

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ ve İNKILAP TARİHİ BİLİM DALI

**ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ
(1919-1938)**

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
Elnur MİKAYILOV

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Osman SÖNMEZ

KONYA 2010

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	IX
ABSTRACT	X
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ İLE AZERBAJCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER (1918-1920)

1.1.	İttihat ve Terakki Dönemi Osmanlı Azerbaycan İlişkileri	11
1.2.	I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Azerbaycan İlişkilerine Genel Bir Bakış ...	21
1.3.	Birinci Dünya Savaşı Sonrası Osmanlı Devletinin Kafkasya Siyaseti	22
1.4.	Trabzon Konferansı (14 Mart 1918-6 Nisan 1918)	24
1.5.	Batum Konferansı (11 Mayıs 1918-5 Haziran 1918)	26
1.6.	Azerbaycan-Osmanlı Devleti Dostluk ve İşbirliği Anlaşması (4 Haziran 1918) ve Kafkas İslam Ordusunun Kurulması	27
1.7.	Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesi	36
1.7.	Mehmet Emin Resulzade ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Oluşumu	38

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE TBMM AZERBAJCAN

İLİŞKİLERİ (1920-1923)

2.1.	Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası	43
2.1.1.	Sovyetlerin Azerbaycan Siyaseti	45
2.1.2.	Sovyetlerin Azerbaycan Politikasında Ermeni Sorunu ve Osmanlı'nın Bölgeye Yönelik Siyaseti	48
2.2.	Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası	52
2.2.1.	Atatürk'ün Dış Politikasının Ana Hatları	60
2.2.2.	Mustafa Kemal'in Rusya, Azerbaycan ve Türk Dünyası'na Bakışı	64
2.3.	Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920)	68
2.4.	Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri	75
2.4.1.	XI. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı İşgali	81
2.4.2.	Gümrü Antlaşması	82
2.4.3.	Türkiye-Afganistan Antlaşması	83
2.4.4.	Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)	84
2.4.5.	Yeşil Ordu: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) Açılmasından Hemen Sonra Mayıs 1920'de Kuruldu	91
2.5.	TKP Lideri Mustafa Suphi Hakkında	93
2.6.	Atatürk Döneminde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri	98
2.7.	Atatürk'ün Lenin'e Mektubu	103
2.8.	Ali Bey Hüseyinzade Hakkında	104

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE SOVYET AZERBAYCAN'I ARASINDAKİ İLİŞKİLER (1923-1938)

3.1.	Türkiye'ye yapılan Kardeş Kömeği(Yardıımı)	106
3.1.1.	1923-1938 Yılları Arasında Atatürk Dönemi Türk-Sovyet Münasebetleri	108
3.2.	Türk-Sovyet İlişkileri Nasıl Başlamış ve Hangi Esaslar Üzerinde Gelişmiştir? ..	110
3.3.	Cumhuriyet Döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği Ekonomik ve Mali İlişkileri	111
3.4.	Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Biyografisi	115
3.5.	Azerbaycan'ın Türkiye'deki Elçisi İbrahim Abilov'un Faaliyetleri Hakkında ...	123

3.6. Sovyet-Türkiye Münasebetleri: Ermenilerin Siyasi Ortamdan Yararlanma çabaları	127
SONUÇ ve ÖNERİLER	134
KAYNAKÇA	144
EKLER	199
ARŞİV BELGELERİ	203
ÖZGEÇMİŞ	249

ÖNSÖZ

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler Türk tarihinin her döneminde merak edilmiştir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrası Azerbaycan hakkında Türkiye'de akademik alanda bilgi boşluğu hissedilmektedir. Çalışmada, Atatürk dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri incelenerek, bu boşluk giderilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın diğer benzer çalışmalardan farklı yönü, çalışma sırasında Azerbaycan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde bulunan Devlet Arşivleri kapsamlı bir şekilde taranarak, bu taramalar ışığında konuların Türkçeleştirilerek hazırlanması olmuştur. Çalışmada, Azerbaycan Bilimler Akademisinin değerli öğretim elemanları, akademisyenleri ve profesörlerinin yorumlarına da yer verilmektedir. Çalışma baştan sona özenli bir şekilde konunun uzmanlarının, konu hakkında fikirlerinin harmanlanması sonucunda hazırlanmıştır. Türkiye Azerbaycan ilişkileri tarihsel süzgeç içerisinde analiz edilmiştir. Bu tezde sadece Azerbaycan kaynakları değil, Türkiye ve Rusya kaynakları da geniş bir kütüphane taraması sonucunda çalışmaya eklenmiştir. Bu çalışmada, Atatürk'ün konuşmaları, demeçleri, mesajları, sohbetleri ve yazıları da bu teze kaynaklık ettiği için genel, monografik ve biyografik kitaplardan başka, dönemin meclis tutanakları, gazete, dergi, broşür ve parti yayınlarını esas almıştır.

Çalışmada tecrübelerinden yararlandığım, saygıdeğer danışmanım Yrd. Doç. Dr. Osman SÖNMEZ'e, konu hakkında bilgi alışverişinde bulunduğum Prof. Dr. Yavuz AKPINAR'a, Prof. Dr. Ramazan TOSUN'a, Prof. Dr. Osman AKANDERE'ye, Doç. Dr. Yaşar SEMİZ'e, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Bülent ULUDAĞ'a, Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENHÜR'e ve Ar. Gör. Süleyman UZGUÇ'a teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Merkezi Devlet Arşivi'nin Genel Müdür yardımcısı Alekper NECEFOV'a da beni konukseverlikle

karşılıklı, her türlü konuda araştırmama yardımcı olduğu için, kendisine ve tüm personeline de teşekkürü borç bilirim. Çalışmayı baştan sona dikkat ve özenle okuyarak TDK'nın İmla kılavuzuna ve Türkçe'ye tam ve doğru hale getiren Müsellim ESEDOĞLU'na da ayrıca müteşekkirim.

Çalışma esas olarak Atatürk Dönemi Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkileri ve daha sonrasında Türkiye Sovyet ilişkilerini analiz etmektedir. Bu süreç içerisinde Atatürk'ün tüm gelişmeleri bizzat yönetmesi ve yönlendirmesi de araştırmamızın ana temasını oluşturmaktadır. Bu tez hazırlanırken, Türkiye ve Azerbaycan'daki arşivlerde çalışmalar yapılmış, çalışmada kullanılan belgelerin büyük çoğunluğu buralardan temin edilmiştir. Tarih, uluslararası ilişkiler ve dış politika stratejileri açısından, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin analiz edilerek, karşılıklı işbirliği ve diyalog süreçlerinin geliştirilmesi, ülkemizin ulusal güvenliği açısından önem arz etmektedir. Türkiye ile uzun dönem ilişki içerisinde bulunmuş olan Azerbaycan'ın tarihi, Azerbaycan devletinin ortaya çıkış süreci ve bu sürece Türkiye'nin etkisi incelenmektedir. Azerbaycan'ın jeopolitik konumu, kaynakları, gücü tarihsel süreçler göz önünde bulundurularak ele alınmaktadır. Hazar İmparatorluğu'nun kuruluşu sonrası Türklerin Azerbaycan coğrafi bölgesinin Hazar gölüne doğru yayılması, izlediği stratejiler ve bunun Türk tarihine etkileri bu çalışmanın başlıca araştırma konuları arasındadır.

Türkiye ile Azerbaycan birbirleriyle sıkı tarihi bağlara ve yakın dostluk ilişkilerine sahip iki devlettir. Yaklaşık 5 yüzyıllık bir dönemi yüzeysel olarak analiz ettiğimiz zaman bunu görebilmekteyiz. Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı olmakta ve bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti de 13-17. asırlarda, döneminin en kuvvetli devletlerinden biri olan Safeviler İmparatorluğu'nun devamı niteliğini taşımaktadır. Her ne kadar tarihimiz Osmanlı - Safevi savaşlarına sahne olsa da, bu sadece iki devletin hakanlarının o dönemde iktidarı birbirleriyle paylaşamamasından doğan anlaşmazlığın sonucunda ortaya çıkan bir savaştan öteye gitmemiştir. Bu savaşlar iki devletin hakanları arasında liderlik mücadelesini ihtiva eden bir savaştır. Kesinlikle iki devletin halklarını bağlamamaktadır. Çünkü Türkiye ve Azerbaycan iki devlet, bir millettir. Bu tezi birçok Türk Dünyası aşığı ve

duayenleri her fırsatta ifade etmektedirler. Milletleri birbirlerinden ayıran özelliklerinin başında gelen dilde bile bunu görmekteyiz. Bugün Azerbaycan'da konuşulan Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye'de konuşulan Türkiye Türkçesi arasındaki yüksek derecedeki yakınlık ve benzerlik, bunun en büyük kanıtıdır.

Türkiye ile Azerbaycan halkları arasındaki yakınlık ve benzerlikler sadece dille sınırlı kalmamaktadır. Dilin dışında iki millet arasında ortak tarih bağları, kültür ve medeniyet mirasları, din, töre, gelenek ve görenek benzerlikleri bulunmaktadır. Bu kadar ortak özelliklere sahip iki milletin aynı olmadığını iddia etmek elbette ki, sadece mantıksızlık olabilir. Bazen benzer özellikleri kendinde barındırmak bile aynılığın göstergesi olmayabilir. Bu yüzden Azerbaycan ve Türkiye'nin biraz daha eski tarihlerini incelediğimizde de aynı sonuca varmak mümkündür.

Tarih boyunca Türkler Altaylar¹'dan çıkarak Batıya doğru hareket etmiştir. Bu hareket hayat şartlarının değişikliği nedeniyle süregelen göçlerden oluşmaktadır. Türklerin evrimi en fazla yerleşik şekilde yaşadıkları yer Hazar Gölü etrafından geçtikleri zaman olmuştur. Bu aşamada Türkler tarihlerinin oluşum evresinde olmuşlardır². Bu tezi ilk defa ortaya atan bilim adamı Rus Türkolog Lev N. Gumilev olmuştur. Bu Türkolog Türklükle Hazar Gölünü adeta özdeşleştirmiştir. Gumilev, Hazar Gölünün yükselip çekilmesiyle, Türklerin tarihinde yer yüzünde yükseliş dönemine girip zayıflama sürecine girmesi arasında doğru orantı keşfeden ilk bilim adamıdır. Türkler Hazar Gölü etrafında ilk defa Hazar İmparatorluğu kurmuşlardır ki, bu 7. asra tekabül etmektedir. Bu imparatorluk döneminin ilk düzenli Türk İmparatorluğudur. Bugünkü Azerbaycan arazisi'nin Hazar gölü etrafındaki şehirlerden, Bakü ve Apşeron yarımadası, 7. asırda kurulan Hazar İmparatorluğunun başkenti olmuştur.

Bundan sonra Türkler Anadolu'ya doğru ilerlemiş ve tarihlerinin büyük İmparatorluklarından olan Selçuklu İmparatorluğunu kurmuşlardır. Bugünkü

1 "Altı Aylar" dağı, bugünkü Orta Asya'da bulunmaktadır. İlk Türklüğün meskeni sayılmaktadır. Altı ay soğuk, altı ay sıcak geçtiği için Türklerce kendisine bu isim verilmiştir.

2 Lev Nikolayeviç Gumilev; Tısyachiletıya Vokrug Kaspiya (Rusça: Hazar Gölü Etrafında Bin Yıllık Sürecin Analizi), Azemeşr Yayınları, Bakü, 1991, s. 12, 123-125.

Konya'ya kendilerine başkent yapan Selçuklular da dönemlerinin güçlü sayılabilecek İmparatorluğu olmuş ve Batıya doğru göçlere rehberlik etmişlerdir. Selçukluların devamı sayabileceğimiz Osmanlıları ise tarif etmeye hiçbir ihtiyaç bulunmamaktadır. Nitekim, diğer devletler bu İmparatorluğa "Ottoman Turks" adını vermişlerdir. Orta Asya'dan başlayan ve bugün Balkanlara, Batı Avrupa'ya kadar uzanan, yukarıdan Tataristan, Başkırdestan, Rusya'nın içlerine kadar ve aşağıda Kerkük, Kuzey Irak, İran'ın büyük kısmında şanlı Türk milletinin kolları bulunmaktadır.³ Bugünkü Türk devletleri arasında en yakın bağlar bulunan iki devlet de Türkiye ve Azerbaycan'dır. Bu bağlamda birbirleriyle bu derece benzerliklere sahip iki devletin arasındaki ilişkileri alıp akademik düzeyde irdelemek bir zarurettir.

Birinci Dünya Savaşı gerçekten de yer yüzünde kurulu taşları oynatmış ve yeni haritalar çizilmesine sebep olmuştu. Olayların böylesine önemli jeo-stratejik safhada gelişmesinden Türkiye de etkilenmeden kalamazdı. Osmanlı'nın çöküşü sırasında ortaya askerlikten gelen ve gelecekte Türkiye Cumhuriyeti'ni inşa edecek olan Mustafa Kemal Atatürk çıkmıştır. İstanbul hükümetinin Batının karşısında aşağılanmasını kabullenmeyen ve bütün Türk Milletini Misaki-Milli çerçevesinde örgütlemeyi çok güzel şekilde başaran Atatürk, Ankara'yı yeni Türk hükümetinin başkenti yaparak, Batıya Türk'ün gücünü bir kez daha ispat etmiştir.⁴

Bu dönemde Osmanlı Türk Hükümeti ile daha sonraları da Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan arasında bir çok önemli olaylar vardır ki, bunların akademik olarak araştırılması bu iki ülke arasında ne kadar derin ilişkilerin olduğunu bizlere bir kez daha gösterecektir. Tüm bu bahsedilen kavramlar çerçevesinde daha önce de bahsedildiği gibi araştırmanın temasını teşkil eden ve baş aktör konumundaki Atatürk, döneminin Türkiye'sinin dünya devletleri arasındaki yerini muhafaza etmesine yardımcı olan tek lider konumundadır. Konunun önemi ve içeriği, yapılan çeşitli tez taramaları, arşiv araştırmaları ve akademik çalışma taramaları sonucunda ortaya konmuştur.

3 Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 34, Kutu: 1, 2; Azerbaycan'la İran Arasındaki Gizli Antlaşmalar, 1919. Yıl, Toplam: 2 Sayfalık Orijinal Antlaşma Metni.

4 Abarenkov, V. P. - Averkin, A. Q.; Kratkiy Politicheskiy Slovar (Rusça: Kısa Siyaset Terimleri Sözlüğü), 5. Baskı, Politizdat Yayınları, Moskova, 1988, s. 78.

Çalışma, çeşitli arşiv kaynaklarının taranması ve ilgili literatür incelemesini içermektedir. Araştırma metodu olarak, konuyla ilgisi olan her türlü bilimsel materyalin özetlenerek derlenmesi ve irdelenen kaynaklardan bazı dipnotlar alınması tekniği esas alınmaktadır. Konuyla ilgisi bulunan daha önce yayınlanmış birtakım eserler değerlendirilerek çalışma içerisinde alıntılarının kaynaklarının belirtilmesi suretiyle çalışılmaktadır.

Çalışmayı Türkiye’de yapılan diğer çalışmalardan ayıran özelliği, hem Azerbaycan, hem Rusya Federasyonu ve hem de Türkiye kaynaklı arşivlerin her üçünden faydalanılmış olmasıdır. Ekler Bölümünde şu anda yaklaşık 50 Sayfa kadar Orijinal Haritalar ve Azerbaycan Devlet Arşivlerinin Kayıtları Esasında Düzenlenmiş çeşitli Belgelerin Fotokopileri Bulunmaktadır. Çalışmanın “sonuç ve öneriler” kısmında da çalışmanın genel değerlendirilmesi ve kapsadığı konuların kısa bir analizi yapılarak, değerlendirmeler ve bazı varsayımlar test edilmektedir. Sonuç ve öneriler kısmında, çalışma tamamen sona erdikten sonra, şahsi görüşler ve önerilerime yer verdim. Türkiye-Azerbaycan ve Türkiye-Sovyetler ilişkilerinde izlenmiş politikalar üzerine genel bir yorum yaptım. Buradan çıkan sonuçlar üzerine yeni çözüm önerileri, örneğin bugünkü Türkiye-Azerbaycan ilişkileri hangi boyutlarda olmalı ve bugünkü Türkiye-Rusya ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi gerektiği üzerine şahsi kanaatlerimi dile getirdim.

“ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ (1919-1938)”

ÖZET

Çalışmanın amacı Atatürk dönemi Türkiye Azerbaycan ilişkilerini ayrıntılı olarak araştırmaktır. Türkiye Azerbaycan ilişkilerinin siyasal, ekonomik, diplomatik ve sosyo-kültürel yönleri kapsamlı olarak analiz edilmektedir. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk'ün, çöküş sürecinde bulunan Osmanlı İmparatorluğunda milli birliği sağlayıp, Türkiye'yi nasıl kurtardığı incelenmektedir. Türk Kurtuluş Savaşı döneminde, Azerbaycan'ın lideri Nerimanov'un, başta Azerbaycan olmak üzere, diğer Türk Cumhuriyetlerinde oluşturduğu dayanışma ve bu yardımlaşmadan doğan kardeş desteği irdelenmektedir.

Azerbaycan'ın milli kahramanı olan Nerimanov, Bakû'deki olası ulusal katliamı önlemiş, Türk dünyasının kalkınması için mantıklı siyaset üretmiş, hem de Lenin'i Türkiye'ye yardıma ikna eden şahıs olmaktadır. Çalışma, esasen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Merkezi Devlet Arşivindeki orijinal tarihi belge ve bilgilerin incelenmesi sonucunda hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Mustafa Kemal Atatürk, Neriman Nerimanov, Türkiye, Türkiye Azerbaycan İlişkileri.

**“ATATÜRK PERIOD TURKEY AZERBAIJAN RELATIONS
(1919-1938)”**

ABSTRACT

This study investigates Turkey’s relationships with Azerbaijan during Atatürk's life in detail. Turkey’s political, economical, diplomatic and social-cultural relationships with Azerbaijan were analyzed in detail. In this context, this research examines how Atatürk rescues Turkey as a founder of the Turkish Republic and brings about national unity during the Ottoman Empire's collapse process. In the Turkish National Struggle period, Azerbaijan's leader Nerimanov established solidarity between Turkey and Azerbaijan. This collaboration spread from Azerbaijan to other Turkic Nations and gained Turkey’s support.

Azerbaijan's national hero Nerimanov stopped a probable national massacre in Baku, invented logical politics for the social and economic improvement of Turkish Nations and persuaded Lenin to support Turkey. This dissertation was based on a study of original historical records, which were discovered in the Central State Archive of the Azerbaijan Republic.

Keywords: Azerbaijan, Mustafa Kemal Atatürk, Neriman Nerimanov, Turkey, Turkey Azerbaijan Relations.

KISALTMALAR

ADC	Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ⁵
ACDA	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi ⁶
ACEYTAR	Azerbaycan Cumhuriyeti En Yeni Tarih Arşivi ⁷
ACSPHAR	Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Arşivi ⁸
a. g. e.	adı geçen eser
a. g. k.	adı geçen kitap
BM	Birleşmiş Milletler
Bkz.	Bakınız
FK	Federal Kurul
Haz.	Hazırlayan
MC	Milletler Cemiyeti
RF	Rusya Federasyonu
RSFSR	Sovyetler Birliği Döneminde Rusya'nın adı ⁹
s.	Sayfa
SB	Sovyetler Birliği
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
T. C.	Türkiye Cumhuriyeti
1DS	Birinci Dünya Savaşı

5 1918-1920 Yılları Arasında Doğu'da Kurulmuş İslam ve Türk Dünyasının İlk Demokratik Cumhuriyetini Mehmet Emin Resulzade kurmuştur. Azerbaycan Türkçe'sinde ismi Azerbaycan Demokratik Respublikası olarak bilinmektedir. Türkçe'ye tercümesi Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetidir.

6 Qosudarstvenniy Arxiv Azerbaydžanskiy Respubliki, Rusça'dan Tercümesi Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi Şeklinde dir.

7 "Azerbaycan Cumhuriyeti, Merkezi Devlet Arşivi, En Yeni Tarih Birimi"; Çentralniy Qosudarstvennoy Arxiv Noveşşoy İstorii Azerbaydžanskoqo Respubliki

8 ACSPHAR (Qosudarstvenniy Arxiv Politiceskiy Partiy İ Obşestvennix Dvijeny Azerbaydžanskiy Respubliki), Rusça: Azerbaycan Cumhuriyeti, Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Üzerine Devlet Arşivi Anlamına Gelmektedir. ACSPHAR, Parti Arşivi Olarak Da Anılmaktadır. (Rusça: "Merkezi Arşivler İdaresi, Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Merkezi Devlet Arşivi")

9 RSFSR (Rossiyskaya Sovetskaya Federativnaya Sotsialisteçekaya Respublika), Rusça: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Anlamına Gelmektedir.

GİRİŞ

Azerbaycan kuzeyde Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti, kuzeybatıda Gürcistan, güneybatıda Ermenistan, güneyde İran Azerbaycan'ı (Güney Azerbaycan 618 km) ve Türkiye (11 km) sınırları arasında bulunan zengin bir tarım ve sanayi ülkesidir. Doğusunda boydan boya uzanan Hazar Denizi (825 km) Azerbaycan'a eşsiz bir güzellik ve zenginlik bahşetmiştir. Ülkenin sınırlarının toplam uzunluğu 3660 km dir. Bugün 86.000 km² olan ülke yüzölçümü 1918-1920 yılları arasında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti zamanında 94,137 km² idi.

Azerbaycan toprakları Rusların egemenliği altına girdikten hemen sonra Revan ve Karabağ'a Ermeniler yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bilindiği gibi bu bölgelerde Ermeni nüfus azınlıkta iken 1828'de Güney Azerbaycan'dan – Tebriz ve çevresinden, 1829-1830'da Erzurum ve çevresinden Ermeniler taşınarak Revan (Erivan) ve çevresine yerleştirilmiştir. Ermeni tarihçilere göre de Revan ve çevresinde Ermeniler çoğunlukta değildi. 1905'ten itibaren Türklerle Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır.¹⁰ 1917 ihtilali sırasında Ermeniler Karabağ'ın Ermeni toprağı olduğunu ileri sürerek çatışmalara başlamak istemişlerse de, 1918'de Osmanlı Ordusu tarafından burada düzen sağlanmıştır. Azerbaycan'ın ilk bağımsızlık çabaları bundan tam 170 yıl önceki hanlıklar döneminde, hanlıkların birer ikişer Rus istilasına uğradığı günden itibaren başlamıştır. Bu uzun süre boyunca Azerbaycan'da çok kan akmış, acı günler yaşanmıştır. 1912 Rusya ihtilalini istiklal ilanı için elverişli bir fırsat sayan Azerbaycan düşünür ve aydınları, başlangıçta bağımsızlığı öteki Kafkasya halkları ile birlikte alınmasını uygun görerek, 28 Kasım 1917'de yayınlanan ortak bir bildiriyle Maveraya-yi Kafkasya Komiserliği kurmuşlardır. Bu birliğin kısa sürede çeşitli nedenlerle dağılmasından sonra Türk dünyası ve İslam aleminde ilk defa Mehmet Emin Resulzade önderliğinde, Gence başkent olmak üzere 28 Mayıs 1918'de

¹⁰ Ağamalıoğlu, s. A.; Vistupleniye Na V Syezde Akp(B). Stenoqrafiçeskiy Otçet (Rusça: Azerbaycan Komünist Partisinin 5. Kurultayından Konuşma. Stenografik Rapor), Azereşr Yayınları, Bakü, 1923, s. 12.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur.¹¹ Bu sırada Bolşeviklerin denetimindeki Bakû, Osmanlı Ordusunun da yardımı ile ele geçirilerek başkent ilan edilmiştir.¹²

23 ay hür ve bağımsız bir devlet olarak dünya devletleri arasında tarihi yerini alan Azerbaycan Cumhuriyeti, bu süreç içerisinde devrin büyük devletleri olan Osmanlı İmparatorluğu, İran, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Almanya tarafından resmen tanındı. Böylece Azerbaycan Cumhuriyetinin sınırları da büyük devletler tarafından onaylanmış oldu. Dünyanın birçok devletinin tanıdığı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetini, Sovyet Rusya tanımaya yanaşmadı. 1920 yılının Mart ayının 17'sinde V. İ. Lenin, Kafkas cephesi komutanları Smigla ve Orçonikidze'ye şöyle yazıyordu: “Bakû'yü almak bizim için son derece önemlidir. Bütün dikkatinizi buna verin”. Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde ülkenin toprakları 114,000 km² idi. Kızıl Ordu Anadolu'ya yardıma gidecektir bahanesiyle 27-28 Nisan 1920'de Azerbaycan'a giren Rus birlikleri (11. Kızıl Ordu) bir daha da buradan çıkmadı. Aynı ay içinde kurulan Bolşevik yöntemiyle 1922 yılının Mayıs ayının 19'unda Azerbaycan'ın Sovyetler Kurultayında Azerbaycan SSC'nin ilk anayasası kabul edildi.¹³

Bugün 86,600 km²'lik bir yüzölçümüne sahip olan Azerbaycan SSCB'ye katıldıktan sonra 27,400 km²'lik arazisini Ermenistan lehine kaybetmiştir.¹⁴ Önce Kuzey ve Güney olarak bölünen Azerbaycan'a bir bölünme daha getirilmiş ve Türkiye ile arasındaki bağlar da kopartılmaya çalışılmıştır. Bugünkü Azerbaycan, tarihi ve siyasi sebeplerden dolayı ikiye ayrılmış durumdadır. Başta Aras Nehri hudut olmak üzere güneyde kalan kısmı İran içerisinde bulunmaktadır.¹⁵

Azerbaycan adı konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Buna göre Azerbaycan adının Büyük İskender'in ölümünden sonra (M.Ö. 323) burayı yöneten

11 28 Mayıs, 1918, Cengiz GÖKGÖL, Mücahit Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 14, Haziran, 1958.

12 Ziya Bünyadov; Azerbaycan Tarixi Üzre Senevler ve Neşrler (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarixi Üzere Belgeler ve Yayınlar), Elm Yayınları, Bakû, 1990, s. 344.

13 <http://www.bozkurt.net/html/turkdun03.html> ; Ziyaret Tarihi: 11 Aralık, 2004.

14 Ağamirov, Midhet - Tağızade, M.; Kısa Siyasi Lüğət (Azerbaycan Türkçe'sinde: Kısa Siyasal Sözlük), Azereşr Yayınları, Bakû, 1966.

15 Yaqub Mahmudlu Vd; Azerbaycan Tarixi (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarixi), Tehsil Neşriyyatı Yayınları, 2. Baskı, Bakû, 2003, s. 45.

komutanlarından Atropates'ten geldiği söylendiği gibi, Mecusi diniyle ilgili olarak ateş anlamındaki “azer” ve muhafız anlamındaki “baygan” kelimelerinden de geldiği söylenmektedir. Ancak bu yer adının etimolojisi yapılırken, burada hakimiyet süren Hazar Türklerinin ismi de göz önünde bulundurulmalıdır. Türklerin Azerbaycan'a geliş tarihlerinin Milattan önceki zamanlara, Saka-İskit dönemine tesadüf ettiği ileri sürülmektedir.¹⁶

M. S. 395-396 yıllarında Hun Türklerinin bir kısmının Balkanlardan Trakya'ya ilerlerken bir kısmının da Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya indiklerini, İç Anadolu bölgesine kadar geldikten sonra Azerbaycan-Bakû yoluyla kuzeye merkezlerine döndüklerini biliyoruz.¹⁷ 7. yüzyılın ortalarında (642) Azerbaycan, Arapların eline geçmiş bulunuyordu. Ancak bu sıralarda Kök Türk Devletinin batı ucunu teşkil eden Kasalar ve bugünkü Bulgarların cetlerinden olan Bars illiler bu bölgenin Türkleşmesini hemen-hemen tamamlamış durumdaydılar. 7-8 yüzyıllarda buralarda hakimiyet kurmuş olan Hazarlarla beraber İtil-Bulgar Devletinin de faaliyet sahası olduğu için bölgenin Türkleşmesi Oğuz akımından önce gerçekleşmişti.¹⁸

Azerbaycan Asya kıtasının batısında, Kafkas dağlarının güney doğu kesiminin güney yamaçları önünde yer alır. 20. yüzyılın ikinci yarısı ayrı ayrı zamanlarda bölünmüş milletlerin ve devletlerin birleşme dönemidir. Bütün dünyada milli kurtuluş hareketinin, bağımsızlık fikirlerinin güçlenmesi bunun birer örneğidir.¹⁹

1917 Bolşevik ihtilalinin getirmiş olduğu şartlar çerçevesinde Ermeniler, Azeri Türkleri ve Gürcüler 1918'de Maverai-i Kafkasya Cumhuriyeti adı altında bir federasyon oluşturmuşlardır. Ancak bu federasyon çekilen çarlık ordusu kuvvetlerinin yerini doldurmakta başarılı olamaz. Azerbaycan Türkleri Mehmet Emin Resulzâde başkanlığında Azerbaycan milli şurası adıyla teşkilatlandılar. 28 Mayıs 1918 tarihinde

16 İslam Ansiklopedisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 215-217, 435-439.

17 S. Aliyarov; Azerbaycan Tarixi Üzre Qaynaqlar (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar), Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı Yayınları, Bakû, 1989, s. 78.

18 Abdullayev, E. - Muradov, F.; Azerbaycan Beynelxalq Alemdə (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Uluslararası Arenada), Göytürk Yayınları, Bakû, 1997, s. 67-90, 102.

19 Ağayeva, Ziba; Eko Politika ve Onun Sosial Felsefi Aspektleri (Azerbaycan Türkçe'sinde: Ekoloji Siyaset ve Onun Sosial-Felsefi Görünüşü), Elm Yayınları, Bakû, 2000, s. 123-128, 155.

Osmanlı'nın da yardımıyla Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilan edildi.²⁰ Böylece tarihte ilk defa Azerbaycan adıyla bir Türk devleti kurulmuş oldu. İlk Azerbaycan hükümeti Rus tehlikesine karşı Osmanlı devleti ile hemen bir dostluk, işbirliği andlaşması yaptı (4 Haziran 1918). Bu andlaşmaya istinaden Nuri Paşa komutasındaki bir Osmanlı ordusu Kafkasya'ya girdi, Bakû'yü Rusların elinden aldı. Ancak Mondros mütarekesi gereğince Osmanlı ordusu Bakû'den çekilince buraya İngilizler girdi. Bu sırada müttefikler yeni kurulmuş olan Azerbaycan devletini resmen tanıdılar.²¹

28 Mayıs 1920 tarihinde Azerbaycan Kızıl ordu tarafından işgal edildi. Azerbaycan'da 1922-1936 yılları arası siyasi hayat son derece sessiz geçmiştir. Bunun sebebi Moskova'nın direktifleri ve Azerbaycan Komünist Partisinin uyguladığı baskı politikasıdır.²² Azerbaycan 5 Aralık 1936 yılına kadar sürecek olan Sovyetler Birliğine bağlı Transkafkasya Federal Cumhuriyeti adı altında birleşmiş ise de bu konfederasyon 5 Aralık 1936 tarihinde ayrı 3 devlete bölünmüştür. Azerbaycan'a verilen Dağlık Karabağ bölgesi 1923 yılında otonom bir idareye kavuşturulmak suretiyle Azerbaycan'a bağlanmıştır.²³

Karabağ'ın Ermenilere mi ait, yahut Azerbaycan'a mı ait olduğu meselesinin tartışıldığı şu günlerde, 1920 yılında Azerbaycan'ı işgal eden İngiliz General Tomson komutasındaki İngiliz ordularının almış olduğu bir karar vardır. Mondros mütarekesi sonrasında Türkler bölgeyi terk ettiler ve o tarihten sonra Azerbaycan'a İngilizler girdi ve İngilizler bölgede özellikle Ermeniler ve Gürcülere dayalı bir politika takip etmeye başladılar. Hatta Azerbaycan'ın bir İtalyan mandası olmasına kadar birçok alternatif düşündüler. Fakat 28 Ocak 1920'de İngiliz Müttefik orduları komutanlığı, Zengezur ve Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul ve ilan etmişlerdir ki aynı kabul ve ilan olayı 1923 yılında Sovyetler tarafından da kabul bulacaktır.²⁴

20 28 Mayıs, 1918, Cengiz GÖKGÖL, Mühahit Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 14, Haziran, 1958.

21 ACSPTHAR, Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 8, Kutu: 1; Azerbaycan Dışişleri Bakanlğı Heyeti İstanbul'da; 1918. Yıl, Toplam: 74 Sayfa Orijinal Belgenin 3. ve 7. sayfaları.

22 Ahmadov, G. M.; Azerbaycan İbtidai İcma Quruluşu Dövründe (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Eskiçağ Döneminde), Elm Yayınları, Bakû, 1993, s. 2-7, 34-38, 90-112.

23 Akdikmen, Resulü - Komrum, D. F.; Langenscheidt's Universal Dictionary. English-Turkish/Turkish-English (İngilizce: Üniversal Sözlüğü), Altın Kitaplar Yayınları, New And Revised Edition, İstanbul, 1989.

24 Bkz. Akşin, Abdülahat; Atatürk'in Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Bugün Karabağ'da oynanan olay 1905'te başlayan daha sonra 1918'de Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulduğu tarihte Şaumyan'ın Bakû'de yaptığı katliamlara paralel olarak Andranik, Dro, birtakım ermeni komitelerinin Karabağ'da yaptıkları katliamlar, daha sonra 1920 yılı Nevruzunda başlatılan katliam hareketleri Azerbaycan Cumhuriyetinin düşüşüne sebep olmuştur. Çünkü Karabağ'da Ermeni isyanı ile meşgul olan Azeri ordusu Kuzeyden gelen Kızıl orduya karşı koyma imkanı bulamamış ve Azerbaycan kolayca işgal edilmiştir. Günümüzde Karabağ olaylarının altında yatan olay yine Azerbaycan'ın başına bir çorap örülmesi meselesidir. Karabağ'daki Ermeni-Azeri mücadelesi ile Müslüman-Hıristiyan kavgası şeklinde Batı kamuoyuna duyurulmaya çalışılmıştır.²⁵

Ermeniler Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanma meselesini 1922 yılında Moskova'daki Komünist partisi merkez komitesine getirdiler. Ancak bu da reddedildi. Ermeniler, Krusçev başa geçince 1960 ve 1963 yıllarında Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi isteğini tekrarladılar. 1965 yılında ise sözde Ermeni soykırımının 50. yılında Erivan'da hem Azerbaycan hem Türkiye aleyhine büyük çapta nümayişler yapılır. Artık Ermeniler hem Türkiye'den hem de Azerbaycan'dan toprak istemektedirler. Ruslar ise "Anti-Türk" politikaları gereği Ermenilere müsamaha gösteriyor ve Türkler aleyhine anıt dikmelerine izin veriyorlardı. Bu olaylar üzerine Karabağ'da Türk-Ermeni çatışması tekrar gündeme geldi. 1975 yılında Ermeniler tekrar Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için müracaat ettiler. Fakat Komünist partisi bunu reddetti. Ermeniler her fırsatı değerlendirmelerine rağmen isteklerine ulaşamaz. Brejnev zamanında olumlu bir sonuç alamayan Ermeniler, 1985 yılında Gorbaçov'un iktidara gelmesi ve onun ilan ettiği "Glasnost" ve "Perestroika" prensipleri ile daha büyük bir heves ve gözü dönmüşlikle tekrar Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması meselesini gündeme getirdiler. Böylece de son yıllarda hepimizin şahit olduğu kanlı olaylar başladı. Ardından Ermeni-Türk çatışması bütün şiddetiyle devam ederek bugünkü durumuna geldi.²⁶

²⁵ Akyol, Avni; Milli Eğitimde Milletleşme, Demokratikleşme ve Çağdaşlaşma I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 7-12, 45.

²⁶ a.g.e., Akyol, Taha; Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi, Burak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1994, s. 45-68.

1987 yılı Ağustos ayında Ermeniler Karabağ'da nüfus çoğunluğunun Ermeni olduğunu söyleyerek bu bölgenin Sovyet Ermenistan'ına bağlanması için Moskova'ya başvurular. Daha sonra da hem Ermenistan'da hem de Karabağ'da gösteriler başladı. 1988 Şubat ayında Karabağ Ermenileri Ermenistan'a bağlanma kararı aldılar. Karabağ'da Ermeniler Azeri Türklerine saldırdılar.²⁷

Sovyetler Birliği Komünist partisinin, Karabağ Ermenilerinin bu kararını reddetmesiyle Ermenilerle Azeriler arasında çatışma başladı. Çatışmalar Azerbaycan'a sıçradı. Bakû ve Sumgait'te kanlı çatışmalar oldu. Sovyet Komünist partisinin 19. kongresinde Gorbaçov, Karabağ sınırının değişmeyeceğini bildirmesi üzerine Temmuz ayında Erivan'da ve Ermenistan'ın diğer şehirlerinde gösteriler yoğunlaştı. 12 Temmuz 1988'de Karabağ Ermenileri "Özerk Bölge" olarak kendisinin resmen Ermenistan'a bağlandığını bildirdi.²⁸ 1989 yılında SSCB Yüksek Sovyeti Karabağ'ın yönetimini Ermenilerden alarak özel bir komisyona verdi. Azeriler, özellikle halk cephesi liderleri özel komisyonunun Ermenilere müsamahalı davrandığını, bildirerek Karabağ'da tekrar Azerbaycan egemenliğinin kurulmasını istediler.²⁹

1985'den sonra Sovyetler Birliğinde yeniden hürriyet hareketleri çerçevesinde Azerbaycan'da da "Halk Cephesi" tarafından Sovyet yönetimine karşı muhalefet gittikçe güçlendi. Azerbaycan'ın zengin kaynaklarını kaybetmek istemeyen Sovyetler, ayaklanmayı bastırmak için Ocak 1990'da Bakû'ye girdi. Yüzlerce silahsız Azeri Türkü şehit edildi. Bütün bunlara rağmen Azerbaycan'da demokrasi hareketleri devam etti. Aralık 1990'da Sovyet sosyalist ifadesi çıkarılarak devletin adı Azerbaycan Cumhuriyeti oldu. Fakat bu tarihten itibaren yine birçok saldırıya maruz kaldı.³⁰

Selçuklu Türklerinin Azerbaycan'da ilk görülmeleri 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey tarafından bölgeye yapılan akınlarla başlar. Tuğrul Bey'in 1054 de Gence'yi kurtarmak için Bizans'a yapmış olduğu sefer, Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu

27 Bkz. Aleksandrov, s. K.; Strani Mira (Rusça: Dünya Devletleri), Politizdat Yayınları, Moskova, 1989.

28 Aleksandrov, V. A. - Klyuçevskiy, V. O.; İstoriçeskiye Portreti, Deyateli İstoriçeskoy Mıslı, Vstupitelnaya Statya İ Prileçaniya (Rusça: Tarihi Portreler, Fikir Babaları, Makalelerden ve Çeşitli Konuşmalardan Derlemeler), Pravda Yayınları, Moskova, 1990, s. 34.

29 Aleksandroviç, Berdyayev Nikolay - Leman, Q. A. - Saxarov, s. İ.; Sudba Rossii. Reprintniye Vosproizvedeniye. İzdaniya: 1918 Qoda (Rusça: Rusya'nın Kaderi. Daha Önce Yayınlanmamış Eserler Toplusı. İlk Yayın Tarihi: 1918 Yılı), Mqu Yayınları, Moskova, 1990, s. 67-90, 132, 145.

30 Muharrem Tekkanat, Güven Kaya, Özgür Akçaöz; 1918–2000 Dönemi Kafkasya, Bitirme Tezi, Danışman: Süleyman Seydi, Isparta, 2003, s. 19-22.

'ya olmuştur. Sultan Alparslan zamanında Azerbaycan bölgesindeki diğer krallıklar tamamen etkisiz hale getirilmiş ve bu yüzden Alparslan'a Ebu'l-feth unvanı verilmiştir. Melikşah döneminde ise, Azerbaycan bölgesine gelen Türkmenler için "karınca gibi kalabalık" ifadesi kullanılmıştır.³¹

Gence'de Selçuklu Devletinin bir valisi olan Şemsettin İldeniz'in 1146'da bölgeye hakim olması ile Ataberg dönemi, daha doğrusu İldenizliler devri başlamıştır. Yine bu zamanda Şamahı'da Şirvanşahlar sülalesi hüküm sürüyordu. 1231'de Celalettin Harzemşah'ı takip eden Moğol kuvvetlerinin bölgeye gelmesi ise İlhanlılar döneminin başlangıcını teşkil eder.³² Hülagü Han zamanında Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen Türkmen grubu da coğrafyanın Türkleşmesinin en büyük amillerindendir. Yeni gelen kuvvetler ile daha eskiden buralara yerleşmiş bulunan Türklerin kaynaşmasıyla buradaki Türkmen unsur daha da kuvvetlenmiştir. Azerbaycan, İlhanlılardan sonra kısa bir süre Altın Orda'nun hakimiyetinde kalmış, 1358'den itibaren de Celayirlilerin egemenliğine girmiştir. Fakat bu durum Timur'un 1383'te Azerbaycan'ı emirliğine katmasına kadar sürmüştür. Timur'un 1405'te Çin seferine çıktığı sırada ölmesiyle Azerbaycan'da yine Türkmen boylarından Karakoyunlular ve Akkoyunlular devri başlamıştır. Bu Türkmen devletleri zamanında Azerbaycan Türk nüfusu bakımından en yoğun dönemini yaşamıştır.³³

Azerbaycan'a ilk Osmanlı seferi 16. asırdan itibaren başlar. Yavuz Sultan Selim Han, Safevilerle olan savaşları esnasında, 1514'te Tebriz'i aldıysa da şehir tekrar Safevilerin eline geçer. 1534'te Kanuni Sultan Süleyman Han, Tebriz'i aldı ve ertesi sene bütün Azerbaycan'ı fethetti. 1555'te çıkan karışıklık sonucu Azerbaycan tekrar Safevilere bağlandı. Sultan Üçüncü Murad Han devrinde tekrar Osmanlıların eline geçti. 1539'dan sonra Azerbaycan'da muhtelif hanlıklar kuruldu. Bunlarda kargaşalık, 19. yüzyıla kadar devam etti. Bu yüzyılda bazı kalkışma hareketleri başladıysa da, sonuçları ancak 20. yüzyılın başlarında görüldü.³⁴ Azerbaycan tarihinde önemli bir yer işgal eden Safevi Devletinin temeli, Akkoyunlular zamanında yaşayan Şeyh

31 a.g.k., s. 98.

32 Ağamirov, Midhet; Birinci Rus İnkılabı İllerinde Azerbaycan İctimai Fikrinde Milli Meseleye Dair (Azerbaycan Türkçe'sinde: Birinci Rus İnkılabı Yıllarında Azerbaycan Toplumsal Fikrinde Milli Olaylara Ait), Elmneşr Yayınları, Bakü, 1963, s. 12-29, 33.

33 Mahmudlu vd; a.g.e.,s. 52-65.

34 Mahmud İsmayilov; Azerbaycan Tarihi (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi), Azerbaycan Devlet Neşriyatı Yayınları, Bakü, 1992, s. 56-90.

Safiyüddin Erdebili tarafından atılmıştır. Şia bir tarikat olan Safeviyye tarikatı onun torunu Hoca Ali zamanında tamamen siyasi bir mahiyet almıştır. Safevi hanedanlığının siyasi olarak kuruluşu 1502 de Şah İsmail'in Nahçıvan'da Akkoyunlu ordusunu yenmesiyle başlar.³⁵

Safevi tarikatının lideri ve şeyhi Şah İsmail'in bu denli güçlenmesinin en önemli sebebi Türkmen boy ve aşiretlerine son derece güvenmesi ve Türk unsuruna değer vermesinden kaynaklanmaktadır.³⁶ Ne yazık ki, tarihimiz asıl unsurlarını Türkmen boylarının oluşturduğu iki Türk devletini; Safevi ve Osmanlı Türk devletlerinin karşı karşıya geldiğini gösteren hadiselerle doludur. Buna en çarpıcı örnek Çaldıran Meydan Muharebesi (1514) gösterilebilir. Bu durum Afşar Hanedanlığının kuruluşuna kadar devam eder(1732).³⁷

Nadir Şah Afşar, (Avşarlı) Türkmenlerinin Kırku oymağına mensuptur. 1729 da 2. Tahmasb'ı Safevi tahtına çıkaran Nadir Şah daha sonra onu da uzaklaştırarak Afşar hanedanlığını kurmuştur. III. Ahmet ve I. Mahmut zamanlarında Azerbaycan'ın Osmanlı topraklarına katılması devletin ana siyaseti olmuş, ancak Rusya'nın güneye inme politikası ve Nadir Şah'ın başarılı yönetimi Osmanlı devletinin bunu gerçekleştirmesine engel olmuştur. Daha sonra Azerbaycan'ın yönetimi yine bir Türkmen boyu olan Kaçarların eline geçmiştir (1779). Kaçar hanedanlığının yöneticilerinden Feth Ali Şah zamanı özellikle Ruslarla mücadeleye geçmiştir. Kaçarlarla beraber Azerbaycan'ın tarihinde önemli rol oynayan hanlıklar devri başlar.³⁸

1828'e kadar Karabağ Rusya ile İran arasında çekişme konusu olmuştur. Karabağ'ın da içinde olduğu Aras'ın kuzeyinde kalan Revan, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Gence ve sair Azeri hanlıkları 1828 'deki Türkmençay Antlaşmasıyla Rusların eline geçmiştir.³⁹ 10 Şubat 1828 yılındaki Türkmençay antlaşması ile Azerbaycan'ın sınırları ikinci kez Rusya ve İran Farısları tarafından haritada ikiye

35 İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 215.

36 Ağasioğlu, Firudin – Abdülvahapoğlu, Arif, Bes Türkçesi? (Azerbaycan Türkçe'sinde: Peki Türkçe'si?), Öyretmen Yayınları, Bakü, 1993, s. 12.

37 http://www.geocities.com/Turkdunyasi/Start_Azer.Htm ; Ziyaret Tarihi: 12 Mayıs, 2005.

38 Mahmudlu vd; a.g.e.,s. 89-122.

39 Mahmudlu Vd; a.g.e.,s. 89-123.

bölünmüştür.⁴⁰ Böylece Aras nehrinin güneyinde kalan ve Azerbaycan topraklarının 2/3'sini oluşturan kısım da İran'a bırakılmıştır. Azerbaycan toprakları Rusların egemenliğine girdikten hemen sonra Revan ve Karabağ'a Ermeniler yerleştirilmeye çalışılmıştır.⁴¹

Bilindiği gibi bu bölgelerde Ermeni nüfus azınlıkta iken 1828 de Güney Azerbaycan'dan; Tebriz ve çevresinden, 1829-1830'da Erzurum ve çevresinden Ermeniler getirilerek Revan (Erivan) ve çevresine yerleştirilmiştir. Ermeni tarihçilere göre de Revan ve çevresinde Ermeniler çoğunlukta değildi. 1905'ten itibaren Türklerle Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır. "1917 ihtilali sırasında Ermeniler Karabağ'ın Ermeni toprağı olduğunu ileri sürmüşlerse de, 1918 de Osmanlı Ordusu tarafından burada düzen sağlanmıştır."⁴²

Sykes-Picot: I. Dünya savaşı sırasında, Rusya'nın da onayıyla İngiltere ve Fransa arasında yapılan ve Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını öngören gizli anlaşmaya (9 Mayıs 1916) göre, 1)Rusya'nın payına Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetleri ile Güneydoğu Anadolu'daki bazı topraklar, 2)Fransa'nın payına Lübnan ve Suriye kıyısıyla Adana, Doğu Akdeniz Bölgesi(Kilikya), Antep, Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Musul, 3)İngiltere'nin payına Bağdat dahil Güney Mezopotamya ile Hayfa ve Akka limanları düşecek, 4)Fransa ile İngiltere'ye bırakılan topraklar arasında bir Arap devletleri konfederasyonu ya da Fransız ve İngiliz nüfuz alanlarına bölünmüş tek bir bağımsız Arap devleti kurulacak, 5)İskenderun serbest liman olacak 6) Filistin'de, buradaki kutsal yerler nedeniyle uluslararası bir rejim oluşturulacaktı.)⁴³

Gelişen ilişkiler, Batıda Türkiye'nin gerekirse Sovyetlerle hareket edebileceği ve Sovyet yanlısı bir tutum izleyeceği endişesini doğurdu. Karşılıklı beklentiler; Her iki tarafın da bu gelişmelerden beklentileri oldukça farklı olmakla birlikte iki devlet de birbirini Batıya karşı kullanılabilecek bir koz olarak görüyordu. Türkiye'nin beklentisi; savaş süresince işbirliği çerçevesinde Rusya'dan maddi manevi destek

40 Bünyadov; a.g.e.,s. 655-675.

41 Bkz. Leonard Ramsden Hartill; Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları 1918-1922, Tercüme: Çataltepe, Sipahi; Kastaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1990.

42 S. Aliyarov;a.g.e.,s. 79-99.

43 Aliyev, İ. H. - İbadov, C. A.; Azerbaycan İqtisadiyyeti (Azerbaycan Türkçesi'nde: Azerbaycan'ın Ekonomisi), Ağrıdağ Yayınları, Bakü, 1999, s. 34.

almaktı(silah-para ve bu güç birliği ile Sovyet Rusya batıya karşı sürekli bir koz durumunda kullanılabilirdi.)⁴⁴

Sovyet Rusya'nın beklentisi; Türkiye'ye karşı izledikleri politika onların dış politikasının da gereklerindendi. Türkiye'de de Sovyet sistemine benzer bir sistem kurmayı hatta kendi kızıl ordusunu kurmasını desteklemişlerdir. (Kurtuluş savaşı yıllarında resmi makamların da dolaylı desteğiyle yarı gizli, İslamcı, yaklaşımında bazı sosyalist öğeler içeren Yeşil Ordu adıyla bir örgüt de kurulmuştur.) Böylelikle bunun diğer Müslüman halkları da etkileyeceğini ve buradan hareketle çıkabilecek ayaklanmaların Batılı büyük güçleri rahatsız edebileceği ve onlara zarar verebileceği düşünölmüştür.⁴⁵

44 Mollayev, İ. A.; Orta Esr Azerbaycan Mütefekkirlerinin Te'lim ve Terbiye Haqqında Dedikleri(Azerbaycan Türkçesi'nde: Ortaçağ Azerbaycan Fikir İnsanlarının Eğitim ve Ahlak Hakkında Söyledikleri), Maarif Neşriyyatı Yayınları, Bakü, 1996

45 ALİYEY, Mürsel - ALİYEY, Alisa; Oktyabr ve Yeni İnsan (Azerbaycan Türkçesi'nde: Ekim ve Yeni İnsan), Genclik Yayınları, Bakü, 1977

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ İLE AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER (1918-1920)

1.1. İttihat ve Terakki Dönemi Osmanlı Azerbaycan İlişkileri

Önce biraz Enver Paşa'dan bahsedelim. Asıl adı İsmail Enver'dir. İstanbul Divanyolu'nda doğdu. Doğumu ile ilgili olarak Türkçe ve Almanca otobiyografilerinde farklı tarihler verilmektedir (23 Kasım 1881 Çarşamba, 6 Aralık 1882 Çarşamba). Ailesi Manastırlı olup babası, önceleri Nâfia Nezâreti fen memurluğu yapan, daha sonra Surre emini olan sivil Paşalık rütbesine yükselen Ahmed Bey, annesi Ayşe Hanım'dır. Küçük yaşta gösterdiği aşırı istek sebebiyle henüz üç yaşında iken ibtidâi mektebine kaydedildi.

Ardından Fâtih Mekteb-i İbtidâisi'ne girdi. Bu okulun ikinci sınıfında iken babasının Manastır vilâyeti Nâfia fen memurluğuna tayini üzerine öğrenimine bu şehirde devam ettikten sonra yine aynı yerde askeri rüşdiye ve askerî idadi tahsilini tamamlayarak Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'ye girdi.⁴⁶ Daha o sıralarda, yüksek okullarda yaygın olan II. Abdülhamid aleyhtarı propagandadan etkilendiği otobiyografisinden anlaşılan Enver Bey, Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'yi dokuzuncu

46 Kazım Karabekir; Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik. Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Emre Yayınları, 2. Baskı, Cilt: 3, İstanbul, 1995, s. 137-150.

olarak bitirip erkânı harp sınıfı için ayrılan kırk beş kişilik kontenjan içerisine girmeyi başardı.⁴⁷

Erkânı harp eğitimi sırasında bir defa Yıldız Sarayına götürülerek sorgulandıysa da hüküm giymedi. Ancak bu dönemdeki İttihat ve Terakki Cemiyeti faaliyetlerine katılmadığı kesindir. Sınıf ikincisi olarak okuldan mezun olduktan sonra 1903 yılı Ocak ayında erkânı harp yüzbaşısı rütbesiyle Manastır'daki 13. Seyyar Topçu Alayı'na tayin edildi. Bu esnada Bulgar çetelerinin takip ve tenkili için yapılan harekâta katıldı, 1903 yılı Eylülünde Koçana'da bulunan 20. Piyade Alayı'nın birinci bölüğüne nakledildi. “Nisan 1904 tarihinde Üsküp'teki 16. Süvari Alayı'nda görevlendirildi. Aynı yılın Ekim ayında İştîp'teki alaya giren Enver Bey iki ay sonra 'sunûf-i muhtelif'e hizmetini tamamlayarak Manastır'daki karargâhına geri döndü. Burada erkânı harp dairesinin birinci ve ikinci şubelerinde yirmi sekiz gün çalıştı. Ardından Manastır Mıntıkâ-i Askeriyye-i Ohri ve Kırçova mntıkaları müfettişliğine tayin edildi.”⁴⁸

7 Mart 1905'te kolağası oldu. Bu görev sırasında Bulgar, Rum ve Arnavut çetelerine karşı girişilen askerî harekâta üstün başarılar gösterdiğinden dördüncü ve üçüncü Mecidi, dördüncü Osmani nişanları ve altın liyakat madalyası ile ödüllendirildi: 13 Eylül 1906 tarihinde binbaşılığa yükseltildi. Bulgar çetelerine karşı yürüttüğü faaliyet onun üzerinde Milliyetçilik fikirlerinin etkili olmasında rol oynadı. Bu ay içinde Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne on ikinci üye olarak katıldı. Manastır'a dönüşünde cemiyetin buradaki teşkilatını kurma faaliyetinde bulundu. Bu faaliyetleri, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile merkezi Paris'te olan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin birleşmesi ve ilk örgütün Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Dahili Merkez-i Umumisi adını almasından sonra daha yoğun olarak sürdürdü. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından başlatılan ihtilal girişimlerine katıldı. Faaliyetinin ihbar edilmesi üzerine İstanbul'a davet edildi. Ancak 24 Haziran 1908 akşamı dağa çıkarak ihtilalde öncü rol oynadı.

47 Aliyev, Veli - Yusufov, Yusuf - Babayev, İlyas - Ceferov, Hidayet - Memmedova, Aida; Azərbaycan Tarixi (Azərbaycan Türkçesi'nde: Azərbaycan Tarihi), Tehsil Neşriyyatı Yayınları, Bakü, 2001, s. 45, 67-70, 122.

48 Dursun, Davut; Siyaset ve Toplum, Emre Yayınları, İstanbul, 1996, s. 14.

Tikveş'teki örgütlenme faaliyetinden sonra 21 Temmuz 1908'de Köprülü'ye geçen Enver Bey, 23 Temmuz 1908 tarihinde II Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplantıya çağırın iradesi sonrasında Selanik'e giderek bu şehirdeki kutlamalara katıldı. Dağa çıkan subaylar arasında en kıdemlisi olduğundan ve Kolağası Niyazi Bey ile beraber en önemli faaliyeti gerçekleştirdiğinden bir anda 'Kahraman-ı Hürriyet' haline geldi ve bu tarihten itibaren yeniden Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını kullanmaya başlayan örgüt içindeki askeri kanadın önde gelen isimlerinden biri oldu. 23 Ağustos 1908'de Rumeli Vilayeti Müfettişliği refakatine verilen Enver Bey, 5 Mart 1909'da 5000 kuruş maaşla Berlin askeri ataşesi olarak görevlendirildi.

31 Mart Vak'ası üzerine geçici olarak yurda dönen Enver Bey İstanbul'da Hareket Ordu'-suna katıldıktan sonra tekrar Berlin'e gitti. 12 Ekim 1910 tarihinde Birinci ve İkinci Ordu manevralarında hakem olarak görev yapmak üzere yeniden İstanbul'a geldi ve kısa bir süre sonra geri döndü. Mart 1911'de İstanbul'a gelen Enver Bey, 19 Mart 1911'de Makedonya'daki çete faaliyetlerine karşı alınacak tedbirleri denetlemek ve bu alanda rapor hazırlamak üzere bölgeye gitti. Enver Bey dolaştığı Selanik, Üsküp, Manastır, Köprülü ve Tikveş'te bir yandan çetelere karşı alınacak tedbirler üzerinde çalışırken öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleriyle görüştü. 11 Mayıs 1911 tarihinde İstanbul'a döndü. 15 Mayıs 1911'de Sultan Mehmed Reşad'ın yeğenlerinden Naciye Sultan ile nişanlandı. 27 Temmuz 1911'de Malisör isyanı sebebiyle İşkodra'da toplanan İkinci Kolordu'nun erkânıharp reisi olarak Trieste üzerinden İşkodra'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. 29 Temmuz'da ulaştığı İşkodra'da Malisör isyanının bastırılması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arnavut üyeleriyle olan meselelerinin hallinde önemli rol oynadı. Daha sonra Berlin'e geçtiyse de İtalyanlar'ın Trablusgarp'a saldırımları üzerine yurda döndü.

3 Eylül 1911 tarihinde Selanik'te yapılan İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez-i umumi toplantısında İtalyanlar'a karşı bir gerilla savaşı yürütmesi fikrini savunan Enver Bey bu görüşünü diğer örgüt üyelerine de kabul ettirdi. 8 Ekim 1911'de padişah ve hükümet yetkilileriyle görüşükten sonra İskenderiye'ye gitmek üzere 10 Ekim 1911'de İstanbul'dan ayrıldı. Mısır'da ileri gelen Arap liderleriyle çeşitli temaslar

kurup 22 Ekim'de Bingazi'ye hareket etti. Çölü geçerek 8 Kasımda Tobruk'a ulaştı, 1 Aralık 1911 'de Aynülmansûr'da askeri karargahını kurdu. İtalyanlar'a karşı yapılan muharebe ve gerilla hareketında büyük başarılar elde etti.⁴⁹

24 Ocak 1912 tarihinde bu görevine ilaveten Bingazi mutasarrıflığına tayin edildi. 10 Haziran 1912'de kaymakam oldu. Kasım 1912 sonlarında Balkan Savaşı'na katılmak üzere Bingazi'yi terkederek tebdili kıyafetle İskenderiye'ye, oradan da bir İtalyan gemisiyle Brindisi'ye gitti. Viyana üzerinden İstanbul'a dönen Enver Bey, 1 Ocak 1913'te Nazım Paşa ile görüştü. Harbiye nazırı ile Kamil Paşa'nın istifaya zorlanması ve yerine savaşa devam edecek bir hükümetin kurulması konusunda anlaşmaya vardı. Daha sonra bu fikri, Kamil Paşa'nın görevde kalmasını isteyen Sultan Mehmed Reşad'a da kabul ettirmeye çalıştı.⁵⁰

Enver Bey ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenleri 23 Ocak 1913 tarihinde Bâbı-âli Baskını'nı gerçekleştirdiler. Enver Bey, öncü rol oynadığı bu hükümet darbesinde, Kamil Paşa'ya istifanamesini imzalattı. Ardından padişahı ziyaret ederek Mahmud Şevket Paşa'nın sadarete getirilmesini sağladı. 12 Haziran 1913'de Mahmud Şevket Paşa'nın hallinden sonra ülke yönetimine fiilen el koyan İttihat ve Terakki içindeki askeri kadronun da lideri haline gelen Enver Bey, hayati kararların alınmasında etkili oldu. II Balkan Savaşı sırasında 22 Temmuz 1913'te Edirne'ye girişi toplum nezdindeki prestijini daha da artırdı. 15 Aralık 1913'te Miralay, 3 Ocak 1914'te Mirliva, aynı tarihte Ahmed İzzet Paşa'nın yerine Harbiye nazırı oldu.⁵¹

8 Ocak 1914 tarihinde aynı zamanda Erkan-i Harbiye-i Umumiyye reisliği görevini üstlenen Enver Paşa yeni görevinde büyük bir gayretle, I. Balkan Savaşı'nda bozguna uğrayan Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenmesine çalıştı. II. Abdülhamid dönemin yaşlı Paşalarının tamamına yakın bir kısmını emekli etti ve genç subaylar orduda önemli görevlere getirildi. Enver Paşa'nın mahiyetinde çalışmış olan İsmet

49 Bkz. Memmedbeyli, H. C; Tarihleri Çevirmek Üçün Sinxronik Cedveller, Rus, Özbek, Tacik, Fars ve Ereb Dillerinde (Azerbaycan Türkçesi'nde: Tarihleri Çevirmek İçin Kullanılan Senkron Çizelgeler, Rus, Özbek, Tacik, Fars ve Arap Dillerinde), Elmneşr Yayınları, Bakü, 1961.

50 MINORSKY, V.; Studies in Caucasian History. With a Map, Taylor's Foreign Press, London, 1953, s. 45, 56.

51 Zürcher, Erik Jan; Milli Mücadelede İttihatçılık. İttihat ve Terakki. 1905-1926, Tercüme: SALİHOĞLU, Nüzhet; Bağlam Yayınları, 2. Baskı, 1995, İstanbul, 1995, s. 12, 34-40, 45.

İnönü ve Kazım Karabekir gibi subaylar onun bu çabalarının başarılı olduğunu kabul ederler. Enver Paşa'nın bu düzenlemesi bir anlamda Cumhuriyet'in kuruluşunda önemli rol oynayan o kadronun da Osmanlı ordu teşkilatında yükselmesini sağladı.⁵²

Enver Paşa, harbiye sırasında 'enverîye' adı verilen askeri ve aynı adla anılan, sesli, sessiz harflerin ayrı yazılması ile uygulanan bir yazı gibi yenilikler yaptı. 5 Mart 1914 tarihinde Naciye Sultan ile evlenen Enver Paşa, İttihat i Terakki Cemiyeti tarafından Almanya ile ittifak anlaşması sağlamak için girişimlerde bulunmak üzere görevlendirildi. Enver Paşa'nın ilk girişim ve teklifleri Alman İmparatorluğu'nun İstanbul Büyükelçisi Hans von Wangenheim tarafından reddedildi. Daha sonra Avusturya-Macaristan yetkililerinin de baskıları ile Wangenheim'ın Şansölye Betmann Hollweg'in itirazlarına neden olan Kayser II. Wilhelm'in şahsi emriyle Ağustos 1914 tarihli ittifak anlaşması ile Genel kanaatin aksine, ittifak anlaşması Almanlar'dan gelmediği gibi bu alanda yanaşmamakta uzun süre direnen de Alman İmparatorluğu olmuştur. “Dolayısıyla Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni bir oldu bitti sonucunda Almanlar'la ittifak anlaşması imzalatmaya zorladığı tezi doğru değildir; ayrıca hiç bir büyük Avrupa devleti tarafından ittifaka dahil edilmeyen Osmanlı Devleti'nin Alman ittifakını sağlaması gerektiği konusunda İttihat ve Terakki liderlerinin tamamı aynı kaanati taşıyordu.”⁵³

10 Ağustos 1914 günü Çanakkale önüne gelen Goeben ve Breslau buharlı Alman savaş gemileri peşlerindeki İngiliz gemilerinden kaçabilmek için giriş izni isteyince kendisiyle görüşen Kress von Kressenstein'in talebiyle Enver Paşa re'sen verdiği bir emirle gemilerin içeri alınmasını ve eğer takip etmek isterlerse İngiliz gemilerine ateş açılmasını emretti. Olayları yaşayan bazı subaylar, 22 Ekim 1914'te Enver Paşa'nın Amiral Souchon'a Karadeniz'deki Rus donanmasına saldırması için şifahi emir verdiğini iddia etmektedirler. Ancak bu konuda yazılı bir emir 25 Ekim 1914'te Enver Paşa tarafından amirale gönderilmişti. 29 Ekim 1914 günü Karadeniz'e manevra gerekçesiyle çıkan Osmanlı donanmasının Rus Çarlığı liman ve gemilerine saldırısı sonrasında Enver Paşa, müttefiklerine tazminat ödeyerek tarafsızlığını

52 İlhan, Atilla; “Avrasya Dünyanın Merkezi”, Cumhuriyet Gazetesi, İstanbul, 2002.

53 Kocabaş, Süleyman; Kuzey'den Gelen Tehdit. Tarihte Türk-Rus Mücadelesi, Vatan Yayınları, İstanbul, 1989, s. 12.

korunması fikrini savunan hükümet üyelerine karşı savaşa giriş tezinin en hararetle savunucusu oldu.⁵⁴

Savaşa girilmesinden sonra Enver Paşa Harbiye nazırı olarak askeri hareketin yönetimini de ele aldı. Ancak kendisinin tamamen bir Alman kuklası olup onların isteklerini yerine getirmeye çalıştığı şeklindeki görüşler doğru değildir. Bizzat Alman belgeleri, Enver Paşa'nın çeşitli hususlarda Alman askeri yetkilileriyle çatıştığını göstermektedir. Enver Paşa'nın I. Dünya savaşı sırasındaki fiili tek kumandası Kafkas cephesinde olmuştur. 14 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa kabinesinin istifası ile Enver Paşa'nın da Harbiye nazırlığı sona erdi ve 1-2 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki'nin diğer yedi lideriyle birlikte ülkeden ayrıldı.⁵⁵

Enver Paşa ülkeden ayrılmadan önce Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'ya yazdığı mektupta kullandığı ifadeler, onun Azerbaycan'da müstakil bir Türk hükümeti kurmaya çalışacağı intibasını uyandırmaktaydı. Nitekim Kırım'da Berlin'e giden arkadaşlarından ayrılarak amcası Halil Paşa ve kardeşi Nuri Bey'in denetiminde bulunan Kafkasya'daki ordu birliklerine ulaşmak üzere oraya hareket etti. Ancak kayalara bindiren takanın batması sonucunda bunu gerçekleştirmediği gibi bölgedeki birliklerin etkisiz hale getirilerek kumanda heyetinin tutuklandığını öğrenince de Berlin'e gitmeye karar verdi. Nisan 1919'da Berlin'e gidip Babelsberg semtine yerleşti ve Almanya'da yeniden teşkilatlanmaya çalışan İttihat ve Terakki'nin faaliyetinde rol oynadı; ayrıca İngilizler'le de çeşitli pazarlıklarda bulundu, fakat bu alanda bir anlaşma sağlanamadı.⁵⁶

Enver Paşa Talat Paşa ile birlikte 1919 Ağustos ayı sonunda Bolşevik liderlerinden Kari Radek'i tutuklu bulunduğu hücrelerinde ziyaret etti. Radek İttihat ve Terakki'nin bu iki liderini Moskova'ya davet etti. 10 Ekim 1919 tarihinde Mehmet Ali Sami takma adı ve Rusya'daki Türk Hilal-i Ahar temsilcisi bir doktor kimliğiyle uçakla Berlin'den Moskova'ya hareket eden Enver Paşa, 13 Ekimde Königsberg'e ve

54 Leppinq, A. A. - Linder, E. B.; Russko-Nemeçkiy Slovar (Rusça: Rusça-Almanca Sözlük), Sovetskaya Ençiklopediya Yayınları, Moskova, 1971.

55 İlhan, Atilla; "Gazi Ölene Kadar Yüzünü Doğuya Döndü", Tempo Dergisi, Sayı: 35/925, e-posta: nsoysal@dbr.com.tr, İstanbul, 2005.

56 Sadıqov, Ş. E.; Sovet İttifaqının Yaradılması ve Onun Ümumdünya Tarixi Ehemmiyeti/SSRI Tarixinden İxtisas Kursu (Azerbaycan Türkçesi'nde: Sovyetler Birliğı'nin Kurulması ve Onun Dünya Tarihi Üzerindeki Ehemiyeti Tarixinden İhtisas Kursu), API(Azerbaycan Pedaqoji İnstitutu Yayınları, Bakı, 1975, s. 45, 67.

15 Ekim'de Shiaulai'ye (Litvanya) vardı. “Daha sonra Abe-li'ye iniş yapan uçak yolcuları Litvanya yetkilileri tarafından göz altına alındılar ve Kaunas'sa gönderildiler. Enver Paşa Kaunas'taki hapisanede iki ay geçirdikten sonra tekrar Berlin'e döndü.”⁵⁷

Bu sırada hapisten çıkan Radek'in talebi üzerine bazı İttihat ve Terakki liderleri Moskova'ya hareket ettiler ve 27 Mayıs 1920 tarihinde burada buluştular. Berlin'de kalan Enver Paşa da çeşitli temaslardan sonra Altman adına düzenlenmiş sahte belgelerle yola çıktı. Ancak bu uçağı yine zorunlu iniş yapınca tekrar yakalandı ve Riga hapisanesine götürüldü. Burada bir komünist, bir Alman yahudisi olarak muamele gören Enver Paşa tekrar serbest bırakıldı. 1920 Ağustos ayının başında üçüncü defa Berlin'i terk eden Enver Paşa Stettin, Königsberg, Minsk ve Smolensk üzerinden 16 Ağustos tarihinde Moskova'ya ulaştı. Burada gayet iyi karşılandı ve Kremlin'in büyük duvarına bakan Sopiskaia Naberezhnaya semtindeki bir konuk evine yerleştirildi.⁵⁸

Enver Paşa eski ittihatçı arkadaşları ve Orta Asya'dan gelen temsilcilerle görüştü. Ayrıca Çiçerin, Radek, Zinoiev ve Lenin ile görüşmeler yaptı ve Sovyet-Alman temaslarda arabuluculuk görevini üstlendi. Berlin'den Moskova'ya gelmesinde yardımcı olan eski arkadaşı Hans von Seect'e yazdığı 25 ve 26 Ağustos tarihli iki mektuba göre, Troçki ve temsilcisi E. M. Skliansky'le yaptığı görüşmelerde Anadolu hareketine silah yardımında bulunulmasını istedi ve söz dahi aldı. İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı adında bir örgüt kurdu. Enver Paşa 1-8 Eylül 1920 tarihinde Bakû'de gerçekleşen Doğu Halkları Kongresi'ne Libya, Tunus, Cezayir ve Fas'ı temsilen katıldı. Ankara hükümeti de kongrede İbrahim Tali (Öngören) tarafından temsil edildi.

Ancak bu kongre önemli sonuçlar doğurmadı. Sovyetlerin ihtilalci grupları değil, Mustafa Kemal, Sonradan Şah olan General Rıza Bey, Çang-Kay-Şek Emanullah Han gibi tarafsız liderlerin yönetimlerini destekleme kararları Enver Paşa'nın işini zorlaştırdı. Ekim 1920 başlarında yeniden Berlin'e döndü ve

⁵⁷ Aydemir, Şevket Süreyya; Tek Adam. Mustafa Kemal (1922-1938), 3. Baskı, Remzi Yayınları, İstanbul, 1969, s. 34-35, 67.

⁵⁸ Sönmez, Banu İşlet; “Azerbaycan'da Yirminci Yüzyılın Başında ve 1990'lı Yıllarda Siyasi Gelişmeler, Azerbaycan Milli Hareketi ve Musavat Partisi”; Akademik Araştırmalar Dergisi Sayı: 6; İstanbul, 2003, s. 77-81, 223.

Lüksgrunewald semtine yerleşti. Daha sonra İsviçre'ye giden Enver Paşa burada Hakkı Paşa ile görüşerek Rusya'dan Anadolu'ya askerî yardım göndermek üzere bir gizli teşkilat kurmaya karar verdi. Komitede H. Von Seect'in eski yaveri binbaşı Fischer ve Alman harb bakanlığında askeri teçhizat sorumlusu yüzbaşı Kress'de bulunmaktaydı. Ancak Moskova'dan gerekli maddi yardım sağlanamadı.⁵⁹

Halil Paşa'nın Enver Paşa'ya yazdığı 4 Kasım 1920 tarihli mektuba göre bu alandaki yeni taleplerde Karahan tarafından reddedildi. Enver Paşa 1921 Şubat sonunda yeniden Moskovaya gitti ve burada Çiçerin ve yeni Ankara hükümeti temsilcisi Bekir Sami Bey'le çeşitli görüşmeler yaptı. 16 Temmuz 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya uzun bir mektup yazarak kendisinin faaliyetleri hakkındaki şikayetleri ve Anadolu Hareketine el koyma iddialarına karşı çıktı. 30 Temmuz'da Ankara'ya yönelik Yunan saldırısı başladığında Enver Paşa diğer İttihatçı liderlerle birlikte Anadolu'ya geçme fikriyle Batum'a gitti. Bu sırada Trabzon'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de onu destekliyordu. 5 Eylül'de burada yapılan ve Halk Şurular Fırkası Toplantısı olarak ilan edilen İttihatçı toplantısında Ankara'daki T.B.M.M.'ye İttihatçı sürgünlerle soğuk ilişkilerin sona erdirilmesi için de başvuruda bulunması kararlaştırıldı. Ancak Sakarya zaferi Enver Paşa'nın planlarının bir defa daha bütünüyle değişmesine yol açtı. Bakü'yu terk eden Enver Paşa Tiflis, Aşkabat ve Merv'e uğradıktan sonra Ekim 1921 tarihinde kendisine refakat eden Teşkilat-ı Mahsusa eski liderlerinden Kuşçubaşı Hacı Sami ve diğer bazı İttihattçılarla birlikte Buhara'ya gitti.⁶⁰

8 Kasım'da Türk subaylarla birlikte tekrar yola çıktı ve 19 Kasım'da Akbulağ, 21 Kasım'da Başçardak kışlağında ve 24 Kasım'da Gurgantepe'ye ulaştı. Burada Ceditçi Aleyhtarı Lakay İsmail Bey'in esiri durumuna geldi. Şubat 1922 sonunda buradan kurtulan Enver Paşa Ruslara karşı savaşan Basmacıları örgütlemek için tekrar Duşanbe ilerisindeki kışlaklara gitti. 24 Temmuz'da Rusların Duşanbe'yi alması üzerine geri çekilerek Satılmış Kışlağına vardı. Buradan Belcuvan bölgesindeki Âbıderyâ köyüne geçti ve son karargahı burada kurdu. 4 Ağustos 1922'de karargahta düzenlenen Kurban Bayramı töreninde mahiyetinde kalan askerlerle bayramlaşırken

⁵⁹ Rusça-Türkçe Sözlük, Rus Devlet Kütüphanesi Yayınları, Moskova, 1992.

⁶⁰ Teziç, Erdoğan: "Cumhurbaşkanının Geri Gönderme Yetkisi", Anayasa Yargısı, Sayı: 3, Ankara, 1987, s. 12, 34-35.

ani bir Rus baskınına uğradı; yanındaki otuza yakın atlıyla yöneldiği Çegan tepesi mevkiinde giriştiği çarpışmada ön safta vurulurken öldürüldü.⁶¹

“Enver Paşa'nın eşyaları müfreze kumandanı Kulikof tarafından Taşkent'e gönderildi. Buradan daha sonra Moskova'daki askeri müzeye nakledildi. Cenazesi Âbıderyâ köyünde toprağa verildi.”⁶²

Enver Paşa'nın siyasi ve askeri kariyeri hakkında değişik ve birbiriyle çelişen yorumlar yapılmıştır. 1908 ihtilalinde oynadığı rol, Trablusgarp Harb'indeki başarıları sebebiyle kamuoyunda büyük prestij kazanan Enver Bey'in aleyhine Mondros Mütarekesi'nin ardından bir kampanya başlatılmış, 1922 sonrasında ise yeni rejim Enver Paşa ve arkadaşlarını gereksiz yere I. Dünya Savaşı'na girilmesinden sorumlu tutmuş, mütareke dönemi faaliyetleri de bir maceracı olarak yorumlanmıştır. Belirli dönemlerde lehine ve aleyhine yoğun yayın yapılması, Enver Paşa hakkında objektif bir değerlendirilme yapılmasını güçleştiren temel sebep olmuştur.⁶³

Yetiştirdiği dönemin Osmanlı zabitanı içinde kendini geliştiren Enver Paşa Makedonya'daki çete savaşlarında gösterdiği başarılarla sivrilmiştir. 1908 hareketindeki öncü rolü, onu halk kahramanı mertebesine getirdiği gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki durumunu da güçlendirmiş, 1913 Babıali Baskınından itibaren gerek bu örgütün askeri kanadının, gerekse Teşkilat-ı Mahsusa'nın lideri haline gelmiştir. Bu dönemde kendi kaleminden çıkan mektuplar, Enver Paşa'nın Fransızca ve Almancayı iyi düzeyde kullanabilen ve Batılı düşünürlerin kitaplarını okuyan bir kişi olduğunu göstermektedir. Enver Paşa'nın I. Dünya savaşına girilmesindeki sorumluluğu ve rolü ise son dönemlerinde yayımlanan Alman ve Avusturya belgelerinden anlaşıldığına göre daha ziyade Goeben ve Breslau zırhlılarının boğazlardan geçirilmesi ve Rus limanlarının bombardımanı emrinin verilmesi çevresinde şekillenmektedir. Onun Mütareke sırasındaki faaliyetleri ise özellikle son

61 Bkz. Taşdemirci, Ersoy; “1936 Yılında Sovyet Rusya'da Yüksek Öğretim Hakkında Hazırlanmış Bir Rapor ve Bu Raporun Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Tarihi Bakımından Önemi”, E. Ü. Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11, Kayseri, 2001

62 Valişevskiy, K.; Ivan Qrozniy. XVI Vek. Reprintniye Vosproizvedeniye, İzdaniya: 1912 qoda. Perevod s Françuskoqo (Ruşça: Korkunç İvan. 16. Yüzyıl. Yayınlanmamış Eserler Toplusunun İlk Yayını: 1912 yılı. Fransızca'dan Tercüme), İKPA Yayınları, Moskova, 1989, aktaran: Tomaşevskoy, M. - Medvedeva, V.; Plutarx. İzbranniye Jizneopisaniya. Tom Perviy. V Dvux Tomax (Ruşça: Plutarh. Seçilmiş Hayat Hikayeleri. Birinci Cilt. Toplam İki Ciltte), Pravda Yayınları, Moskova, 1990, s. 23-24, 45.

63 Yıldırım, Fuat; Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'da Türk-Alman rekabeti, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2001, s. 22, 24.

dönemlerde yayımlanan belgelerin ışığı altında şahsi girişimler olmaktan ziyade İttihat ve Terakki kadrosunun faaliyetleri olarak değerlendirilmelidir. Ancak Enver Paşa'nın maceracılık boyutlarına varan hareketleri konusunda yorumda bulunulurken içinde yaşadığı çağın da bir macera çağı olduğu hesaba katılmalıdır.⁶⁴

1917'nin sonlarında ve 1918'in başlarında Ermenilerin Erivan vilayetinin Müslüman köylerinde başlattıkları saldırılar Osmanlı Ordusunun ileri hareketine sebep oldu.⁶⁵ "Kafkasya Türkleri 1917 yılında Osmanlı Devleti'nden yardım istemek için iki temsilci heyeti gönderdiler."⁶⁶

Bu heyetlerden birincisi Ekim 1917'de Musul'a giderek Osmanlı Ordusundan yardım talebinde bulundu. 6. Ordu Komutanlığı, Kafkasya'daki durumu yerinde incelemeleri için 3 subayı gelen bu heyetle birlikte o bölgeye gönderdi. Kafkasya'ya gönderilen subaylardan Muzaffer Efendi Musul'a döndüğünde, Kafkaslarda yeni durumun teşkilatlanmak için uygun olduğunu bildirdi. İkincisi, Gence'de kurulmuş olan "Azerbaycan Milli Komitesi" Naki Keykurun'u "Kafkas Murahhası" olarak İstanbul'a göndermiştir. Naki Keykurun, İstanbul'da Enver Paşa, Talat Paşa, Halil Paşa (Menteşe) ve Padişah Sultan Reşat ile görüşmüş ve Osmanlı Devleti'nden askeri yardım isteğinde bulunmuştu. Naki Keykurun, Paşalarla görüşmesinde şöyle demiştir: "Azerbaycan halkı sizden yardım bekliyor. Milletimiz müstakil olmaya azmetmiştir. Siz kardeş elinizi bize uzatınız, bize yardım ediniz. Müstakil olalım. Siz bizi çekip kendi tarafınıza yıkmayınız, ayakta duralım. Bize büyük askeri kuvvet göndermeyiniz. Bize askeri öğretmenler ve çavuş kadrosu gönderiniz. Bizde az bir zamanda büyük askeri kuvvet kurma imkanı vardır. Türk olduğumuz için istenen kuvvet kanımızda mevcuttur"⁶⁷

64 Aslan, Yavuz; Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi. Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması (1918-1921), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 28.

65 Bkz. Leonard Ramsden Hartill; Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları 1918-1922, Tercüme: Çataltepe, Sipahi; Kastaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1990.

66 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 92, Kutu: 3; Adr66 Parlamentosu, Oturumları İçeren Metin; 03 Aralık, 1918-26 Nisan, 1920. Yılları Arasını Kapsamaktadır, 600 Sayfa.

67 Naki Keykurun; Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar. 1905-1920, İlke Yayınları, Ankara, 1998, s. 98.

Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade Türkiye’de milliyetçi akımın oluşumunda ve İttihat ve Terakkinin oluşumunda rol oynamışlar.⁶⁸ 1918 Haziran ayının sonuna doğru Azerbaycan Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade İstanbul'a gelerek, Enver Paşa ile yardım hususunda yeniden görüşmelerde bulunmuştur. Bu arada aralarında esnaf, din adamları gibi halkın çoğunluğunu teşkil eden ve hiçbir siyasi düşünceye sahip olmayan kesimden temsilciler de, Batum'da, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya müracaat ederek yardım talebinde bulunmuşlardır.⁶⁹

1.2. I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Azerbaycan İlişkilerine Genel Bir Bakış

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Osmanlılar, Transkafkasya Müslümanlarıyla Teşkilat-ı Mahsusa vasıtasıyla bağlantı kurmaya çalışıyorlardı.⁷⁰ Transkafkasya Müslümanlarının bağımsız devletini oluşturma tasarımı, eski Difaî üyelerinin çevresinde gündeme geldi. Feth Ali Han'ın yeğeni Aslan Han Hoyski, temsilci olarak gizlice sınırı geçip, Şubat 1915'te Enver Paşa'nın⁷¹ Erzurum karargahına vardı. Bu ziyaretin amacı, Bakû, Gence, Erivan guberniyalarıyla⁷² Terek ve Dağıstan'ı kapsayacak bir cumhuriyetin kurulması yolunda Osmanlı'nın onayını almaktı.⁷³ “22 Nisan, 1918’de bağımsız Kafkasya Federatif Cumhuriyeti, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ın katılımıyla kurulmuştur. Tiflis’te bulunan Müslüman Şurası, 27 Mayıs’ta Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan etti.”⁷⁴

68 Bkz. Aslan, Betül; I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

69 Alibeyzade, Elmeddin; Azerbaycan Xalqının Me’nevi Medeniyet Tarixi. İslama Qederki Dövr (Azerbaycan Türkçe’sinde: Azerbaycan Halkının Manevi Medeniyet Tarihi. İslam’a Kadarki Süreç), Gençlik Yayınları, Bakû, 1998, s. 12-45, 123-145, 189.

70 ACSPTHAR Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 69, Kutu: 3; Zaqafqaziya Respublikası’nın Konferansları; 1920, 28 Sayfa.

71 Şevket Süreyya Aydemir; Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa : 1860-1908, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1972.

72 Guberniya→ Çarlığa Bağlı Ülkeler Bu Şekilde Anılmaktaydı.

73 Tadeusz Swietochowski; Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı. 1905-1920, Tercüme: Mert, Nuray; Bağlam Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1988, s. 115.

74 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 124.

Bu devlet Kafkaslarda değişik milletleri içine alacak, Türklerin çoğunlukla bulunacağı İsviçre benzeri bağımsız bir devlet olarak düşünölmekteydi⁷⁵. Bu görüş, Enver Paşa tarafından olumlu karőılındı. Bu tasarı, Azerbaycan'ın Osmanlı devletiyle birleőmekten çok, tercihinin bağımsız bir devletten yana olduğunun açık bir göstergesi idi.⁷⁶

Savaşın son döneminde, Azerbaycan ulusal hareketini canlı tutan sadece Osmanlı topraklarında yaşayan siyasi mültecilerin çalıőmalarıydı. "Rusya Mahkumu Müslöman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi" içinde faal olan Ağayev ve Ali Bey Hüseyinzade'nin barış görüşmelerinde Rusya Müslömanlarının haklarını korumak üzere büyük devletlere yapılan baővurularda da imzaları bulunuyordu.⁷⁷ Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya Komiserliği arasında 4 Aralık 1917 yılında imzalanan 14 maddelik Erzincan Mütarekesi, bir taraftan Ermenilerin dayandıkları Rus askerlerinin Kafkasya'dan çekilmesinde, diğer taraftan ise Azerbaycan topraklarının Ermenilerin tecavüzünden korunmasında önemli rol oynadı.⁷⁸

1.3. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Osmanlı Devletinin Kafkasya Siyaseti

Brest-Litovsk Antlaşması arifesinde Osmanlı Hükümeti Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye ilhakından başka Azerbaycan ve Dağıstan'ı içine alacak biçimde bir İslam devleti meydana getirmeyi öngören istekler ortaya koymuştur. Enver Paşa, Bolşeviklerin ihtilal bildirisinde yer alan "Rusya'da yaşayan her millet, kendi mukadderatına hakim olabilecek" sözünü Azerbaycan'ın ve Dağıstan'ın ileride bağımsız birer devlet olarak ortaya çıkacağı şeklinde deęerlendirmiőtir.⁷⁹

75 ACSPTHAR Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 69, Kutu: 3; Zaqaqqaziya Respublikası'nın Konferansları; 1920, 28 Sayfa.

76 <http://www.yenisafak.com>; 4 Mayıs, 2005.

77 a.g.k., s. 118.

78 İsmayıl Musayev; Azerbaycanın Naxçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi veziyyet ve Xarici Dövlöterin Siyaseti. 1917-1921. İnci İller (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Durum ve Yabancı Devletlerin Siyaseti. 1917-1921 Yılları), Bdu Yayınları, Bakü, 1998, s. 74.

79 Aliyarlı, Süleyman; Azerbaycan Tarixi. Uzaq Keçmişden 1870. Ci İllere Qeder (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. Uzak Geçmişden 1870 Yılına Kadar), Azeneşr Yayınları, Bakü, 1996, s. 12-14, 67.

Enver Paşa, Kafkaslardan Osmanlı topraklarına yönelebilecek yeni bir Rus tehdit ve istilasına karşı Kafkas Müslümanlarını içine alacak büyük bir tampon devlet meydana getirmeyi ve Osmanlı Devleti'ni, Rusya'nın şerrinden ancak böyle bir oluşumla kurtarabileceğini düşünmüştür.⁸⁰ “Bu projenin ilk aşamasını, Bakû'yu, Kızılıların elinden kurtararak, Azerbaycan'ı istiklaline kavuşturmak oluşturuyordu.”⁸¹

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması Osmanlı Devleti'ne önemli çıkarlar sağlamış, Doğu Anadolu ile birlikte Kars, Ardahan ve Batum uzunca bir zamandan sonra yeniden anavatanına katılmıştır. Bu tarihi gelişmenin ortaya çıkardığı fırsat, Enver Paşa ve kabinesine "Turancılık" siyasetinin yeniden uygulamaya konulması için ikinci bir hareket imkanı vermiştir.⁸²

Enver Paşa'nın, Kafkas siyasetiyle iki önemli husus gerçekleştirilmiş olacaktı. Birincisi, hemen-hemen yüzyıldır Rusya'nın boyunduruğu altında yaşayan Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri Rus ve Ermeni zulmünden kurtarılacak, ikinci olarak da Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir "İslam devleti" kurulmak suretiyle araya bir set çekilmiş olacaktır. Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına gelmesine rağmen, diğer Türk cephelerini zayıflatmak pahasına Kafkas Cephesi'ne büyük önem vermiş ve kuvvet ağırlığını bu cepheye kaydırmıştır. “Osmanlı Devleti savaş sona ermeden ve Sovyet Rusya iç işlerini düzeltme fırsatı bulmadan Kafkaslarda yeni kurulan Türk devletini mümkün olduğu kadar güçlendirmeyi amaçlamaktadır.”⁸³

Böylece Sovyet Rusya ile hem hudut olma tehlikesi ortadan kalkacak hem de savaşın sonunda Kafkaslardan Türk birlikleri çekilmek zorunda kalsalar bile, en azından 1877 sınırı kuvvetlendirilecektir.⁸⁴

80 İ. A. Hüseyinov - E. S. Sumbatzade - Vd.; Azerbaycan Tarixi. Birinci Cild (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. Birinci Cilt), Elm Yayınları, Bakû, 1964, s. 30.

81 Nasır Yüceer; Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918, Genelkurmaylık Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 43.

82 [Http://www.ayna.az](http://www.ayna.az) ; (Azerbaycan Ayna Gazetesi); 4 Ekim, 2005.

83 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 9, Kutu: 3; Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Arasında İmzalanan Ticaret Antlaşması; 1918 Yılı, Toplam: 83 Sayfalık Orijinal Antlaşma Metni.

84 a.g.e., Aliyarov, S., Mahmudov, Y.; Azerbaycan Tarixi Üzre Qaynaqlar (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar), Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı Yayınları, Bakû, 1989, s. 45-89, 112.

Azerbaycan'ı ve onun tabii başkenti olan Bakû'yu kurtarmak, Enver Paşa tarafından kutsal bir ülkü olarak benimsenmiştir. O, bu görevi bir aile işi olarak algıladığından, amcası Halil Paşayı Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na, kardeşi Nuri Paşayı da Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na getirmiştir. Hatta Enver Paşa Azerbaycan'ı fikren kalkındırmak ve eğitim sistemini millileştirmek için Osmanlı Devleti'nin, siyasi ve askeri zorluklar içinde bulunduğu ve cephelerde savaşın bütün şiddetiyle sürdüğü bir dönemde öğretmenler göndermiştir.⁸⁵

1.4. Trabzon Konferansı (14 Mart 1918-6 Nisan 1918)

Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından Rusların çekilmeleri gerekmektedir. Rus ordusu dağıldığı için bu sancaklar boşaltılmış, fakat onun mirasına konan Ermeniler Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler ise Batum'u işgalleri altında tutuyorlardı. Osmanlı Devleti, merkezi Tiflis olan, Ermeni, Gürcü ve Azerilerin teşkil ettiği "Mavera-yi Kafkas Hükümeti"nden bu sancakların boşaltılmasını istedi. Ancak "Mavera-yi Kafkas Hükümeti"nden bu istek doğrultusunda herhangi bir hareket görülmediği gibi Brest-Litovsk Antlaşması'nı da tanımadıklarını açıkladılar.⁸⁶

Osmanlı Devleti bu sırada askeri hareketi devam ettirmekle birlikte soruna siyasi platformda bir çözüm bulmak için "Mavera-yi Kafkas Hükümeti" temsilcilerini görüşmelerin yapılacağı Trabzon'a çağırdı. "Mavera-yi Kafkas Hükümeti"nin meclisi olan Seym, on biri delege olmak üzere kırk üç kişilik bir heyeti Gürcü Akaki Çhenkeli başkanlığında Trabzon'a gönderdi. Heyette Azerbaycanlı temsilciler, Hacinski (Müsavat)⁸⁷, Xasmemmedov (Müsavat), Haydarov (Müslüman Sosyalist Blok), Mir Yakub Mehtiyev (İttihad) ve Elekber Şeyhülislamzade (Himmet-Menşevik)

⁸⁵ Fahir Armaoğlu; Siyasi Tarih 1789-1960, Ayyıldız Matbaası Yayınları, Ankara, 1975, s. 622-635.

⁸⁶ İsmail Soysal; Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları. Cilt: I. (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 45-57.

⁸⁷ ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (89), Kutu: 1; Türk Demokratik Müsavat Partisi'nin Programı; 1917, Toplam: 12 Sayfa; Rusça.

bulunmaktadır. Görüşmelerde Osmanlı Hükümeti'ni Adliye Nazırı Halil (Menteşe) ile Albay Hüseyin Rauf (Orbay)⁸⁸ temsil etmektedir.⁸⁹

Resmi görüşmelerden önce genel durumu gözden geçirmek amacıyla, Kafkas heyetinden bazı Müslüman delegelerle Hüseyin Rauf Bey arasında bir görüşme yapılmış ve H. Rauf Beye hangi partiden olursa olsun Kafkas Müslümanlarının Osmanlı ordusunun Kafkaslara girmesini bekledikleri ifade edilmiştir. Görüşmede Mir Yakub Bey Mehdiyev'in barış görüşmelerinin ancak Maveraya-yi Kafkas Hükümeti'nin kendisini resmen bağımsız bir hükümet olarak ilan etmesiyle mümkün olabileceği görüşünü, Albay Hüseyin Bey de paylaşmıştır.⁹⁰

Trabzon görüşmelerinin uzaması ve çıkmaza girmesinden rahatsız olan Albay Hüseyin Rauf Bey Kafkas heyetine 6 Nisan 1918'de bir ultiatom vererek; Maveraya-yi Kafkas Hükümeti'nin Sovyet Rusya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesini ve şartsız olarak Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkasları ilgilendiren hükümlerini kabul etmesini bildirmiştir.⁹¹

“Müslüman üyelerinin Osmanlı şartlarının kabulünü tavsiye etmesiyle Transkafkasya delegasyonu içinde ayrılık ortaya çıkmış ve Seym Meclisi üç toplumun temsilcilerinin birbirlerini suçladıkları şiddetli tartışmalara sahne olmuştur. Bunun üzerine Yusufbekov, Müslümanların Türkiye'ye karşı savaşaacağına düşünülemediğini belirtmiştir.”⁹²

88 Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım 2, Editör Fikri Çelik, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 23, 37.

89 A.g.e., İ. A. Hüseyinov, s. 31.

90 Adem Halil Şenkal; Yeni Düşünce Hareketi. Neden Açılıyor ve Açılıyor İnsanlar. Siz Farklılık Yaratabilirsiniz, Altın Kitaplar Yayınları, 3. Baskı, Trabzon, 2004, s. 45.

91 Aliyev, Haydar; Büyük Oktyabr Sosialist İnkılabı ve Asiya, Afrika ve Latin Amerikası Xalqlarının Milli Azadlıq Harekatı. Bakıda Keçirilən Beynəlxalq Elmi Konfransda Me'ruze (Azerbaycan Türkçe'sinde: Büyük Ekim Devrimi ve Asya, Afrika ve Latin Amerika'sı Halklarının Milli Özgürlük Hareketi. Bakü'de Gerçekleşen Uluslar Arası Bilimsel Konferansta Rapor), Konferans Tarihi: 26 Mayıs, 1977, Azərneşri Yayınları, Bakü, 1977, s. 13-16.

92 Aliyev, İqrar; Azərbaycan Tarixi. En Qədim Dövrərdən Xx Esrin Evvəllərinə Qədər (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azərbaycan Tarihi. En Eski Çağlardan 20. Yüzyılın Başlangıcına Kadarki Süreç), Elm Yayınları, Bakü, 1993, s. 23.

1.5. Batum Konferansı (11 Mayıs 1918-5 Haziran 1918)

Batum Konferansı 5 Haziran 1918'de⁹³ Batum'da Müsavat ve Türk Alman işbirlikçileri arasında Batum Antlaşması imzalanmıştır. Bu Konferans 11 Mayıs, 1918 yılında başlamıştır. İmza ve karşılıklı anlaşmaya varış süreci yaklaşık 3 hafta sürmüştür. Bu nedenle de antlaşma 5 Haziran, 1918 yılında imzalanmıştır.⁹⁴

Bu antlaşmayla işgal edilen tüm topraklar Türk-Alman ittifakına terk edilecekti.⁹⁵ Osmanlı Devleti'nin isteği doğrultusunda "Mavera-yi Kafkas Hükümeti" bağımsızlığını ilan ederek Gürcü Çenkeli'nin başkanlığında aralarında Hacinski ve Resulzade'nin bulunduğu Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermenilerden meydana gelen bir heyet görüşmelerin yapılacağı Batum'a geldi. Batum'da görüşmelerin başlaması, cephedeki çarpışmaları durdurmaya yetmemiştir. "Gürcülerle Ahıska ve Ahilkelek bölgelerinde çarpışmalar olurken Gümrü ve Karakilise, Ermeniler ve Ruslar tarafından zapt edilmiştir. Bu başarılarla adı geçen bölgelerde Ermeni katliamı da önlenmiştir."⁹⁶

Türk birlikleri Tiflis ve Erivan istikametinde ilerleme kaydetmelerine rağmen Mavera-yi Kafkas Konfederasyonu Osmanlı Devletinin isteklerini kabul etmemesi üzerine Halil Mentеше Bey, 26 Mayıs 1918'de Çenkeli'ye bir nota vermiştir. Notada, Bakû ve çevresinde yüz binlerce Türk ve Müslüman'ın, kendilerini inkılapçı olarak adlandıran haydutların kanlı pençelerinde inlediği, hiç bir hükümetin sınırlarının yakınında böyle cinayetlerin cezasız olarak kalmasına ve artmasına tahammül edemeyeceğini ve Osmanlı Devletinin ahaliyle, aynı ırk ve dinden olan bu insanların emniyetini üstlendiği belirtilmiştir.⁹⁷

"Osmanlı Devleti, kalıcı bir barışın sağlanabilmesi için Mavera-yi Kafkas Konfederasyonu'nu teşkil eden her toplumun kendi bağımsız devletlerini ilan etmelerini istemektedir. Zaten milli çıkarları birbirleriyle çatışan bu üç toplumun

93 Feremez Maqsudov - İqrar Aliyev - Vd.; (5). Azerbaycan Tarixi. Beşinci Cild. 1900-27 Aprel, 1920. Cemi: Yeddi Cildde (Azerbaycan Türkçe'sinde: (5). Azerbaycan Tarihi. Beşinci Cilt. 1900-27 Nisan, 1920. Toplam: Yedi Ciltte), Elm Yayınları, Bakû, 2001, s. 424.

94 Azerbaycan Respublika Siyasi Partiyalar İctimai Herekatlar Arxivi, f.1. Siy. 221, iş 78 v. 32-36 (Azeri türkçesinde).

95 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 19, Kutu: 1; 1918. Yıl Kasım'da Tiflis Konferansı; 1918-1919. Yıllar Arasında, Toplam: 17 Sayfalık Orijinal Rapor.

96 Fon: 970, Liste: 1, İş No: 5, Sayfa Sayısı: 19; 30 Mayıs, 1918-2 Aralık, 1919. Tarihleri Arasım Kapsamaktadır.

97 a.g.k., s. 30.

zoraki gerçekleşen bu beraberliği devam ettirme hususunda istekleri de zayıflamıştır. Temeli çok zayıf olan Maveraya-yı Kafkas Konfederasyonu'nun Azerbaycan kanadı milli ve dini bağları bulunan Osmanlı Devleti ile her konuda fikir birliği içinde olduğunu göstermektedir.”⁹⁸

Böylelikle 26 Mayıs 1918'de “Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyeti” kendisini feshetmiş ve 28 Mayıs 1918 tarihinde de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir.⁹⁹ Bağımsızlığın ilanıyla birlikte Seym'de bulunan Azerbaycanlı üyelerden bir “Milli Meclis” meydana getirilmiş ve başkanlığına Mehmet Emin Resulzade seçilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti geçici olarak Gence olmuştur. Çünkü, Sovyet İnkılabı Komiteleri ve Ermeni Taşnakları Bolşevik Ermeni Şaumyan liderliğinde Bakû'da 12,000 Müslüman'ı öldürmüşler, halkın yarısını şehirden sürmüşler¹⁰⁰ ve yönetimi ellerine geçirmişlerdir. Adalet Teşkilatı, Sosyal Demokrat Bolşeviklerle, Mart 1917'de çatışmaya girmiştir.¹⁰¹

1.6. Azerbaycan-Osmanlı Devleti Dostluk ve İşbirliği Anlaşması (4 Haziran 1918) ve Kafkas İslam Ordusunun Kurulması

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında Trabzon Konferansı'nda başlayan yakınlaşma ve dostluk Batum görüşmelerinde iyice artmış ve iki devlet arasında 4 Haziran 1918 tarihinde Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. Yapılan antlaşmanın birinci maddesinde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında sürekli bir kardeşlik ve dostluğun var olacağı vurgulanmakta, ikinci maddesinde Azerbaycan'ın, Gürcistan, Ermenistan ve Osmanlı Devleti ile olan sınırları ayrıntılı biçimde belirlenmektedir. Antlaşmanın diğer önemli maddeleri şunlardır¹⁰²:

98 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 53, Kutu: 3; Azerbaycan Resmisinin Batum Konferansında Antlaşmaları İmzalamasına İlişkin Derleme; 1919-1920. Yıllar, Toplam: 28 Sayfa.

99 28 Mayıs, 1918, Cengiz GÖKGÖL, Mücahit Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 14, Haziran, 1958.

100 Justin Mccarthy, Death And Exile The Ethnic Cleansing Of Ottoman Muslim. 1821-1922, Darwin Press Inc Yayınları, Washington/ABD, 1995, s. 214.

101 Ağayev, B. Ve Qafarzade, E.'Nin Yorumları İçin Daha Ayrıntılı, Bkz.→ a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 31.

102 Fon: 970, Liste: 1, İş No: 7, Sayfa Sayısı: 18; 18 Haziran, 1918-28 Ekim, 1918.

A.) Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından istenildiğinde Osmanlı Devleti intizam ve asayişini temin etmek için bu ülkeye asker gönderebilecek;

B.) Azerbaycan Cumhuriyeti, sınırları içerisinde hiçbir çetenin kurulmasına ve faaliyetine meydan vermeyecek;

C.) İki taraf demir yollarının işletilmesi ve kullanılmasında birbirine kolaylık gösterecek.¹⁰³

Esas antlaşma metnine ek olarak askerlik işlerine ait antlaşma da yapılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Devleti ve onun müttefikleriyle savaşan devletlerin bütün memurlarını sınır dışı ederek, savaş devam ettiği müddetçe bunları devlet hizmetine almayacaktır. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'la imzaladığı antlaşmalar bir “tahakküm” niteliği taşımadığı gibi “zorunlu himaye” ve “sömürgecilik” gibi medeni ve insani olmayan hükümler de içermemektedir.¹⁰⁴

“Osmanlı Devleti yeni kurulan ve işgal altında bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni siyasi ve askeri alanda desteklemiş, onu meşru bir devlet olarak tanımış, ayakta durmasına yardımcı olmuştur. Nahçıvan ve Karabağ yoluyla coğrafi yakınlaşmanın da tesis edilmesiyle gelecek için tam bir dayanışma, yardımlaşma ve ortak düşmanlara karşı güç birliği meydana getirmenin temelleri atılmıştır.”¹⁰⁵

Bu antlaşma, Azerbaycan'ın Rusya ve komünizm yanlısı siyasi çevrelerce aynı şekilde anlaşılmamış ve çeşitli yönlerden tartışılmıştır. Bu antlaşmanın Azerbaycan'ın bağımsızlığına gölge düşürdüğü ve Azerbaycan'ı Osmanlı Devletine

103 ACEYTAR : Fon: 892, Liste: 2, İş No: 88, Sayfa Sayısı: 62; Azerbaycan İle Yabancı Devletler Arasında İmzalanmış Antlaşmalar Toplusu. Azerbaycan İle Osmanlı Devleti Arasında İmzalanan Antlaşma: “Osmanlı Tarafından Adliye Nazırı Senata Halil Bey ve Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya Cephesi Komutanı Ferik Vehip Paşa, Azerbaycan Tarafından Hariciye Nazırı Memed Hasan Hacinski ve Milli Şura'nın Rehberi Mehmet Emin Resulzade İmzalamışlar. Siyasal, Hukuki, İktisadi ve Eğitim Alanlarında İşbirliği Antlaşmasıdır.

1. Madde: Osmanlı ve Azerbaycan Arasında Devamlı Sulh Korunacaktır;

2. Madde: Sınırlar, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Arasında Çizildi. Sınırların Ayrıntıları, Deniz Adları ve s. Belirlenmiştir;”

Derleme, 27 Ocak, 1918-28 Mayıs, 1919. Yıllar Arasını Kapsamaktadır; Derlemede Bu Döneme Ait Çeşitli Telgraflar ve Antlaşmalar Da Bulunmaktadır.

104 Vedemostı Verxovnoqo Soveta SSR, 1946, s. 39 (Rus dilinde).

105 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 21, Kutu: 2; Azerbaycan Finans Heyetinin İstanbul Seferi Hakkında Maruzatları; 1918-1919. Yılları Arasında, Toplam: 17 Sayfalık Orjinal Maruzat Raporu.

bağımlı duruma getirdiği iddia edilmiştir. Bu iddialara karşı F. Kazımzade "Struggle for Transcaucasus (1917-1921)" adlı eserinde şöyle demektedir: "Azerbaycan bu mukavele¹⁰⁶ ile hiçbir şey kaybetmedi, aksine, Türkiye'nin yardımını kazandı". Batum görüşmeleri sonunda Maveraya-yi Kafkas Hükümeti'nin dağılmasıyla kurulan üç ayrı devletle birlikte Kafkaslarda yeni bir dönem başlamıştır.¹⁰⁷

Ermeni ve Bolşevik birlikleri her yerde duruma hakim olup, diledikleri gibi terör estirip, katliam yapıyorlardı. Bakû'daki Bolşevik Şaumyan idaresi Azerbaycan'ın Gence istikametindeki topraklarını işgale başlamıştır. Azerbaycan topraklarına giren Ermeni kuvvetleri ve bunlarla takviye edilen Azerbaycan Ermenileri Karabağ ve Gence havalisinde terör estirip, İran-Azerbaycan yolunu kesmeye çalışıyorlardı. Bu şekilde doğudan ve batıdan aynı unsurun istilasına maruz kalan Azerbaycan Hükümeti, Gence'de çok az milis kuvvetiyle çaresizlik içinde bu tehlikelere karşı koymaya çalışıyordu.¹⁰⁸

18 Mart 1918'de, Bolşevik, Rus ve Ermenilerin Bakû'da binlerce Türk'ü katletmeleri ve bu katliamların genişleyerek bütün Azerbaycan'a yayılmaya başlaması Türk ordusunun müdahalesini zorunlu hale getirmiştir.¹⁰⁹ "Ancak, Almanya'nın Azerbaycan'da başlatılacak bir harekate karşı çıkacağından, kurulacak orduya Azerbaycan halkından teşkil edilmiş bir kuvvet görüntüsü verilmesi gerekmektedir. Kurulan orduya da "Kafkas İslam Ordusu" adının verilmesi Almanya'yı şüphelendirmemek için seçilmiş bir yoldur."¹¹⁰

Enver Paşa, Azerbaycan ve Dağıstan'ı kurtarmak amacıyla kurmayı düşündüğü "Kafkas İslam Ordusu" Komutanlığı'na Nuri Bey'i getirdi. Aynı zamanda Padişah V. Mehmet Reşat tarafından kendisine Kafkas İslam Orduları Komutanı olduğunu ve Kafkaslarda Padişah adına askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunabileceğini bildiren bir

106 Azerbaycan Türkçesinde Antlaşma.

107 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 38, Kutu: 2; Azerbaycan Devletinin İstanbul'da Belgelere İmza Atması, 1919. Yıl, Toplam: 2 Sayfa.

108 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 66, Kutu: 3; Dostluk Antlaşmaları; 1920. Yıl, Toplam: 2 Sayfa.

109 Nasır Yüceer; Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918, Genelkurmaylık Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 43-45.

110 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 48, Kutu: 3; Türk Gazetelerinin Azerbaycan Hakkındaki Yazıları; 1918-1920. Yıllar, Toplam: 20 Sayfalık Derleme.

ferman verildi. Azerbaycan'ın vaziyeti süratle hareket edilmesini gerektirmekteydi. Nuri Paşa, beraberindeki subay ve astsubaylarla birlikte Azerbaycan topraklarına girdiğinde halk tarafından coşkuyla karşılandı. 25 Mayıs 1918'de halkın sevgi gösterileri arasında Gence'ye gelen Nuri Paşa, kısa sürede Gence'de mülki ve askeri otoriteyi sağlamıştır.¹¹¹

Nuri Paşa, Azerbaycan'ın başka bölgelerine de mülki ve askeri işleri düzenlemek için birer subay göndermiş, böylece kaza ve nahiyelerdeki mevcut teşkilata çeki düzen verilerek memurların görev yapmaları sağlanmıştır.¹¹²

Bu çalışmalarla kısa zamanda asayiş temin edilmiş, Qazax, Zaqatala, Ağdam, Ağdaş, Cebrayıl, Karabağ mntıkalarıyla Zengezur'un doğu kısmını içine alan yerlerde mülki ve askeri otorite tesis edilmiştir. Azerbaycan halkı, Bolşevik Rus ve Ermeni tecavüzlerine karşı korumasız bir durumda idi. Gence'de 1,000 kişilik Milli Kolordu adında bir birlik vardır. Ancak bu Milli Kolordu'nun subaylarından yalnız 23'ü Müslüman, geri kalanı ise Çarlık Ordusundan kalan Rus subaylarıdır. Görüldüğü gibi Azerbaycan Milli Kolordusu'nun gerçekte milli bir niteliği bulunmamaktadır.¹¹³

Bu ordunun mevcut haliyle başarı kazanamayacağı açıktır. Diğer yandan Türk subaylarının gayretleriyle yerli halktan teşkil edilecek kuvvetlerle Azerbaycan'ın kurtarılması mümkün görülmemektedir. Bu durumda "Kafkas İslam Ordusu"nun esas kısmını düzenli Türk birliklerinden meydana getirip, onları Azerbaycanlı milislerle takviye etmek gerekmektedir. Ermeni çeteler, Azerbaycan'ın her tarafında zulüm ve katliam yapmakta olup, Bakû'da bulunan Bolşevik Rus Ermeni idaresi de harekete geçerek Azerbaycan topraklarını batı istikametinde işgal etmeye başlamıştır.¹¹⁴

111 Ziya Bünyadov; Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Parlamenti, 1918-1920. 2. Neı Cild (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu, 1918-1920. 2. Cilt), Azereşr Yayınları, Bakû, 1998, s. 8.

112 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 94, Kutu: 3; Hükümet Haberleşme Alanlarında Türk Hükümetiyle Olan Antlaşmalar, Zaqafqaziya Seymi'nin Türkiye İle Yaptığı Antlaşmalar, Türk Hükümeti'nin verdiği Nota, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ve Diğer Evrakları İçermektedir; 6 Nisan, 1918-17 Haziran, 1918, 12 Sayfa.

113 <http://www.academical.org> ; 1 Ocak, 2005.

114 Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 96, Kutu: 3; Azerbaycan İçişleri Bakanlığı(Din) 'Nın Gizli ve Şifreli Mektupları. Diplomatik Misyon Şefleriyle Yapılan Antlaşma Metinleri ve Çeşitli Benzer Belgeler. ABD, Fransa, İtalya, Japonya, Birleşik Krallıklar ve Ermenistan Devletleri İle Yapılan Antlaşmalar Toplusı.

Bu durumda Azerbaycan'a gelmiş bulunan Türk subaylarının çalışmalarıyla yerli halktan birlikler meydana getirilerek, onlara askerliği ve savaşmayı öğretmek uzun bir zaman içinde gerçekleştirilebilecek bir faaliyetti. Yalnızca küçük milis kuvvetlerinden ibaret olan "Kafkas İslam Ordusu"nun iyi donatılmış, muharebe kabiliyeti yüksek bir tümenle takviye edilmesi gerekiyordu. "Bu arada Batum'da bulunan Azerbaycan liderlerinden Mehmet Emin Resulzade, 4 Haziran 1918'de imzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nın 4. maddesine istinaden bir Osmanlı birliğinin Azerbaycan'a yardımını talep etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Azerbaycan Hükümeti'nin bu isteğini kabul ederek en cesur ve kabiliyetli, şimdiye kadar şan ve şerefle kendisini kanıtlamış 5. Kafkas Tümenini, Albay Mürsel Bey komutasında yardıma göndermiştir."¹¹⁵

"Azerbaycan Burjuva milliyetçileri Hacınski ve Resulzade Türkiye'nin hakikaten de ajanı olduklarını ispat ettiler ve Türkiye tarafının koyduğu tüm şartları karşılıksız olarak kabul ettiler."¹¹⁶ Komünist yanlısı yazarlardan İğrar Hüseyinov bu cümleleri kendi kitabında dile getirmekteydi. Bu kitap Sovyet Rusya'nın en etkili ve güçlü olduğu bir dönemde yazılmış 60'lı 70'li yılların "tarih kitabı" olmuştur. Halbuki Mehmet Emin Resulzade ve Hacınski gibi vatansever ve vatanperver insanlar hiçbir zaman ajan değildirler. Yazar Hüseyinov kendi tutarsız cümlelerine yardımcı olmak amacıyla Mehmet Emin Resulzade'nin Mezarının Ankara'da bulunduğu dikkatleri çekmekte ve okuyucuya bu cümleleri aktarmaktadır: "Böyle şahsiyetsiz bir kimlik, "Resulzade" neden Türkiye'nin Ankara kentinde defnedildi? Eğer o Türkiye'nin ajanı olmasaydı bugün mezarı Bakü'de fahri hiyabanda bulunurdu."

Bu şartların kabul edilmemesi halinde, Kafkasya Hükümeti terkiyinden çıkacaklarını; Azerbaycan ve Dağıstan'ın bağımsızlığını ilan edecekleri ile tehdit ettiler. Mart 1918'de Brest Barışı Alman-Rus ittifakını doğurmuştur.¹¹⁷

115 ACSPTAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 59, Kutu: 4, Çeşitli Gazete Haberleri; 1919-1920. Yılları Arasında Gelişen Olayları Kapsamaktadır, Toplam: 86 Sayfalık metnin 3. ve 4. sayfaları.

116 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 113.

117 Bkz. Yüceer, Nasır; Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918, Genelkurmaylık Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Almanlar Pribaltik¹¹⁸ ülkeleri, Ukrayna, Kırım ve Belarus'u¹¹⁹ işgal edip, Kafkasya'nın kapısına dayandılar. Brest'in şartları ağır olsa da, bu antlaşma Ruslarca, Lenin hükümetinin siyasi stratejisinin bir zaferi¹²⁰ olarak kabul edilmekteydi.¹²¹

“Kafkasya'ya¹²² dış müdahalenin başlangıcı da bu dönemlere denk gelmekteydi. Sovyet Hükümeti de bu sıralarda Barış için mücadele vermekteydi.¹²³ Azerbaycan'da burjuva-zenginler sınıfı, milliyetçi karşı inkılabın en tecavüzcü birliği müsavatçılar idi.”¹²⁴. Gördüğümüz gibi Sovyet, komünizm ve Rus yanlısı yazar İgrar Hüseyinov yine Azerbaycan'ın kurtuluşu için canla başla mücadele eden Müsavat partisinin üyelerine burjuva-zenginler sınıfı ve milliyetçi inkılabın en tecavüzcü birliği diye kitabında yine hakaretler savurmaktadır. Halbuki Müsavat partisi lideri dahil olmak üzere tüm üyeleri hakikaten de ne zengin ne de burjuva olmuşlardır. Buna kanıt olarak 1918 yılında devlet hazinesinin açık vermesi ve milli para manatın basımı için dış bir devletin desteğine ihtiyaç gösterilebilir. Ayrıca Mehmet Emin Resulzade gibi büyük mefkure hiçbir zaman zengin burjuva gibi yaşamamıştır. Buna ispat olarak Mehmet Emin beyin Ankara merkezli kurduğu Azerbaycan Kültür derneği'nin çeşitli yayınlarından ulaşılan bilgiler temel teşkil etmektedir.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Azerbaycan'a geldikten kısa bir süre sonra milli bir Azerbaycan Ordusu meydana getirmek için ciddi bir çalışma içine girmiştir. “Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ordu teşkil etme işlerini "Kafkas İslam Ordusu" tanzim ve idare edecektir. Oluşturulacak tabur, alay ve tümen komutanları Osmanlı subayları olacak, daha sonra bunların yerlerini yetiyecek olan Azeri Türk subayları alacaktır.”¹²⁵

118 Eski SSCB Ülkesi Olan ve SSCB'nin Kuzey-Doğusunda Yer Alan Letonya, Estonya ve Lituanya Diye Bilinen 3 Ülke Pribaltika Olarak Tanımlanmıştır.

119 Türkçe Beyaz Rusya Olarak Bilinmektedir.

120 Lenin, V. İ.; Eserleri, 35. Cilt, s. 314.

121 <http://www.turkler.com> ; Ziyaret Tarihi: 22 Ağustos, 2005.

122 Zaqafqaziya Diye Anılan Bu Devletin Terkibinde Bugünkü 3 Esas Ülke Olan: Azerbaycan, Gürcüistan ve Ermenistan Bulunmaktaydı. Bunların Dışında Da Zaqafqaziya'nın İçinde Dağıstan Da Yer Almaktaydı.

123 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 108.

124 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 116.

125 Nasır Yüceer; Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918, Genelkurmaylık Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 79.

Böylece yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dayanabileceği düzenli bir silahlı gücü olacaktır. Bölgeden Osmanlı birliklerinin çekilmesi ihtimaline karşı doğacak boşluğu Azerbaycan Kolordusu dolduracaktır. Bakû'da üslenmiş olan Kızıl Ordu karşısında düzenli bir kuvvet bulunmadığından taarruzlarına devamla Gence'nin 160 km doğusunda Kürdemir'e kadar ilerlemiştir. "Çoğu Ermenilerden oluşan diğer bir kol da kuzeyden, Şamahı üzerinden İslam köylerini yakıp yıkarak ve Müslümanları öldürerek, Kürdemir'e doğru ilerlemektedir."¹²⁶ 12 Şubat 1918'de Türk-Alman bloğu Barış Sözleşmesini bozarak, Kafkas-Baltık-Karadeniz hattı boyunca Kafkasya ve Sovyetlere saldırdı. 23 Şubat 1918'de Kızıl Ordu kuruldu. Naçva, Pskov, Petrograd'da Ruslar Almanları yendi.¹²⁷

Bu arada Andranik'in Nahçıvan'a gelerek taarruz hazırlığı yapması ve bölgedeki Müslüman köylerinde katliamlar yapması üzerine 2. Kafkas Tümeni'ne 14 Temmuz, 1918 tarihinde Nahçıvan'ın zapt edilmesi görevi verilmiştir. Türk Ordusu 20 Temmuzda Ermeni savunmasını yararak Nahçıvan'a girmiştir.¹²⁸

Türklerin Kafkasya'ya ilerlemesi ve Müsavat ile olan işbirlikleri neticesinde Türkler tüm Kafkasya'yı kendilerine bağımlı hale getirdiler. Azerbaycan'a gönderilen Türk subaylarından Rövsen Bey ve diğerleri, Azerbaycan'da askeri gruplaşmalar yaratmaktaydı.¹²⁹

Kızılların Gence yönündeki ilerleyişi İslam ordusu tarafından 4 gün süren Gökçay savaşıyla durdurulmuş ve ardından Müslüman kuvvetlerin karşı saldırısı başlamıştır. Müslüman kuvvetlerin ilerleyişi Temmuz ayının sonlarında Bakû'nun dış mahallelerine ulaşmış ve uzun süren kuşatmadan sonra şehir, sokak çarpışmalarına girilmeden ve fazla zayıt verilmeden teslim alınmıştır. Mehmetçiğin Türk tarihine altın harflerle yazılacak büyük fedakarlığı sonucunda Azerbaycan'ın milli kuvvetleri kendi başkentlerine giriyorlardı. "Altı aylık kanlı ve elemli bir esaret hayatı geçiren

126 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, Cilt: 2, Ankara Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 557.

127 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 112.

128 a.g.k., s. 540-542.

129 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 117.

Türk ve Müslüman ahalinin yüzü gülüyor ve Kurban Bayramı gibi mesut bir günde, 15 Eylül'de, Bakû tekrar gerçek sahiplerinin eline geçiyordu.”¹³⁰

Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a girmesinin niteliğini, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade'nin Bakû'nun kurtuluşu münasebetiyle 20 Nisan, 1920 tarihli Azerbaycan Gazetesi'nde yazdığı “Hak Yerini Tutan Gün” adlı makalesi, konuyu tartışmaya meydan bırakmayacak şekilde açıklamaktadır: “Türk Ordusunun Azerbaycan ve Bakû üzerinde müdahalesi ve işgali söz konusu değildir. Çünkü Enver Paşa Türk ordularının Azerbaycan'da muhafaza edilmesinin masraflarını karşılamak için ayda 50.000 lira verilmesini istemiştir.”¹³¹ “Ayrıca Azerbaycan temsilcilerinden mümkün olduğu kadar acele bir ordunun kurulmasını istemiştir.”¹³²

Müdahaleci bir ordu kesinlikle müstemlekesine borç vermez. Eğer Türk ordusu müdahaleci olsa idi niçin Azerbaycan'ın, özellikle Bakû'nun ahalişi şehrin, “Merkezi Hazar Diktotaryası” ve İngilizlerden kurtarılması için savaşlarda şehit olmuş Türk askerleri için abide dikilmesine yardım topluyordu.” Sonuç olarak şu söylenebilir ki; Türk ordusu sayesinde Azerbaycan bağımsızlığına kavuşmuş ve iki yıl bağımsız kalmıştır.¹³³

15 Eylülde Bakû'yu Ermeni ve Ruslardan alarak gerçek sahiplerine veren Türk ordusunun bu hareketi Sovyet Rusya'daki Komünist Merkezi Hükümeti tarafından öfke ile karşılanmıştı. Sovyet Rusya bu kritik dönemde rahatça kullanabileceği Bakû petrolleri üzerindeki sınırsız tasarruf hakkını kaybetmişti. Bu yüzden Komünist yazarlar¹³⁴ Türk ordusunun Azerbaycan'a yardımını istila ve işgal şeklinde çarpıtarak,

130 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 60, Kutu: 4; Konsulskoy Konvençii; 1920. Yıl, Toplam: 14 Sayfa.

131 ACEYTAR : Fon: 894, Liste: 10, İş No: 31, Sayfa Sayısı: 29; Şifreli Raporlar; Enver ve Talat Paşa; Azerbaycan'da Bulunan Türk Ordusunun Yıllık 1 Milyon Ruble Masrafı Olduğunu Enver Paşa Söylemektedir. Enver Paşa Nuri Paşaya 20-25 Yaş Arasındaki Herkesi Harbi Mükellef Edilmeye İlişkin Yazı vermektedir. s. 3.

132 Fon: 894, Liste: 10, İş No: 31, Sayfa Sayısı: 29; Şifreli Raporlar; Enver ve Talat Paşa; Azerbaycan'da Bulunan Türk Ordusunun Yıllık 1 Milyon Ruble Masrafı Olduğunu Enver Paşa Söylemektedir. Enver Paşa Nuri Paşaya 20-25 Yaş Arasındaki Herkesi Harbi Mükellef Edilmeye İlişkin Yazı vermektedir. s. 4.

133 ACSPTHAR (Azerbaycan Cumhuriyeti, Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Üzerine Devlet Arşivi)→Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 59, Kutu: 4; Çeşitli Gazete Haberleri; 1919-1920. Yılları Arasında Gelişen Olayları Kapsamaktadır, Toplam: 86 Sayfalık metinde, 17. sayfa.

134 Bkz. Ağamalıoğlu, s. A.; Vistupleniye Na V Syezde Akp(B). Stenograficeskiy Otçet (Rusça: Azerbaycan Komünist Partisinin 5. Kurultayından Konuşma. Stenografik Rapor), Azemeşr Yayınları, Bakû, 1923.

yazdıkları eserlerde düşmanca değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu değerlendiremelere göre;

Türk Hükümeti fırsattan istifade ederek bütün Kafkasya'yı ve onun esas başkenti olan Bakû'yu, burada bulunan derin ve zengin petrol yataklarının varlığı yüzünden işgal etmek niyetindeydi. Mart 1918'de Alman-Türk bloğu Türkiye'de Trabzon Konferansı'nı topladı. Çenkelli'nin başkanlık ettiği bu toplantıda, Türk Askeri-Deniz donanması nazırı Rauf'la görüşme sağlandı. Bu toplantı 1 Nisana kadar devam etti.¹³⁵

Bakû'nun kurtarılmasıyla Azerbaycan'ın kurtuluşu tamamlanmış ve Gence'de çalışmalarını sürdüren Azerbaycan Hükümeti Bakû'ya nakledilmiştir. "Bakû'ya taşınan Hükümet, Osmanlı Türklerinin yardımıyla kurumlaşma çalışmalarını hızlandırmıştır. Azerbaycanlı yöneticiler çalışmalarında Osmanlı subaylarından yardım gördükleri gibi, Türkiye'den öğretmenler ve diğer sahalarda katkısı olacak personel sağlayabiliyorlardı."¹³⁶

1918 yılı sonbaharında Türkiye'nin Azerbaycan Cumhuriyetine gönderdiği yardım daha da arttı. Bunda Azerbaycan Devletinin Osmanlı, Gürcistan ve Ermenistan Devletlerinde olağanüstü bakan-elçisi A. Topcubaşov'un 1918 yılı Ekim-Kasım aylarında İstanbul'daki görüşme ve temasları önemli rol oynamıştır. Azerbaycan Hükümeti'nin ve Türk askerinin aldığı önlemler sayesinde Bakû'da süratle emniyet ve düzen sağlanmıştır.¹³⁷

Azerbaycan Hükümeti'nin Bakû'ya taşınmasıyla Başbakan Feth Ali Han Hoyski bir Hükümet Bildirisi yayınladı. 20 Eylül 1918 tarihini taşıyan bildiride şu hususlar yer alıyordu: "Ahali bunu bilmelidir ki, soylu Türk milletinin kahraman ve fatih askerlerine şu emir verilmiştir; cinayetle, yağma ve çapulla meşgul olanları

135 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 113.

136 ACSPTHAR (Azerbaycan Cumhuriyeti, Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Üzerine Devlet Arşivi) → Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 60, Kutu: 4; Konsulskoy Konvencii136; 1920. Yıl, Toplam: 14 Sayfa.

137 Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 96, Kutu: 7; 6 Ağustos, 1919-1 Nisan, 1920. Yıllar Arasında Meydana Gelen Olaylar Üzerine Derlenmiş Yazı. Kolçak'tan Ağırlıkla Bahsedilmektedir. ABD Kapitalistlerinin Bakû'ye Celbi Hakkında Topcubaşov, A. M. 'In Mektubu. Azerbaycan'a 1 Yıl İçerisinde Toplam 15 Milyon Dolarlık Sermaye Çekilebilmiştir. Bunun Karşılığında Bakû Petrolleri ABD'ye İhraç Edilmiştir. Çeşitli Antlaşma ve İktisadi Raporları İçeren Toplu; 59 Sayfalık Rapor.

nerede görseler tutuklasınlar. Türk Azerbaycan Hükümeti'nin şan ve şerefine yaraşmaz ki, onun başkentinde günahsız adamların hak ve hukukuna tecavüz edilsin.” Bakû'nun geri kazanılması üzerine Başvekil Talat Paşa 23 Eylülde Almanya ile gizli bir protokol imzalamıştır. Bu protokole göre Osmanlı hükümeti Azerbaycan'ı tahliye edecektir. Buna karşılık Almanya da Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyor ve Rusya tarafından da tanınmasını temin edecektir.¹³⁸

1.6. Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesi

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de müttefiklerle Mondros Ateşkes Mütarekesini imzalamıştır. Anlaşmaya göre Osmanlıların tüm bölgeyi terk etmeleri ve Transkafkasya demir yollarının denetiminin müttefiklere geçmesi öngörülmektedir. Mütareke şartları gereğince İngiliz Generali Thomson, Nuri Paşa'dan şehrin 17 Kasım tarihine kadar tahliyesini istemiştir. 29 Kasımda Azerbaycan'da bulunan Osmanlı birliklerinin komuta heyeti Gence'de toplandı. Burada A. Ağaoğlu komutanlara hitaben yaptığı konuşmada Azerbaycan'a gelen Türk ordusunu “erkeğe”, Azerbaycan'ı ise “kıza” benzetmiş, bu erkek ve kızın birleşmesinden bir “çocuğun” doğduğunu belirterek, bu çocuğu Osmanlı Devleti'nin bir “anne” şefkatiyle beslemeye ve büyütmeğe ahdettiğini belirtmiştir. Mondros Mütarekesinin 11. Maddesine göre Türk Ordusu acil olarak Azerbaycan'ı terk etmelidir.¹³⁹

Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı birliklerinin çekilmesiyle Azerbaycan'daki Türk unsuru yok olmamıştır. Azerbaycan'da görev yapan eski Osmanlı ordusu mensupları ve öğretmenler Türklerin varlığının en görünür işaretiydiler.¹⁴⁰

138 Mirza Bala Mehmetzade; Milli Azerbaycan Hareketi, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991, s. 98.

139 Feremez Maqsudov - İqrar Aliyev - Vd.; (5). Azerbaycan Tarixi. Beşinci Cild. 1900-27 Aprel, 1920. Cemi: Yeddi Cildde (Azerbaycan Türkçe'sinde: (5). Azerbaycan Tarihi. Beşinci Cilt. 1900-27 Nisan, 1920. Toplam: Yedi Ciltte), Elm Yayınları, Bakû, 2001, s. 427.

140 Tadeusz Swietochowski; Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı. 1905-1920. Tercüme: Mert, Nuray; Bağlam Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1988, s. 212.

Osmanlı Birliklerinin Azerbaycan'daki misyonu bazı çevreler tarafından basit ve garezli olarak; Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'nin sömürmesine çevrildiği ya da Türklerin Bakû'yu işgali¹⁴¹, gibi değerlendirilmiştir. "Gerçekte ise Türk askerleri Azerbaycan'a onun milli hükümetinin daveti ile, belirli anlaşmalara uygun olarak gelmişler, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ve arazi bütünlüğünün korunmasına yardımcı olmuşlar ve bu yolda binlerce şehit vermişlerdir."¹⁴²

Türkiye'nin göstermiş olduğu siyasi ve askeri yardım, bölgenin Müslüman ahalisi bütün halk ve aynı zamanda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti yöneticileri tarafından yeteri derecede değerlendirilmiştir. F. Hoyski 17 Kasım 1918'de Azerbaycan Parlamentosunun açılışında bu konuda şunları söylemiştir: "İçişlerimizin çok düzensiz olduğu bir zamanda hükümet asayişini sağlamada aciz bir durumdaydı; ne askeri gücümüz vardı, ne de silahımız. Böyle olunca durum içte düzeltilemezdi. Dış bir güce ihtiyaç duyularak Türkiye'ye müracaat edildi. Türkiye, Azerbaycan antlaşmasının bir maddesine göre memleketimize gerekli olduğu durumda düzenimizin korunması için Türkler bize asker vermeliydiler. Biz bazı şartlardan dolayı dışarıdan yardım almak için başka millet ya da devlete müracaat edemedik. Etsek de bir sonuç alamazdık. Onun için de aynı din ve milletten olduğumuz Türkiye'ye müracaat edildi."¹⁴³ Sovyet tarihçilerinin bölgenin Müslüman ahalisinin Osmanlı birliklerinden rahatsız olmalarına ve kötü muamele görmelerine ait iddiaları, çok sayıda arşiv belgeleri ve sözlü tarih kaynakları tarafından reddedilmektedir.¹⁴⁴

Erivan Eyaleti Müslümanlarının Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'na gönderdikleri 2 Aralık, 1918 tarihli bildiri de şöyle yazmaktadır: "Andranik'den sonra Türkler geldiler ve üç ay kadar kazada herkes sakin yaşadı. Türkler Kafkasya'dan gittikten sonra bizim durumumuz öncekinden de kötü oldu". Nahçıvan Milli Komitesi'nin Başkanı Cafergulu Han da bu konuda şöyle demektedir: "Türkler gittiler, yine Müslüman köy ve kasabalarının yok edilmesi, hiçbir günahı olmayan

141 Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1. İnci Cild (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, 1. Cilt), Elm Yayınları, Bakû, 1985, s. 552.

142 ACSPTAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 64, Kutu: 3; Ticaret Antlaşmaları; 1920, Toplam: 8 Sayfa.

143 Feteli Xan Xoyski; Heyat ve Fealiyyeti. Sened ve Materiallar (Azerbaycan Türkçe'sinde: Feteli Han Hoyski'nin Hayat ve Faaliyetleri. Evraklar ve Materyaller), Azerbaycan Xalq Cumhuriyetinin 80 İlliyinin Keçirilmesi Üzre Dövlət Komissiyası, Azerbaycan Respublikası, Nazirler Kabinetinin Yanında Baş Arxiv İdaresinin Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1998, s. 112.

144 Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 9, Kutu: 3; Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Arasında İmzalanan Ticaret Antlaşması; 1918 Yılı, Toplam: 83 Sayfalık Orijinal Antlaşma Metni.

Azerbaycanlı kadın ve çocukların dövülmesi ve öldürülmesinin kanlı sayfaları tekrar edilmeye başladı. Erivan'da Ermeniler tarafından ölüme mahkum edilmiş on binlerce Müslüman'ın yürek parçalayan feryatları göklere yükseldi."¹⁴⁵

12 Kasım 1920 tarihinde Müttelikler Azerbaycan'ı tanıdılar. Bu hadise Azerbaycan'la birlikte, işgal altında bulunan İstanbul'da da kutlandı. Türk Ocağı'nın Darülfünun Salonu'nda tertip ettiği toplantı, kardeşlik namına, en samimi tezahürlere vasıta oldu. "Aynı zamanda bu olayı kutlayan Azerbaycan Parlamentosu Türkiye'ye karşı minnettarlığını kaydederek, hürriyet ve istiklal yolunda canını feda eden Anadolu kahramanlarına borçlu olduğunu unutmuyordu. Dönemin uluslararası konjonktüründeki karmaşa, bu iki kardeş milletin uluslararası platformdaki -kendi dışında- dost ülke tespitinde tezatlık yaratmıştır."¹⁴⁶

"Çünkü bir taraftan Anadolu Türklüğü varoluş mücadelesi verdiği Batılı Emperyalist devletlere karşı Sovyetleri; diğer taraftan ise Azerbaycan, sistemi ne olursa olsun kurtulmak istediği Rus istibdadından kaçış için İngiltere'yi dost olarak görmektedir. Bu zıtlığa rağmen, Azerbaycan Cumhuriyeti İstanbul'da elçi bulundurduğu gibi mücahit Anadolu Türkiye'si ile de ilişki kurmak için girişimlerde bulunmuştur. Fakat bu ilişkiler tabii yoluna girmeden Azerbaycan Kızıl Rus istilasına uğramıştır."¹⁴⁷

1.8. Mehmet Emin Resulzade ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Oluşumu

1884-1955 yılları arasında yaşayan Resulzade, Azerbaycan Türklerinin yetiştirdiği en büyük devlet ve hükümet adamlarının başında gelir. Onun sağlığında iken anlatılanlar "kalem, kelam ve mefkure üstadımız" sözleri ile ifade etmişlerdir. Resulzade'nin, mütefekkir ve inkılapçı, siyaset ve devlet adamı, muharrir, edip ve

145 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 70, Kutu: 3; İçişleri Bakanlığı'nın Çeşitli Yazışmalarını İçeren Derleme; 1920, 58 Sayfa.

146 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 65, Kutu: 3; Telgraf Antlaşmaları; 1920, Toplam: 7 Sayfa.

147 <http://garf.narod.ru> ; (Russian Federation; State Archives, Moscow); 16 Temmuz, 2005.

hatip cephelerinden çeşitli portreleri yapılabilir. Resulzade ise bu cephelerin hemen hepsinde de büyük bir üstat durumundadır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında, işlenmesinde ve gelişmesinde bizzat katıldığı liberal-demokratik bir mefkureyi, mücadeleci bir taktik ile birleştirmesini bilen Resulzade, inkılapçı bir hürriyet ordusunun yetişmesine, daha genç yaşlarda başlamıştı. Çarlık Rusya'sının genç Resulzade'si, 1903 ve 1904 yıllarında, kendisinin kurduğu Azerbaycanlı Genç İnkılapçılar Komitesi'nin başında bulunmuştur.¹⁴⁸

Çarlık Rusya'sının istibdadına karşı direnen ilk makalelerini de bu dönemde 1903 yılında yayınlamıştır. Kısa bir süre sonra 1905'te patlak veren Rus-Japon savaşında Çarlığın yenilmesi Rusya'daki mutlakiyet ve koyu istibdadın temellerini de sarsmıştır. Bakû gibi Türk kültürünün merkezlerinden birisi olan Azerbaycan'da uyanış hareketine dayanamayan jandarma-polis devleti yarım yamalak bir meşrutî yönetime rıza göstermek zorunda kalmıştı. 1905'te temin olunan bu sınırlı hürriyet sayesinde Azerbaycan'ın bu en büyük aydınlar merkezi Bakû'da günlük, aylık ve haftalık gazete ve dergiler yayınlanmaya başlamıştır.

Basında Ali Merdan Topçubaşov, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Bey ve Azerbaycan basının kurucusu durumundaki Zerdablı Hasan Beyler'in başını çektikleri aydınlar topluluğu Batı Avrupa kültürünün verdiği büyük birikimle ülkelerinin istiklaline ve yükselmesine gönül vermiş büyük bir topluluk vardı.¹⁴⁹ Bu yazarlar ve aydınlar kafilesine Resulzade de katılmıştı. Azerbaycan milli çevrelerini dolduran Garpcılık-Avrupacılık, Şarkçılık-İslamcılık ve Çağdaşlaşmak şeklinde yorumlayan ve formüle eden Ali Bey (Hüseyinzade) daha sonraları Ziya Gökalp tarafından da benimsenerek işlenen bu temel prensipler, genç Resulzade üzerinde kuvvetle etkili oluyordu.¹⁵⁰

Çok geçmeden onu, 1906'da neşriyatına başlayan “Tekamül”ün başında görürüz. İnkılapçı, milletsever gençliğin fikirlerine tercüman olan bu gazetenin

148 Mehmet Emin Resulzade; Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti. Bütün Eserleri: 1. C., Hazırlayanlar: Akpınar, Yavuz - Yıldırım, İrfan Murat - Çağın, Sabahattin; Meryamer Yayınları, İstanbul, 1990, s. 45-48.

149 Mehmet Emin Resulzade; Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları, Hazırlayan: Şimşir, Sebahattin; Turan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 23-78.

150 Fon: 894, Liste: 10, İş No: 31, Sayfa Sayısı: 29.

program makalesinde, kendi deyimi ile “milletlerin, kavimlerin, toplulukların, sınıfların ve şahısların hukukta ve seçtikleri yolda hür ve eşit olmalarını ve her türlü saldırıdan korunmalarını” savunan genç ve inkılapçı düşünür Resulzade, bu tezini hayatı boyunca işleyecek ve “insanlara hürriyet, milletlere istiklal” şeklinde formüle ettiği milli bir mefkure haline getirecektir.¹⁵¹

“Onu 1908'den 1911 yılına kadar Tahran'da ve 1911 ve 1913 yıllarında İstanbul'da çalışırken buluruz. Merkezi Azerbaycan ve onun başşehri Tebriz'in teşkil ettiği İran inkılabı, hürriyet ve demokrasi aşığı Mehmet Emin'i de cezp etmişti. Hürriyet ordusunun zaferle Tahran'a girişi ve meşrutiyetin ilanı üzerine Tahran'da yayınına başlayan Batı usulünde ilk günlük (Yeni İran) gazetesinin müdürü ve başyazarı Mehmed Emin olmuştur. Türkiye ile İran'da Hürriyetin başarılı olmasına ve meşrutiyet idaresinin kurulmasına karşı, Rusya'da irtica ve baskı rejimi yeniden hortlamıştı.”¹⁵²

Çarlık ülkesindeki büyük Türk ve İslam kitlelerinin ayaklanmasından ve istiklal istemelerinden tedirgin olan ve büyük bir korku içinde bulunan rejim, baskısını bu zümreler üstünde yoğunlaştırıyordu. Ayrıca Kafkasya'nın yanı başında bir hürriyet üssünün kurulmasına ve gelişmesine tahammül edemeyen Rusya bu hürriyet ve istiklal hareketini her vesile ile bastırmak ve yok etmek için girişimlerini sürdürüyordu. Sonunda ordusu ile müdahale ederek Millet Meclisi'ni bombardıman ediyor, hürriyet ve istiklal arzularını boğuyordu.¹⁵³

Kendilerine teslimini talep ettikleri Resulzade Mehmed Emin, Seyyid Hasan Takizade ile birlikte Türkiye'ye iltica etmek zorunda kalıyorlardı. İslam Birliği fikirleri ile Osmanlılık akımlarının sönmeye ve onların yerinde Türk milliyetçiliği fikirlerinin gelişmeye başladığı günler yaşanıyor. Rusya'daki Türklerin temsilcileri, bunlar arasındaki Ahmed Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Beylerin de katılması ile Türkçülük akımı büyük bir güç haline geliyordu.¹⁵⁴

151 <http://www.ulkemiz.biz/modules.php?Name=content&pa=showpage&pid=13> ; 10 Eylül, 2005.

152 Mehmet Emin Resulzade; Eserleri. 1903-1909. 1 Cild (Azerbaycan Türkçe'sinde: Eserleri. 1903-1909. 1. Cilt), Editör: Hüseyinov, Şirmemmed; Azereşr Yayınları, Bakü, 1992, s. 47-61.

153 <http://www.turkyurdu.com.tr/calismalar024515.html> ; 12 Mayıs, 2005.

154 Fon: 894, Liste: 10, İş No: 66, Sayfa Sayısı: 13-15; Gizli, İnceleme Yapmak İçin Özel İzin Gerekmemektedir.

“Resulzade’yi tutuklamışlar. Stalin, Resulzade’yi beraberinde Moskova’ya götürmüş, sonra o, Tatarların da yardımı ile Finlandiya’ya kaçmıştır. Stalin, Ortadoğu’ya Komünizmin yayılması için onu kullanmak istemiştir. 1922 yılında Sankt Peterburga kaçan Mehmet Emin buradan Finlandiya’ya oradan da M. Bakiyev’in yardımıyla Almanya’ya, Fransa’ya ve en son olarak Türkiye’ye kaçarak muhaceret eder.”¹⁵⁵

Resulzade Mehmed Emin, İstanbul’da yeni kurulup gelişmekte olan Türk Ocaklarına katılıyordu. Yeni yayınına başlayan Türk Yurdu dergisinde İran Türklerine, Rusya’daki Türkçülük ve milliyetçilik akımlarına dair çok sağlam makaleler yazıyor, yorumlar yapıyor ve bu bölgelerdeki Türklerin tarihine, folklor ve etnografyasına, tarihi emellerine yer veren büyük akisler gören yazılar yazıyordu. Aynı zamanda Azerbaycan’daki Çarlık aleyhine sürdürülen istiklal hareketlerinin temsilcileriyle de temas halinde idi. Orada gizlice yürütülen hareketin içinde bulunanlara stratejiler üretiyordu.¹⁵⁶

Bu çalışmaları sonucunda Bakû’da milli-demokrat Müsavat Partisi’nin kurulmasını teşvik ediyordu. Burada milliyetçilik şuurunun uyanmasını da bu vesile ile başlatmıştı. Aynı zamanda Resulzade Türkiye’deki milliyetçilik ve Türkçülük akımlarını da etkiliyordu. Resulzade’nin İstanbul’da çevresiyle, irtibatta olduğu Türk Ocağı cemiyeti ve Türk Yurdu dergisi mensuplarıyla sıkı ilişkiler içinde olduğu açıktır; elbette Azerbaycan ve özellikle İran Türkleri hakkında söyledikleri, yazdıkları belli bir çevrenin dikkatini çekmiş olmalıdır. Önceleri Türk imparatorluğu coğrafyasını hedef alan Türk Ocağı çalışmaları, bu defa Türk dünyasını ilgi alanı haline getirmekteydi. Daha sonra kendilerine katılan Kırım ve Tataristan alimlerinden Yusuf Akçura ve Sadri Maksudi Arsal gibi büyük Türk mütefekkirleri aracılığı ile kuvvetli bir ekip halinde gece gündüz büyük Türk milletinin geleceğini hazırlıyorlardı.¹⁵⁷

155 Tahir Qaffarov - İqrar Aliyev; Azerbaycan Tarixi. 1920-1991 (Azerbaycan Türkçe’sinde: Azerbaycan Tarihi. 1920-1991), Mütercim Yayınları, Bakû, 1999, s. 34.

156 Fon: 894, Liste: 10, İş No: 66, Sayfa Sayısı: 13-15; Gizli, İnceleme Yapmak İçin Özel İzin Gerekmetedir.

157 [Http://www.aygazete.com](http://www.aygazete.com) ; (Ay Gazetesi Elektronik Gazete); 28 Kasım, 2003.

1917'de Çarlığın yıkılması üzerine derhal büyük bir hareketlilik kazanan Türk ülkeleri arasında Azerbaycan ilk istiklalini ilan eden ülke oluyordu. Resulzade ülkesinde idi ve var gücü ile Ruslardan kurtulmak için teşkilatlanıyordu. Sonuç olarak kendisinin kurup geliştirdiği Müsavat Partisi ekibi ile kendi milli devletlerini kurmuş ve başına geçmişti. Kızıl ordunun ülkesini işgal ile istiklaline son verdikten sonra Türkiye'ye sığındığı arkadaşları ile beraber Avrupa'ya geçmiş ve büyük lider Atatürk'ten gördükleri büyük destek ile orada yaptıkları yayınlarla büyük hizmetler vermişlerdir. Onun kurduğu ve yetiştirdiği Azerbaycan aydınları “Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez” prensibini onun bıraktığı dönemden devir alarak sürdürmüşler ve bugünkü durumu meydana getirmişlerdir.¹⁵⁸ Mehmet Emin Resulzade, Ankara'da bulunan Azerbaycan Kültür Derneğinin kurucusudur. Bu dernek halen Ankara'da faaliyet göstermektedir.¹⁵⁹

158 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (89), Kutu: 2; Resulzade'nin Müsavat Partisi'nin, Azerbaycan'ın Teşekkül Edip, Kurulmasındaki Rolünü Anlattığı Konuşmasının Stenografisinin Kitaplaştırılması Sonucu Oluşan Yazılı Materyal; 1920, Toplam: 38 Sayfa; Arap Alfabeti İle, Eski Alfabe İle Azerbaycan Türkçe'sinde Tutulmuş Kayıt.

159 Bkz. Sebahattin Şimşir; Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, İq Kültür Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2002.

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE TBMM AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ (1920-1923)

2.1. Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası

1918 yılında Osmanlı Devleti çökmüş, bu çöküşün etkisi ile asker sivil aydınlar büyük bir umutsuzluğa kapılmışlardır.¹⁶⁰ Daha sonra Kurtuluş Savaşı'nın kahramanlarından ve komutanlarından olan Refet Paşa, o günlerdeki İngiliz tehlikesinden kurtulmanın yolunun manda olduğunu, beş yüz milyon borcu¹⁶¹, on beş milyon geliri olan bir milletin dışarıdan yardım almadan yaşayamayacağını söylemektedir.¹⁶²

Batı cephesi komutanlığını üstlenmeden önce genel psikolojik yıkıma kendisini kaptırmış bir halde bir köyde çiftlik yapmayı düşünen İsmet Paşanın manda konusundaki görüşlerini şöyle belirtmektedir: "Eğer Anadolu'da halkın Amerikalıları herkese tercih ettikleri; Amerika milletine müracaat edilse pek ziyade faydası olacaktır. Ben de tamamen bu kanaatteyim. Bu memleket parçalanmadan. Amerikanın murakabesine bırakmak yaşamak için yegane çare gibidir."¹⁶³

160 ACSPTHAR, Fon160: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 8, Kutu: 1; Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Heyeti İstanbul'da; 1918. Yıl, Toplam: 74 Sayfa Orijinal Belgenin 6-7. sayfaları..

161 Emine Kıray; Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 34-78, 123.

162 Faruk Sönmezoğlu; Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998, s. 129, 223, 312.

163 Kazım Karabekir; İstiklal Harbimizin Esasları, Sinan Matbaası Yayınları, Ankara, 1933, s. 13-15, 56.

Yine, Albay Kara Vasıf bir bağımsızlık mücadelesinin imkansızlığını şu şekilde dile getirmektedir: "Onlar tayyare ile havada uçuyor, biz henüz kağı arabasından kurtulamıyoruz". Sivil aydınlar arasında da umutsuzluk yaygındır. Daha sonra Milli Mücadeleye katılmış olan Ahmet Emin Yalman ve Halide Edip Adıvar 1918 Aralığında ABD başkanı Wilson'a bir dilekçe vererek bir manda rejimi kurulmasını talep etmişler, her bakanlıkta müsteşarın Amerikalı olmasını, polis ve jandarma işlerinin Amerikan yönetimine bırakılmasını talep etmişlerdir. Çökük olan sadece devlet ve asker ve sivil aydınlar değildir. Esasen millet ekonomik, fizyolojik ve moral açılardan çökmüştür. Halk sadece fakir, bitkin ve bıkkın değil aynı zamanda hastadır. 1920 yılında Trohomlu sayısı 3 milyondur. Genel nüfusun % 50'si sıtmalıdır. Kurtuluş Savaşında askerlerin %40'ı sıtma hastalığına tutulmuştur.¹⁶⁴

Finike ve Elmalı yörelerinde 1920'de doğum sayısı 1,299 ölüm sayısı 2,597; 1921'de doğum sayısı 1,056, ölüm sayısı 2,684'dür. Halk savaştan bıkmıştır ve subaya kötü gözle bakmaktadır. Orduya katılanların sayısı 1,000, firar edenlerin sayısı 800'dür.¹⁶⁵

Kurtuluş Savaşı Mustafa Kemal'in dış politika anlayış ve dehasını tekrar ortaya koyan bir dönemdir. Mustafa Kemal her şeyden önce gerçekçidir ve bu şartlar altında elindeki güçlerle hem Yunan ordusunu hem de bu ordunun arkasında birleşik bir şekilde yer alan İngiliz, Fransız ittifakını yenemeyeceğini görmektedir. Bu durumda Türk milletini bağımsızlığa ulaştıracak bir tek şey vardır ki o da düşman cephe içindeki parçalanmalardan azami ölçüde istifade etmek, düşman güçleri birbirine karşı kullanmaktır. "İşte Kurtuluş Savaşı bir yandan Yunan ordusuna karşı cephede sürerken Mustafa Kemal'in diğer yandan İngiliz, Fransız anlaşmazlığından faydalanarak Fransız gücünü Türkiye'ye yanaştırdığını görürüz."¹⁶⁶

Mustafa Kemal'in ilk diplomatik girişimi ABD'ye yöneliktir. Doğu vilayetlerini incelemek ve muhtemel bir ABD mandası hakkında başkan Wilson'a rapor sunmakla görevlendirilen General Harbord ile görüşen Mustafa Kemal Sivas

164 Oral Sander; Türkiye'nin Dış Politikası, İmge Yayınları, Ankara, 1998, s. 69.

165 a.g.e., s. 34.

166 Faruk Sönmezoglu; Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998, s. 113-223.

Kongresi kararlarını Generale vermiştir. General Harbord bu görüşmelerin etkisinde Başkan Wilson'a verdiği raporda Mandayı gerçekleştirmek için çok sayıda askere ihtiyaç duyulacağını belirtmiştir. Bunun üzerine Kongre manda teklifini reddetmiştir. Rusya'da işbaşına gelen Bolşevik rejimin kapitalist Batı üzerinde yarattığı korkudan ve Batı ile Rusya arasındaki savaştan istifade eden Mustafa Kemal Batıya karşı Rusya'nın desteğini temin ederek önemli bir müttefik kazanmayı bilmiştir.¹⁶⁷

General Harbord ile görüşmesinden birkaç gün önce Halil Paşayı Bakû'ya Sovyetlerle iyi ilişkiler kurmak üzere yollamıştır.¹⁶⁸

Başlangıçta Misak-ı Milliye kabul etmeyen Bolşevikler, Ermeniler için Doğu illerini koparmaya çalışmış iseler de Mustafa Kemal Sovyet elçisi Mdvani ile yaptığı görüşmede Sovyetleri bu istekten vazgeçirmiştir. Kars, Kazım Karabekir'in kumanda ettiği ordular tarafından ele geçirilmiştir.¹⁶⁹ Bunun üzerine Stalin, Meclisin Moskova temsilcisi Ali Fuat Paşaya, "Siz Ermenistan meselesini kendi kendinize hallettiniz. Eğer daha halledeceğiniz bir şey kalmış ise onu da hallediniz fakat zamanını kati olarak bize bildiriniz" demek zorunda kalmıştır. Mustafa Kemal'in Lenin'den önemli bir beklentisi de İngiltere'de grevlerin tahriki olmuştur.¹⁷⁰

2.1.1. Sovyetlerin Azerbaycan Siyaseti

“Azerbaycan, SSCB'nin esas petrol hazinesidir; Azerbaycan, SSCB'nin ikinci büyük pamuk deposu olmuştur.”¹⁷¹

167 <http://www.academical.org> ; (Elektronik Dergi); 1 Ocak 2005.

168 Sönmezoglu, a.g.e., s. 432.

169 Kazım Karabekir; Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik. Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Emre Yayınları, 2. Baskı, Cilt: 3, İstanbul, 1995, s. 137-150.

170 [Http://www.anayasa.gen.tr](http://www.anayasa.gen.tr) ; (Türkiye Cumhuriyeti'nin Anayasası Üzerine Hazırlanmış Web Sayfası); 4 Ekim, 2005.

171 ACSPTHAR; Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (87), Kutu: 3; Azerbaycan Müsavat Hükümetinin Dış Politikasını Yansıtan Belgeler toplusu; Apşeron'dan Petrol Hasılatı çizelgesi. Özet olarak:

1910 – 424,100,000 pud

1911 – 450,...

....

....

1917 – 402,...

Moskova'nın "böl ve yönet!" siyaseti uyarınca Azerbaycan daha sonra Ruslarca 2-3 farklı muhtar respublikaya, yani özerk eyalete bölündü. Azerbaycan SSC HKS, Milletler Komiseri İ. V. Stalin, Bakû'de açık aşikar şekilde Ruslaştırma siyaseti yürütmeye başladı.¹⁷²

Mustafa Kemal'in bir diğer stratejik adımı savaştan sonra doğan İngiliz, Fransız anlaşmazlığından, Türk menfaatleri doğrultusunda faydalanmak olmuştur. Bu çalışmalar neticesinde Sakarya savaşından sonra 20 Ekim 1921'de Türkiye ile Fransa arasında anlaşma sağlanmıştır. Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı sırasında sadece rakiplerin ihtilaflarından yararlanmakla kalmayıp, mümkün olduğu yerde düşman sahasına da girmekten geri kalmadığı görülür.¹⁷³

Bu subaylar eğer iktidara İngiliz yanlısı bir Emir gelir ise Afgan ordusunu emiri devirmeye sürükleyeceklerdir. Kısaca Mustafa Kemal bir yandan emperyalizmin kiralık ordusu ile Anadolu'nun içinde çarpışırken, diğer tarafta Afganistan'da İngiliz menfaatleri ile çatışmaktadır. Şu nokta derhal ortaya konmalıdır ki, bu küresel bir stratejik kavrayıştır ve ancak global stratejiye sahip bir imparatorluk generalinin düşünebileceği bir şeydir. Ancak burada maceracılık, büyük güçleri tehlikeye atarak ana cepheyi zayıflatmak yoktur.¹⁷⁴

Müstakil bir Ermenistan'ın pek büyük olacağı anlaşılıyordu. Gürcistan'ın da talepleri fazla idi.¹⁷⁵ "Azerbaycan'daki Müsavat Türk hükümeti, haklı olarak anavatana yaklaşmak istiyor, bazı müfrit kimseler, Azerbaycan ile Türkiye'nin birleşmesini söylüyorlardı. Fakat büyük bir korku bu teşebbüsü gölgeliyordu. Zira Türkiye sulhu yapılmamış, Osmanlı devletinin mukadderatı tayin edilmemişti."¹⁷⁶

1918 – 185,...

1919 – 222,...

1919,-1920. yılları arasında, Toplam: 93 sayfalık raporun 3., 4. ve 70. sayfaları.

172 Tahir Qaffarov - İqrar Aliyev; Azerbaycan Tarihi. 1920-1991 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. 1920-1991), Mütercim Yayınları, Bakû, 1999, s. 26.

173 Sönmezoglu; a.g.e., s. 199-212.

174 ADIGÖZELOV, Azer; "Tarihsel Gelişim İçinde Azerbaycan Basını ve İlk Basılı Ürünler", Marmara Üniversitesi İletişim Dergisi, Sayı 10, Marmara Üniversitesi İletişim Yayınları, İstanbul , 1999.

175 Azerbaycan Respublika Siyasi Partiyalar İctimai Herekatlar Arxivi., f.1. Siy. 222, iş 48 v. 10-14 (Azeri türkçesinde).

176 Sönmezoglu; a.g.k., s. 321.

Azerbaycan'ı onunla mütalaa etmek, kurulmasına karar verilen bu cumhuriyeti de tehlikeye düşürebilirdi. O halde Azerbaycan şimdi müstakil olacak, ileride anavatanın durumuna göre yeni bir yol tutacaktı. Fakat mütareke imza edildiği zaman, Türk orduları, Rus ihtilalinden faydalanarak Kars'ı, Ardahan ve Batum'u işgal etmişlerdi. Daha mütareke tatbika girmeden Teşkilatı Mahsusa'mız adamlarından biri olan Yenibahçeli Nail Bey Batum'a, İttihatçılardan Filibeli Hilmi Erzurum'a, tüccardan Cafer Bey Trabzon'a gönderilmişti. Bunlar kurye idiler.¹⁷⁷

Bu üç sene içinde çok büyük para sıkıntısı çeken Türkiye, ülke içinde yeni para kaynakları, tasarruf uygulamaları ve olağanüstü yöntemlerle para bulmaya çalışırken, dışarıdan da para yardımı aldı. M. Kemal Paşa, daha 26 Nisan 1920'de Meclis'in açılışından üç gün sonra Sovyetler Birliği'ne yazdığı mektupla, silah, cephane ve malzeme yanında para da istemişti. O tarihte Türkiye'ye yardım edecek tek ülke Sovyetler Birliği idi. Bu yardım, M. Kemal'in, tam bağımsızlık temeli üzerine oturduğu temel politikasından ödün verilmeden gerçekleşti.¹⁷⁸

“Yine Özellikle Hindistan Müslümanları (Bugünkü Pakistan) Türkiye'ye yardım için çeşitli tarihlerde para gönderdiler. Büyük Taarruz öncesi büyük sıkıntı doğunca M. Kemal Paşa, bu parayı geçici olarak Maliye'ye verdi. Büyük Taarruz sırasında Yunanlıların yaptığı yıkımı ve katliamı gören M. Kemal Paşa, paranın bir kısmını yardım olarak felakete uğrayanlara dağıttı. Geri kalan parayı Maliye, savaşın sonra iade etti.”¹⁷⁹

177 Hüsamet'in Ertürk; 2. Devrin Perde Arkası, Hilmi Yayınları, İstanbul, 1957, s. 207-208.

178 Qevorqyan Parqev. V Borbe Za Susestvovanie. Armyanskiy Vestnik, s. 9, 1993,(Rus dilinde)

179 25 Let Sovetskoy Armenii. Pravda, 25 noyabrya 1945,s. 281(Rus dilinde) aktaran: Xomozuri Q.Socialne Potryaseniya v sudbax Narodov.Moskva., intellekt,1997,s. 161. (Rus dilinde).

2.1.2. Sovyetlerin Azerbaycan Politikasında Ermeni Sorunu ve Osmanlı'nın Bölgeye Yönelik Siyaseti

Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu topraklarda Türkler ve öbür azınlıklarla birlikte tam bir bağdaşma içinde yaşayan Ermeniler, devletin üst yönetim kademelerine seçkin kadrolar yetiştirmiş, müzik, edebiyat ve el sanatlarında verimli olmuş topluluklardan biriydi. İmparatorluğun gerileme döneminde, bu gerilemeyi hızla çöküşe dönüştürmek isteyen dış güçlerin, özellikle de Rusya ve İngiltere'nin kışkırtmalarıyla Ermeniler arasında baş gösteren ayrılma örgütlenmeleri XIX. yy.ın sonlarında ve XX. yy.ın başlarında anavatan topraklarını bölme girişimlerine dönüşmüş; Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında da Hoybon ve Taşnak cemiyetlerine bağlı partizan Ermeni çetelerinin silâhlı saldırıları halini almıştı. Bunun sonucu, 1915 yılında, örgütlenmiş silâhlı saldırıları önleyebilmek amacıyla, Ermenilerin, buldukları yerlerden başka yerlere göç ettirilmeleri olmuştu. Göç Ettirme («tehcir») Kanunu'nun uygulanışı ermeni toplulukları arasında şikâyetlere yol açmıştı; kitle halinde öldürmelerden bile söz ediliyordu. Osmanlı Devleti bu şikâyetler üzerine kovuşturmalar yaptırmış, Türk yöneticilerden suçlu görülerek idam edilenler bile olmuştu.¹⁸⁰

“Milli Mücadele döneminin başında konu çoktan kapanmış gibiydi. Ne var ki, Kuzeydoğu Anadolu'da bazı bölgeleri işgal altında tutan İngilizler buralardan çekilirken, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak amacıyla 1919'da Nahçıvan – Karabağ çevresini, ertesi yıl da Kars'ı Ermenilere bırakınca, sorun tekrar alevlendi. Partizan liderlerin kışkırtmalarına kapılan ermeni toplulukları bağımsız bir devlet kurmak için bölgedeki Türklere karşı toplu saldırılar düzenlemeye koyuldular. Bu durum karşısında Kâzım Karabekir komutasındaki 15. Kolordu harekete geçmek zorunda kaldı.”¹⁸¹

General James Harbord. Heyetinin hazırladığı rapordaki görüşleri, İstanbul'daki A.B.D. fevkalâde komiseri Amiral Bristol da teyit etmektedir.¹⁸²

180 Sovetskaya Armeniya v qodı Velikoy Oteçestvennyy Voynı (1941-1945). Erevan, izd. “AN Arm. SSR”,1975, s.721(Rus dilinde).

181 Bkz. Karabekir, Kazım; İstiklal Harbimizin Esasları, Sinan Matbaası Yayınları, Ankara, 1933.

182 Aynı Eser, Aynı Yer.

Sevres (Sevr) Barış Antlaşmasının Ermenilerle ilgili, Ermenistan'a muhtariyet tanıyan hükümleri, Türk Millî Mücadelesinin başarıya ulaşması ile hükümsüz kalmış, Ermeni sorununu Türkler yabancı müdahalesine gerek kalmadan çözümlenmişlerdir.¹⁸³

Kurtuluş Savaşı'nda Ermeni Sorunu ve Gümrü Barış Antlaşması

Sevr Antlaşması Doğuda bir Ermenistan kurduğu gibi, Kürdistan'a da otonomi (özerklik) vermekte ve böylece Doğu Anadolu'yu parçalamakta idi.

Taşnak partisi tarafından idare olunan ve itilâf Devletleri'nin yardımını gören Ermeni Devleti, Çarlık Rusya'sının Birinci Cihan Harbi'nde mağlûp olması sonucu Güney Kafkas hudutlarında Erivan, Gümrü ve Kars dolaylarında kurulmuştu. Millî hudutlarımıza tecavüz eden ve Müslüman halka fevkalâde zulüm, haksızlık ve katliâm yapan Ermenilere karşı harekete geçilmesine T.B.M.M. karar vermek zorunda kalmıştı.¹⁸⁴

Türkiye Büyük Millet Meclisi, icra Heyetine (Bakanlar Kuruluna), millî hudutlarımız içinde bulunan, ancak mütareke hükümlerine uyularak, boşaltılan "Elviye-i Selâse" (doğuda bulunan 3 ilimiz) Kars, Artvin ve Ardahan'ın tekrar geri alınması için gereğinin yapılması yolunda ayrıca yetki de vermişti. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın, Hükümete 30 Mayıs ve 4 Haziran 1920 tarihli raporlarında da belirttiği üzere, "Ermenilerin ilk fırsatta Erzurum'u dahi ellerine geçirmek için teşebbüslerde bulunacakları, Ermeni Ordusuna karşı hâkim ve müsait bir vaziyet almanın zorunluluğu, Brest - Litovsk ve Batum Anlaşmaları ile Türkiye'ye bırakılan Elviye-i selâse'yi işgal etmek üzere harekete geçmenin" gerekliliği açıklanmış ve hükümetçe de bu durum uygun görülüş ve taarruz için 7 Haziranda emir verilmişti. Ancak, Sovyet Cumhuriyeti Hariciye Nazırının Ermenistan, İran ve Türkiye hudutlarının tesbitinde Rus Sovyet Hükümeti'nin arabuluculuğu ile meselenin siyasî yollardan halinin mümkün olduğunu bildirmesi üzerine ordunun taarruzu geciktirilmişti. Bu arada Ermenilerin doğu cephesinde, Türk topraklarına ve halkın;

¹⁸³ Kamuran Gürun. Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara 1991, s. 30(Türkçe), s. 45.

¹⁸⁴ Nesla Bağgün. Türk-Ermeni İlişkileri. İstanbul, 1973, s. 115(Türkçe)

karşı tecavüzü, Oltu'yu işgal etmeleri ve Gürcülerin de 25 Temmuz'da Artvin'i almaları, askeri birliklerimize de tecavüzü, askerî durumumuzu düzeltmek ve savunma tertiplerini sağlamak amacıyla 28 Eylül 1920'de ordumuzun taarruza geçmesine sebep olmuştur. 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars, 7 Kasım'da Gümrü, ordumuz tarafından alınmıştır. 18 Kasım 1920'de mütareke imzalanmış, kati barış antlaşması ise 2-3 Aralık gecesi imzalanmıştı. Gümrü Barış Antlaşması, ilk aktedilen antlaşma olması bakımından ehemmiyetli olmakla beraber, Misâk-ı Milli'nin doğu hudutlarını da kısmen belirtiyordu.¹⁸⁵

“Bu Antlaşmaya göre, 10 Ağustos 1920'de İstanbul Hükümeti tarafından aktedilen Sevr Antlaşması ile Ermenilere bırakılan doğu illeri ve 1878 Berlin Sarıç Antlaşması ile Rusya'ya bırakılan Kars ve dolayları da Türkiye'ye bırakılıyordu. Ayrıca Ermenistan Hükümeti, Sevr Barış Antlaşmasının hükümlerini de geçersiz saydığını, Gümrü Antlaşmasında açıkça ifade ediyordu.”¹⁸⁶

Bu Antlaşmanın önemini Atatürk, Nutukta şöyle ifade etmektedir:

"Gümrü Muahadesi, hükümeti milliyenin aktettiği ilk Muahededir, bu muahede ile, düşmanlarımızın hayal dünyasında kendisine ta Harşit vadisine kadar Türk ülkeleri bahşedilmiş olan Ermenistan, Osmanlı Devletinin 1877 seferiyle kaybetmiş olduğu yerleri bize, Hükümeti Milliyeye terk ederek dâva haricine çıkarılmıştır. Şarkta, vaziyetlerde mühim tebeddül (değişiklik) olması yüzünden, bu muahede yerine, bilâhare aktolunan 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Teşrinievvel (Ekim) 1921 tarihli Kars Muahedeleri kaim olmuştur.¹⁸⁷

S. Selek'e göre, "Doğu taarruzu, Anadolu ihtilâlinin ilk askerî zaferidir. Mecliste ve bütün memlekette büyük yankılar yaratmıştır".

185 Pjnikov A.Xruşşevskaya "Ottepel" (1963-1964). Arxiv. Moskva, Olmo Pres, 2002, s. 203 (rus dilinde).

186 Bkz. Qeybullayev, Qiyaseddin; Toponomiya Azerbaydjana. İstorko-Etnoqrafiçeskoye İssledovaniye. Sektor Arxeologii i Etnoqrafii (Rusça: Azerbaycan Toponomisi. Tarihi-Etnografik Araştırma. Arkeoloji ve Etnografi Sektörü), Elm Yayınları, Bakü, 1986.

187 Paşayev A. Köçürülme. Bakı, "Gençlik"1995,seh..22(Azeri türkesinde).

"Bu zafer ile Milli Mücadaleninin ve İstiklâl Harbinin bir cephesi kapanmış, Anadolu ihtilâlinin de 1920 yılı ortalarında geçirdiği tehlikelerden sonra prestiji artmış oluyordu. Asıl harbi batıda yapacak olan Türk Ordusu, artık arkası emin olarak döğüşecek ve doğudaki birliklerden bir kısmı, Batı Cephesine nakledilebilecekti. Bunlardan başka Rusya'dan gelecek yardımlar için yol açılmış bulunuyordu".

İsmet İnönü, "İstiklâl Savaşı ve Lozan" la ilgili anılarını anlatırken, Doğuda olan olayları şöyle dile getirmiştir.¹⁸⁸

"1920'de Ermenistan seferi oldu Şark'ta. Bu ordu biraz asker toplayabildi, muntazam ordu oldu. Şark cephesine hareket etti ve Ermenileri mâğlup etti, Sarıkamıştan çıkardı, Gümrü'ye kadar gitti ve orada Ermeni'lerle muahede yaptı. Aynı devlet olarak Ermenistan'ı işgal edebilecekti, fakat bu esnada muharebe ettiğimiz Ermenistan Devleti, Komünist camiasına iltihak etti. Birleşik Sovyet cumhuriyetlerinden biri oldu ve Rusya ile tabîî sulh havası içinde bulunurken, Ermenistan'la sulh yapmış olduk"¹⁸⁹

Gümrü Barış Antlaşması 2-3 Aralık 1920'de Gümrü'de imzalandı. Ermenistan Cumhuriyeti bir gün sonra Kızıl ordunun işgaline girmiş, Erivan'da Sovyet Ermeni Hükümeti kurulmuştu. Gümrü Barış Antlaşmasının 18'inci maddesi hükümlerine göre onaylanması gerekiyordu. Antlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra Kızılordu tarafından işgal edilmesi ve Sovyet Ermeni Hükümetinin kurulması, Antlaşmanın yürürlüğe girmesine imkân vermemiştir. Ancak Doğu cephesinde kazanılan zafer meyvelerini vermiş, Ermenistan'la Antlaşma ile çizilen sınırlar önce 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ve daha sonra da 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşmasında ufak değişikliklerle dahi olsa kabul edilmiştir.¹⁹⁰

188 Xudaverdiyana K.S. Kulturnie Svyazi Sovetskoy Armenii. Yerevan, 1977,s. 132(Rus dilinde). Aktaran: ALLAHVERDİYEV, Nizameddin; Azerbaycan Respublikasının İqtisadi ve Sosial Coğrafiyası (Azerbaycan Türkçesi'nde: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İktisadi ve Sosyal Coğrafiyası), Öyretmen Yayınları, Bakü, 1996.

189 İstoriya Armyanskoqo Naroda. Erevan, epqu).1980.364.(Rus dilinde).

190 Bkz. Turan, Osman; Türk Kültür Tarihi, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1990.

Kars Antlaşması'nın Erivan'da yapılan imza töreninde Ermeni delegeleri başkanı ve Ermenistan cumhuriyetinin adliye ve işçi müfettişliği komiseri Şahverdof, yaptığı konuşmada özetle:

"İki komşu milletin ilk defa olarak birbirlerinin geleceklerini ilgilendiren sorunları bağımsız olarak aralarında çözümlenmiş bulduklarını, bundan sonra başkalarının çıkarları için, iki milleti birbiri üzerine saldırtmanın olanak dışı olacağını, Ermeni ve Türk milletleri ilişkilerinin iki tarafın yasal haklarının tanınması ilkesine dayanacağını söylemiş ve Türk Ordusunun başarılarından kıvançla söz etmiştir".¹⁹¹

"Bu arada dış münasebetler bakımından önemli bir husus da, Sovyet Rusya ile temasa geçilmesi, Sovyetlerin 3 Haziran 1920 tarihinde Misâk-ı milliye tanımış olmaları ve Türk heyetlerini Moskova'ya giderek temaslarda bulunmuş olmalarıdır."¹⁹²

2.2. Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası

Devlet gerek iç gerek dış düşmanları ile varlığını devam ettirmek için, mücadele ederken, birbiri ile eşgüdümlü olarak ve birbirini tamamlayan, iç ve dış politikası, diğer bir anlatımla genel politikası çerçevesinde hareket eder. Devletin dış politikası, özellikle devletin imkanları ile hudutlu olarak çizilmeli ve yürütülmelidir. Akılcı ve uygulaması mümkün olan da budur. Devletin imkanları ile uyuşmayan politikalar başlangıçta onu tespit edenlere ve kitlelere ne kadar cazip gelse de sonuçta başarısızlığa uğrayıp, devletin varlığını tehlikeye atar. "Fakat gerek geçmişte gerek günümüzde siyasetin, bütün toplumlarda belli kişi ve grupların çıkarları doğrultusunda ve toplumun genel çıkarları ile ters düşen bir mahiyette şekillendiğini görürüz. Siyasetin bu tür bir şekil alışı iç siyaset ile sınırlı kaldığı sürece toplumlar bunun çok

191 Djuzepe Boffa. İstoriya Sovetskojo Soyuzu. Moskva, iz "Mejdunarodnie otnoşenie",1994, tom 2.seh.161. (Rus dilinde)

192 Yerasimos, Stefanos.; Türk-Sovyet İlişkileri. Ekim Devriminden Milli Mücadeleye, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 34.

zararını görmekle birlikte bunlar hiç bir zaman telafi edilemeyecek zarar boyutuna ulaşmaz.»¹⁹³

Ancak dış politikada kişilerin ülke, kaderi ile hesapsız oynaması bir ülkenin ve bir milletin kaderini yüzyıllar için köklü ve olumsuz bir şekilde değiştirebilir. Bundan dolayı özellikle dış politikanın akli esaslar ve güç dengeleri dikkate alınarak şekillendirilmesi ülke ve milletin kaderi tehlikeye atılmadan yürütülmesi gerekir. Dış politika hiçbir zaman maceracı bir yaklaşımla uygulanmamalıdır.¹⁹⁴

Ancak dış politika hiç bir zaman, çekingen; millete ufuk ve hedef vermeyen, hedonist¹⁹⁵ bir toplum yaratmayı hedefleyen bir devlet felsefesi ile de şekillendirilmemelidir.

Mustafa Kemal bütün siyasi eylemlerinin dayandığı akılcılık ve soğukkanlılığı dış politika anlayışının da temel eksenine haline getirmiştir. Elindeki imkanlar ile ulaşılabilecek hedefler arasında oran ilişkisi kurmuş, başı zafer sarhoşluğu ile dönmeden, orduyu ilerletebileceği en uç noktaya kadar ilerlettikten sonra durdurmuştur.¹⁹⁶

“Türk milleti Anadolu yaylasına geldiği 1071’den beri sadece kendisi için değil, temsil ettiği Doğu ve İslam medeniyeti adına ve tek başına, İslam ümmetinin hiçbir unsurundan yardım almadan Batı ve Hıristiyan dünyasının bütün unsurlarına karşı 851 sene kesintisiz sürdürdüğü savaşa, 1922 de son vermiştir. Daha açık ifade etmek gerekirse eldeki verilere göre 1450-1900 yılları arasındaki 450 yıllık dönemin % 61’inde Osmanlı devleti savaş halindedir. Yani her yüzyılın altmış yılında savaş içinde olmuştur.»¹⁹⁷

193 Abdülhâhâ Akşin; Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 35.

194 Sönmezöğlü; a.g.e., s. 123-129.

195 İngilizce Hazcı Anlamına Gelmektedir. Sözü’nün Kökü Hedonizm’dir.

196 Bkz. Gökâl, Ziya; Türkçülüğün Esasları, Toker Yayınları, İstanbul, 1995.

197 ACSPTHAR, Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 9, Kutu: 3; Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Arasında İmzalanan Ticaret Antlaşması; 1918 Yılı, Toplam: 83 Sayfalık Orijinal Antlaşma Metninin 5. sayfası.

Anadolu yaylasından çıkarak, üç kıtada 851 seneden beri savaşan ve Anadolu yaylasına tekrar geri dönmek zorunda bırakılan Türk milleti için Mustafa Kemal "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" sözünde ifade edilen bir yaralarını sarma, dinlenme, kendini yenileme, gelişme dönemi. Oysa savaş meydanında 20 yaşındaki gençlere sizlere taarruzu değil, ölmeyi emrediyorum diyen Mustafa Kemal; "Ben harpçi olamam. Çünkü harbin acıklı hallerini herkesten iyi bilirim" demekte ve belirtmektedir. Harp zaruri ve hayatı olmalı öldüreceğiz diyenlere karşı ölmeyeceğiz diye harbe girebiliriz. Lakin millet hayatı tehlikeye uğramadıkça harp bir cinayettir.¹⁹⁸

Mustafa Kemal'in dış politika mantığını kavramak için üç tarihsel dönemde Mustafa Kemal'in dış politika ile ilgili yargılarını incelememiz gerekmektedir. Bu dönemler, bir Osmanlı subayı iken ulaştığı neticeler, Kurtuluş Savaşı lideri olarak ulaştığı neticeler, Cumhuriyetin kurucusu ve lideri olarak eriştiği neticeler olmaktadır. Mustafa Kemal ve onun kuşağı bir anlamda talihsiz bir nesildir. Çünkü sahibi oldukları devlet gözlerinin önünde küçülmekte her gün yeni topraklar kaybedilmektedir. Daha sonra, Türk askerinin bütün kahramanlığına rağmen yönettikleri askerinin yenildiğini göreceklidir. Böyle bir ortamda subayın bir tek düşüncesi vardır: Milletimi ve yurdumu nasıl yenilgiden kurtarırım.¹⁹⁹

"Bu düşünce ile yoğun bir şekilde uğraşan Mustafa Kemal'in hiçbir subayın ve devlet adamının aklının ucundan geçirmediği bir çözüme, milletin soydaşlığı ile devletin güçlülüğü arasında bir bağ kurarak ulaştığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile Mustafa Kemal, Türk milletinin yüzyıllardan beri Doğu ve İslam medeniyetinin tek başına üstlendiği savaşçılığının millete yüklediği yükten kurtulmanın, nihai bir mağlubiyeti engellemenin Anadolu'yu kaybetmenin engellenmesinin tek yolunun imparatorluğu gönüllü ve bilinçli olarak tasfiye ederek milli devlet sınırlarına dönmek olduğu görüşüne ulaşmıştır."²⁰⁰

198 Sadi İrmak; "Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: Iı, Temmuz 1987, Sayı 9'dan Ayrı Basım, s. 487.

199 Sönmezoglu; a.g.e., s. 156, 223.

200 Bkz. Göyüşov, Altay; "Azerbaycanda Sovet Hakimiyyetinin İslama Münasibetde Yeritdiyi Dövlət Siyaseti. 1920-1991.İnci İller (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan'da Sovyet Hükümetinin İslam'a Münasibetde Yürüttüğü Devlet Siyaseti. 1920-1991 Yılları)", İslam Azerbaycan'da Elektron Dergisi, [Http://Www.İslam.Az/Statyi/Altay-Az.Htm](http://www.İslam.Az/Statyi/Altay-Az.Htm) , Bakü, 16 Temmuz, 2005.

1907'de üçüncü Ordu'da, Yüzbaşı rütbesi ile görev yapan Mustafa Kemal, arkadaşlarına Türk milletinin stratejik bir geri çekilişe girmesi ve kendisine yeni sınırlar belirlemesi gerektiği konusunda şu açıklamayı yapmıştır. Türkiye Balkanlarda Arnavutluk'a bağımsızlık vermeli ve Müslüman Arnavut milletini maddi ve manevi olarak tatmin ve tahkim²⁰¹ etmeli ve kendisine doğal müttefik haline getirmelidir. Balkan sınırı Türklerin esas unsuru meydana getirdiği Batı ve Doğu Trakya ile bugünkü Güney Bulgaristan'ı kapsayacak şekilde tashih edilmeli²⁰², milletin sınırı ile devletin sınırı arasında ayniyet sağlanmalıdır. Keza, Türklükten kopan Arap unsurlara bağımsızlıklarını vermeli, Türklüğün güney sınırı doğal sınır olan Halep ve Musul Kerkük üzerinden geçmelidir. Bu 1907'de cüretkar görünen teklif 1918'de Türk devletinin arzusu doğrultusunda gerçekleşmiş ve Türk orduları ateş kestiğinde buldukları hatları ile Mustafa Kemal'in önerdiği hatlar arasında büyük bir benzerlik ortaya çıkmıştır.²⁰³

Ancak bu noktada Mustafa Kemal'in dış politika ile ilgili bir diğer temel değerlendirmesini ortaya koymak lazımdır. O da Mustafa Kemal'in, Alman gücünün İngiliz ve Fransız gücü karşısında yenileceğini görmesi ve Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesine karşı çıkmasıdır. Savaşın büyük devletler arasındaki ihtilafların bir ürünü olduğunu gören Mustafa Kemal, Türkiye'nin, galibinin de mağlubunun da büyük bir yıpranma ile çıkacağı bir savaşın dışında kalarak güç toplaması gerektiği görüşünü vurgulamıştır.²⁰⁴

Bu vizyonun ana çerçevesini ortaya çıkarabilmek için, o zamanki şartlara kısaca bakmak gerekiyor. Avrupa'nın sanayi devrimine dayanan askeri üstünlüğü ve milliyetçilik akımlarıyla beslenen sosyal yapısı karşısında Osmanlı İmparatorluğunun uzun zaman yaşayamayacağı daha 1DS²⁰⁵, dan önce belli olmaya başlamıştı. 19. Yüzyılda bazı Osmanlı Padişahlarının "ıslahatçı" hareketi, imparatorluğu "Avrupa'nın Hasta Adamı" olmaktan kurtaramamıştı.²⁰⁶

201 Osmanlı Türkçe'sinde Güçlendirmek Anlamına Gelmektedir.

202 Düzeltmeli

203 Emine Kıray; Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 67-90, 112, 123.

204 a.g.e., s. 45.

205 Birinci Dünya Savaşı.

206 [Http://Www.Academical.Org](http://Www.Academical.Org) ; 1 Ocak, 2005.

Jön Türklerin dış politikada yanlış hareketleri yanında Pan Osmanlı, Pan Türk, Pan İslam gibi, akılcılıktan uzak akımlara bağlanmaları Osmanlı Devletini çeşitli maceralara sürüklemişti. Bu yanlış hesabın en büyüğünü de Osmanlı Devletini Almanya tarafında 1DS'na sürüklemekle gerçekleştirdiler. Aslında, bu durum, İmparatorluğun sadece can çekişme süresini kısaltmış ve güçlüyü öngöremeyerek savaş mağlubu yanında yer almak dramatik bir sonuç vermiştir. Savaştan yenilgi ile çıkan Osmanlı Devletinin ülkesi sırf Türk halkının yaşadığı çok küçük bir bölümü dışında, tamamen işgal ve taksim edilmişti.²⁰⁷

“Atatürk dönemi, ulusal mücadelenin başladığı 1919 yılı ile 10 Kasım 1938 arasındaki dönemdir. 1919 ila Cumhuriyetin kurulduğu 1923 arasındaki Dönem Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasına ve onun yerine yeni Türk Devletinin kurulmasına şahit olmuştur. Bu dönemin özelliği, savaş, uluslaşma ve diplomasinin bir arada yürütülmüş olmasıdır. Bu fevkalade güç dönemde bir bakıma Atatürk'ün vizyonunun en önemli unsuru olan Ulus-Devletin kurulması için harcadığı çabaların birçok engelle karşılaştığı hatırlanmalıdır. Anımsanması gereken bir diğer gerçek de, Misaki Milli Belgesinde dahi Türkler deyiminin kullanılmamış yerine Osmanlı İslam halklarından bahsedilmiş olduğudur.”²⁰⁸

Mustafa Kemal, birçok konuşmasında ne ırki ne de dini sebeplerle ulusal sınırlar dışında maceraya girmek niyetinde olmadığını belirtmiştir. Ulus-Devlet anlayışı özellikle aydınlar arasında derhal yayılmış olmakla beraber, hilafetçi-dinci çevrelerde – İmparatorluk içindeki mukaddes şehirlerin kurtarılması, onlara göre, Türkiye'nin kurtarılmasından daha önemli olduğu için tepkiyle karşılanmıştı. Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı, yıkıcı, tepeden bakıcı ve saldırgan olmamıştır. Musul, Hatay konularında hep müzakereci ve barışçı tutumlar ortaya koymuştur. 1923-38 arası, genç Türk devleti, Atatürk'ün önderliğinde Batı medeniyeti doğrultusunda toplumun dönüşümünü amaçlayan reformları uygulamaya koyduğu barışçı dış politikaların en iyi örneğini vermiştir. Atatürk, Türkiye'nin dış politikasının

207 Sönmezoglu; a.g.e., s. 224-226.

208 ACSPTHAR (Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 71, Kutu: 3; Azerbaycan Finans Bakanlığı; 1920, 16 Sayfa.

ana ilkelerini ulusal çıkar kavramı doğrultusunda saptamış, bunu da uluslararası ilişkileri etkileyen ilkelerle oluşumları göz önünde tutarak yapmıştır.²⁰⁹

Bu çerçevede:

- Türkiye'nin gücünün sınırlarını çok iyi değerlendirmiş ve bu konuda hayalcilikten kaçınmış;
- Türkiye'nin stratejik konumunu göz önünde tutarak, Türk dış politikasını uluslararası ilişkilerin gelişmesine göre ayarlamıştır

Türkiye güvenliğini büyük bir devletin muhtemel tecavüzü karşısında koruyamayacağı için bunu ancak gene büyük devlet veya devletler grubu ile yapacağı işbirliği ile koruyabileceğinin bilincinde olmuş ve ona göre siyasetler geliştirmiştir.²¹⁰

Mustafa Kemal, Türkiye'nin medeni dünyada gerçek yerini alabilmesi için, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü hazırlayan nedenlerin antitezini oluşturan Batılılaşmanın gerekli olduğuna inanmıştı. Batıya yönelişin çok önemli bir sosyal ve kültürel boyutu vardı. Kurtuluş Savaşından galip çıkmanın geliştirdiği özgüven duygusu ve toplumu hızlı Batılılaştırma iradesi, Türkiye'nin Batıya hiçbir kompleks duymadan yönlenmesinin yollarını açtı. Atatürk dış politikasının bir diğer eksenini Milletler Cemiyeti üyeliğine verilen önemdir. Böylece, Türkiye uluslararası topluluğun saygın bir üyesi olmuş ve çok taraflı ilişkilerin ilk forumu olan bu kuruluşta aktif bir rol oynamıştır.

Mustafa Kemal'in Batı ile ilişkilere verdiği önemi belirten bir ifadesi: "Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesi, Batı'ya karşı elde ettiği zaferlerden çok mağrur olarak, kendisini Avrupa milletlerine bağlayan ilişkileri kestiği gün başlamıştır. Bu bir hata idi, bunu tekrar etmeyeceğiz. Bu maksatlardan,...pek büyük

209 Çağlar Kırçak; Cumhuriyetten Günümüze Gericilik; 11 Cilt, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2001, s. 123-134.

210 Emre Kongar; Atatürk Üzerine, Remzi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 46-89, 122.

memnuniyetle belli olacak şey, siyasetimizin, ananelerimizin, çıkarlarımızın bizi fikri eğilim itibarıyla bir Avrupa Türkiye'si, daha doğrusu, Batı'ya teveccüh etmiş bir Türkiye arzu etmeye meylettirmesi olacaktır.”²¹¹

Kısaca özetlediğim çerçeve bize Mustafa Kemal'in dış politika vizyonunun parametrelerini vermektedir. Ana amaç, Türkiye'yi çağdaş medeniyet düzeyi üzerine çıkarmak. Aslında bu anahtar cümlenin içinde bütün unsurlar var. Akılcılık temeline dayalı Batı tipi çağdaş ve laik devleti yapılandırmak, ulusun gelişmişlik düzeyini demokrasi içinde geliştirmek ve ulusal güvenliği sağlamak. Dış politika bu amacın gerçekleştirilmesinde en önemli araç olarak ortaya çıkmaktadır.²¹²

Dış politikanın ana ilkeleri:

- Ulusal çıkarı akılcılıkla tanımlamak ve bunu her türlü meta-politik (din, inanç, etnik) etki dışında tutmak;
- Gerçekçi siyaset kurallarına uymak. Kendi gücünü ve mevcut güçler dengesini iyi değerlendirmek;
- Uluslararası toplumun aktif bir üyesi olmak;
- Dünyada ve özellikle bölgede istikrar ve barış üretmek;
- Dünü ve bugünü iyi okuyarak yarını öngörmek ve ülke çıkarlarını bu olası gelişmelere göre yönlendirmek.²¹³

Bir devlet adamı ve lider olarak Atatürk'ün dış politikasını anlamak için üç bölümde ele almak gerekir. Her biri aynı zamanda tarihsel bir dönemi ifade eden bu bölümler şunlardır. Onun bir Osmanlı Subayı iken ulaştığı neticeler, Kurtuluş Savaşı

211 a.g.e., s. 89-123.

212 Erik Jan Zürcher; Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 45-89.

213 Bkz. İrmak, Sadi; "Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: Iı, Sayı 9'dan Ayrı Basım, Temmuz, İstanbul, 1987.

Lideri olarak ulaştığı neticeler ve nihayet Cumhuriyetin Kurucusu ve lideri olarak ulaştığı neticeler.²¹⁴

Bu üç dönem incelendiğinde Atatürk'ün, ciddi, rasyonel, barışçı ve milli meselelere karşı duyarlı bir dış politika takip ettiği görülmektedir. Devlet; hakkındaki çeşitli telakkiler bir yana bırakılırsa, üç unsurun bir araya gelmesi sonucunda oluşan, uluslararası kuruluşlar hariç en büyük siyasi birimdir. Devletin “olmaz ise olmaz” niteliğindeki bu unsurları; yayıldığı coğrafi saha, bu saha üzerinde yaşayan insanlar ve yüksek otorite, diğer bir deyişle egemenliktir.²¹⁵

“Bu üç unsurdan birinin yokluğu devletler hukukunun zorlama formülleri göz ardı edilirse, devleti ortadan kaldırır. Devletin yönetim şekli ne olursa olsun, hangi ekonomik siyasal sistemi benimserse benimsesin, devletin temel amacı değişmez. Bu temel amaç devletin varlığını korumak, sürdürmek ve geliştirmek şeklinde izah edilebilir. Bu çerçevede içerisinde devlet kendisini iç ve dış düşmanlarına karşı koruma esasında hareket eder. Dış düşmanın tanımını, genellikle devletin varlığı ve menfaatlerine kast eden, kast edebilecek olan devletler olarak yapabiliriz.”²¹⁶

Atatürk dönemindeki Türk dış politikasının başlıca hedefleri neydi? Atatürk'ün başlıca mimarı olduğu dış politika, hangi temel amaçlara yönelikti? Bu sorulara cevap verebilmek için Atatürk'ün dış politikasının temel hedeflerine bir göz atmakta fayda vardır. Daha önce de belirtildiği gibi ve Misak-ı Millide de ifadesini bulduğu biçimde, milli bir devlet kurmak, Atatürk'ün temel dış politika hedefini oluşturmuştur. Atatürk, Osmanlı Devleti'nin çok milletli yapısıyla dağılmaya mahkum olduğunu görmüştü ve bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun temel unsurunu oluşturduğu halde, yok olmaya doğru sürüklenen Türklerin artık kendi milli devletlerini kurmaları gerektiği inancıyla hareket etmişti. Milli devlet anlayışı, dışarıya olduğu kadar, içerideki fiilen çökmüş padişahlık yönetimine karşı da bir başkaldırışın ifadesiydi aslında. Mustafa Kemal, içeride bu fikri yaymaya çalışmış, bunun mücadelesini vermiştir.²¹⁷

214 Sadi İrmak; “Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: 11, Temmuz 1987, Sayı 9'dan Ayrı Basım, s. 487.

215 Çağlar Kırçak; Cumhuriyetten Günümüze Gericilik; 11 Cilt, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2001, s. 156-167.

216 Ümit Özdağ, Gazi Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi.

217 Erik Jan Zürcher; Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 45-89.

2.2.1. Atatürk'ün Dış Politikasının Ana Hatları

Misak-ı Millide ifadesini bulduğu üzere, her alanda bağımsızlığın gerçekleştirilmesi ve korunması temel hedef alındı. Atatürk, Kurtuluş Savaşı sırasında manda fikrine karşı çıktı. Atatürk bağımsızlık yolunu seçtiğini şöyle ifade ediyordu: “Efendiler, bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hakimiyet-i milliyeye müstenit bila kayd-ü şart müstakil yeni bir Türk devleti tesis etmek”²¹⁸

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra da Atatürk, Türkiye'nin bağımsızlığını korumaya yönelik bir politika izledi. Ülkenin bağımsızlığının korunmasında, Lozan dengesinin sürdürülmesine titizlikle dikkat etti. Oldukça çetin bir diplomatik savaşın sonunda elde edebildiği kazanımları, Lozan Barış Antlaşması'nda belirtiliyordu.²¹⁹

Bu antlaşmanın sağladığı dengenin korunması, yeni Türkiye'nin bağımsızlığının temel dış politika hedeflerinden biri oldu. Daha önce de değinildiği gibi, Atatürk, dış politika hedeflerine ulaşılmasında barışı savaşa tercih eden bir kişiliğe sahipti. Barışın özenle korunmasına çalışan bir askerdirdi. Atatürk'ün “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” ilkesi, barışa verdiği değerin bir ifadesidir. Atatürk, içeride de dışarıda da barışın korunmasını temel amaç almıştı. Dünyada gerçek barışın kurulmasından yanaydı. Savaşların nedenleri üzerinde durarak, bunları ortadan kaldırmadan gerçek barışa ulaşılmayacağını bilincindeydi. Atatürk'ün anlayışında hukuk, kuvvetten üstün bir yere sahipti. Hukuka bağlılık, Türk dış politikasının temel ilkesini oluşturmuştur. Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne giden gelişmelere bakıldığında, Türkiye'nin hukuka bağlılığı daha net olarak görülebilir.²²⁰

Atatürk'ün yeni Türkiye'ye çağdaş bir yapı kazandırmak üzere reformlara giriştiği belirtilmişti. Modernleşmek için Batıya yönelmek gerektiği düşüncesindeydi.

218 Nutuk, C. I, Op. Cit., s. 12.

219 a.g.k., s. 78.

220 A. N. Zoxrabbekov; Strana Oqney (Rusça: Ateşler Ülkesi), Gençlik Yayınları, Bakû, 1987, s. 78-79.

Osmanlı Devleti'nin çöküş sebepleri arasında da Batıyla temasın koparılması üzerinde önemle durmuştur. Ona göre batılılaşma, çağın bir gereği idi. Böylelikle Türkiye, dışarıya karşı kendi gücünü ispat edebilecekti. Bu nedenle modernleşme, Atatürk Türkiye'sinin temel bir dış politika hedefini oluşturuyordu. Demokrasi de çağdaş dünyanın temel yönetim biçimi olduğuna göre, Türkiye buna da yönelmek zorundaydı. Atatürk, Türk insanının demokrat kişiliğe sahip olduğu bilinci içinde, demokrasiyi gerekli görüyordu.²²¹

1919'da Atatürk, Türk Kurtuluş Savaşı'nı oluşturmaya başlarken, dünya, 1. Dünya Savaşı ertesini döneme girmekteydi. Bu yeni dönemde uluslararası ilişkilerde, Avrupa'nın rolü azalmakla birlikte, yine de ağırlık merkezini oluşturmaktaydı. Dünya Savaşı, özellikle Avrupa'da büyük yıkıma yol açmıştı. Savaşın galiplerinden İngiltere ve Fransa, büyük sorunlarla karşı karşıyaydı. Yenik devletler, özellikle de Almanya, daha da büyük sıkıntılar içindeydi. Rusya, iç savaşın getirdiği sosyal çalkantılar ve iç savaşın acılı günlerini yaşamaktaydı. İtalya'nın galibiyete rağmen morali oldukça bozuktu. Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları paramparça olmuştu. Bu tablo içinde İngiltere ve özellikle Fransa için başta gelen dış konu, yenik devletlere ağır birer barış anlaşması imzalatmaktı. Böylece, savaş dönemi hukuken de sona erdirilerek, barış dönemine geçilebilecek ve pek çok meseleye el atılabilecekti. Yenik devletlerin bir daha savaşa cesaret etmemeleri için, bu barış antlaşmalarının ağır şartlar taşıması gerektiğine inanılmaktaydı.²²²

Öte yandan, savaşı uluslararası ilişkilerin bir aracı olmaktan çıkarmak amacıyla ve büyük umutlarla kurulan Milletler Cemiyeti ise Dünya Savaşı'nın kazanılmasında önemli bir rol oynayan ABD'nin bu teşkilata girmeyerek yeniden "yalnızcılık politikası"²²³ na dönmesi yüzünden başarısız kalmaya mahkum kılınmıştı. Dünya coğrafyasında yeni yeni devletler kurulmuş, bu devletlerin çeşitli sınır, azınlık vs. gibi ihtilafları da beraberinde yeni sorunlara kaynak oluşturmuştu. Bu tabloda

221 Şamil Qasımlı; Yenidenqurma ve Şexsiyyetin İnkişafı (Azerbaycan Türkçe'sinde: Yeniden Yapılanma ve Şahsiyyetin Gelişimi), Azereşr Yayınları, Bakü, 1990, s. 49-70.

222 Abarenkov, V. P. - Averkin, A. Q.; Kratkiy Politicheskiy Slovar (Rusça: Kısa Siyaset Terimleri Sözlüğü), Politizdat Yayınları, 5. Baskı, Moskova, 1988, s. 78.

223 ABD'nin Bir Kıta Devleti Olmasını Esas Alan Bu Görüşe Göre, ABD Avrupa'nın Kirli Oyunlarına Karışmamalı ve Hiçbir Avrupa Devletinin Savaşına Dolaylı veya Dolaysız Olarak Müdahale Etmemelidir. Bu Siyasete Yalnızcılık Politikası Denmektedir.

uluslararası siyasi açıdan görünüm, çatışma unsurlarının potansiyel olarak daha ağır bastığını ortaya koymaktaydı. Dünya siyasi yapısı allak bullak olmuştu. Bir yanda demokratik devletler, diğer yanda Komünizm, Faşizm, Nazizm, ve diğer totaliter rejimler.²²⁴

Ekonomik açıdan görünümü daha iç karartıcı mahiyetteydi. Kitleler savaşa “daha iyi yaşamak” için girmişken, savaş sonunda daha berbat bir politika ile karşı karşıya kalmışlardır. İşte iki savaş arası dönem bu nedenle bir barış döneminden ziyade, yeni bir savaş tohumlarının ekildiği bir dönemdir. Bir yanda revizyonist devletler, diğer yanda anti-revizyonist devletler. İşte bu ortamda Türklere Sevr imzalatılıp Anadolu işgal edilecektir. Bu ortama Türkleri getiren sorumluların çoğu, yurt dışına firar etmişti. Geride kalanların yapabildiği tek şey vardı: Kimin uşağı olalım? İngiltere'nin mi? ABD'nin mi? Bu sisli puslu havada ortaya çıkan Mustafa Kemal, kitleleri peşine takarak Kurtuluş Savaşı'nı başlatmış, sonunda Sevr'i tarihin çöp sepetine atarak, Lozan'ı dikte ettirmiştir. Yine dünyadaki totaliter rejimlerin yarattığı tehdide karşı Türkiye, güvenliğini daha da sağlama amacı ile Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ni yaptı.²²⁵

1923-1938 yılları arasında uygulanan Türk dış politikasının özelliği, Mustafa Kemal Atatürk tarafından formüle edilerek, onun gözetiminde uygulanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Batılı ülkelerle sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda işbirliği yapmak için Atatürk tarafından başlatılan girişim, Atatürk'ten sonra da devam etmiştir. Gerçekten de, Batılı devletlerin 2. Dünya Savaşı'ndan sonra kurdukları çeşitli kuruluşlara girmek, Türk dış politikasının başlıca amaçlarından olmuştur. 1923 ile 1938 yılları arasında Türkiye, barışçı dış politikanın en iyi örneğini vermiştir.²²⁶

Dış siyasetimizde dürüstlük, memleketimizin güvenliğine ve gelişiminin korunmasına dikkat, hareket tarzımıza kılavuz olmaktadır. Esaslı düzenleme ve gelişim içinde bulunan bir memleketin, hem kendisinde hem çevresinde barış ve

224 Nasir Necmi; Abbas Mirze ve XIX Esr Rusiya-İran-Azerbaycan Münasebetleri (Azerbaycan Türkçe'sinde: Abbas Mirze ve 19. Yüzyıl Rusya-İran-Azerbaycan Münasebetleri), Farsça'dan Tercüme: Axundov, N.; Yazıcı Yayınları, Bakü, 1993, s. 67-90.

225 Sadi İrmak; “Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: Iı, Temmuz 1987, Sayı 9'dan Ayrı Basım, s. 487.

226 Bkz. Armaoğlu, Fahir; Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri, “Atatürk'ün Ölümünün 50. Yılı Sempozyumu”, Ankara Üniversitesi, Ankara; 1 Kasım, 1988.

huzuru ciddi olarak arzu etmesinden daha kolay izah olunabilecek bir nitelik olamaz. Bu samimi arzudan esinlenen dış siyasetimizde, memleketin dokunulmazlığını, güvenliğini, vatandaşların haklarını herhangi bir tecavüze karşı bizzat savunabilmek kudreti de, özellikle gözde tuttuğumuz noktadır. Kara, deniz ve hava ordularımızı, bu memlekette barışı ve güvenliği dokunulmaz bulunduracak bir kuvvette muhafazaya bunun için çok önem veriyoruz...”²²⁷

1923-1938 dönemi Türk dış politikasının önemli yanı, Atatürk dönemi dış politikası olmasıdır. Türk dış politikasında bu dönemin ayrı bir yeri, kendine özgü bazı nitelikleri bulunmaktadır. Bu dönemdeki dış politika, özellikle Atatürk tarafından formüle edilerek onun gözetiminde uygulanmıştır. Atatürk döneminde izlenen Türk dış politikasının ilk hedefi, kendi kaderine hakim milli bir devlet kurmaktır. Türk unsurunu kapsayan milli sınırlar içinde bir Türk devleti kurmak, Milli Mücadelenin öncülüğünü yapan Mustafa Kemal'in başlıca amacıydı. “Milli Türk Devleti” fikri ilk önce bu mücadele sırasında bilinçlenmiştir. 1923-1938 dönemi dış politikasını değerlendirirken 20. yüzyıl başlarında uluslararası sistemde ortaya çıkan büyük değişiklikleri göz önünde tutmak gerekir. Milli Mücadelenin Atatürk tarafından Anadolu'da başlatılması bu zaman dilimine denk gelir.²²⁸

Fransız İhtilali'nin ürünü olan “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” ilkelerinin Avrupa'ya Napolyon tarafından tohumlarının saçıldığını ve 19. yüzyılda Avrupa'yı kasıp kavuran ulusçuluk akımının doğal olarak Milli Mücadeleye hareket verdiğini söylemek mümkün. İstiklal Savaşı'ndan galip çıkmış, yeni Türk devletinin tartışmasız lideri Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve kurduğu tek parti CHP (1935'e kadar Cumhuriyet Halk Fırkası idi) milletin ve devletin kaderine tam olarak hükmetmişti ve dış politikada Atatürk'ün görüş, etki ve ağırlığı belirgin olarak hissediliyordu.

Bu dönemde dış politika öncelikleri, Lozan Antlaşması'nın (1923) genç Türk devletine sağladığı yeni uluslararası kimlik ve hakların uygulanarak pekişmesi, dış ilişkilerin geliştirilip çeşitlendirilmesi, eski düşmanlarla dostane ilişkiler sayfası

227 Abdülhah Akşin; Atatürk'in Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, A. 34-45.

228 Armaoğlu, a.g.e., s. 122, 233.

açılması, uluslararası çok taraflı siyasi faaliyetlerde bulunulması, iktisadi ilişkilerin geliştirilmesi ve silahlı kuvvetlerin modernleştirilmesini hedefleyen çalışma ve bağlantıların geliştirilmesi şeklinde özetlenebilir.²²⁹

Bu dönemde Yunanistan'la yaşanan pürüzlerin giderilmesi, askıda bırakılan Musul meselesinin bir çözüme ulaşması, Sovyetlerle ilişkilerin devamı ve güçlendirilmesi, sınır bölgelerinde işbirliği ve siyasi dayanışma sistemleri oluşturulması, (Balkan Antantı ve Saadabat Paktı) Boğazlar üzerinde tam hakimiyet ve kontrolün sağlanması (Montreux Sözleşmesi) Hatay'ın Fransız yönetiminden çıkıp bağımsızlığını kazanması, (Atatürk'ün vefatından sonra da Türkiye'ye katılma kararı uygulanmıştır) ve Akdeniz havzasında beliren Mussolini İtalya'sının oluşturmaya başladığı Türkiye'ye de dokunan tehdide karşı diplomatik destekler ve dayanışmalar aranması, önemli faaliyetler ve olaylar olarak belirtilmelidir.²³⁰

Bu arada 1928-38 yılları arasındaki on yıllık dönemde Atatürk'ü ziyarete gelen yabancı devlet adamları (kral, cumhurbaşkanı, başbakan, komutan gibi) ve Başvekil İsmet Paşanın bazı yabancı ülkelere yaptığı resmi ziyaret ve temaslar (Yunanistan'a, İtalya'ya, Sovyetler Birliği'ne) dış ilişkilerin önemli adımları olarak sayılabilir. Bu dönemin bir özelliği olarak Atatürk'ün yabancı bir ülkeye ziyarete gitmediğini de belirtmek gerekir. Atatürk 15 yıllık Cumhurbaşkanlığı döneminde, başta birkaç yıl hariç (1923-24 İsmet Paşa ve sonra kısa bir süre Şükrü Kaya) 1925'ten ölümüne kadar 13 yıl kesintisiz Dr. Tevfik Rüştü Aras'ı Dışişleri Bakanlığı'nda tutmuş ve dış ilişkileri büyük ölçüde etkisi altında bulundurmuştur.²³¹

2.2.2. Mustafa Kemal'in Rusya, Azerbaycan ve Türk Dünyası'na Bakışı

Kurtuluş Savaşı sırasında en büyük desteği Rusya'dan alan Mustafa Kemal, savaş sonrasında ise ilişkilerini belli bir düzeyde sürdürüyordu. Çünkü Lenin'den

229 <http://www.Aydinlanma1923.Org> ; (Elektronik "Aydınlanma" Dergisi); 27 Kasım, 2004

230 Çağlar Kırçak; Cumhuriyetten Günümüze Gericilik; 11 Cilt, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2001, s. 167.

231 Hürriyet Gazetesi, 24 Ağustos, 2001, s. 16. Haber başlığı Türk Dışişleri'nin Başarısı

sonra iktidarı ele geçiren Stalin, Rusya'yı keyfi bir şekilde yönetiyordu. 1936 yılında Atatürk her zamanki gibi Çankaya'daki akşam yemeklerinde ülkenin sorunlarını konuşurken, masadakiler sık sık Paşam, Ruslar şöyle ileri adımlar atıyor, ekonomide, sanayide, askeri alanda şöyle başarılı oluyorlar diye anlatıyorlardı. Atatürk bunun üzerine yemeği bırakıp masanın üzerindeki içinde meyvelerin bulunduğu tabağı alıyor ve yere atacakmış gibi yapıyor. Masadakilere: "Eğer bunu yere bıraksam kaç parça olur?" diye soruyor. "40 parça olurdu Paşam" diyorlar. "Hayır..." diyor Atatürk, soruyu yine tekrar ediyor, aynı cevabı alıyor. Bunun üzerine: "Bilemediniz..." diyor. Ve devam ediyor: "Biraz sabredin... Yurtta Sulh, Cihanda sulha sarılın. Çünkü 60 yıl sonra Rusya 60 parça olacak. Bu nesil Bolşevik İhtilali yaptı. Kan kussa, kızılılık yedim der. Oğulları da babalarının istikametinde gider. Ama ondan sonraki nesil Rusya'yı 60 parçaya böler..."²³²

Şimdi Atatürk'ün bu sözleri söylemiş olduğu 1936 yıllarını şöyle bir hatırlayalım... Henüz daha 2. Dünya Savaşı çıkmamış ve Rusya büyük bir güç olmamışken, bu sözler söylenmiştir. Yani inanılacak gibi değil ama 1936'da 1990'lı yılları anlatmıştır. Bunun tek bir izahı olabilir. Bu normal şartlarda açıklanabilecek bir mesele değildir. Eğer Atatürk'ün geleceği görebilen "Üstün Sezme Gücü" olmasaydı, böyle bir kehanette bulunabilmesi mümkün olamazdı. Gerçekten de Rusya'daki parçalanma, Atatürk'ün söylemiş olduğu gibi üçüncü nesilde meydana gelmiştir. Atatürk 1936 yılında Rusya'nın parçalanacağını söylerken ayrıntılı açıklamalarda da bulunmuştur²³³:

"Bu gün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat, yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün Rusya'nın elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup

232 Bkz. Yaşa, Dursun; Atatürkçülüğün Esasları, Aydoğdu Yayınları, Ankara, 1988.

233 Bkz. Necmi, Nasir; Abbas Mirze ve XIX Esr Rusiya-İran-Azerbaycan Münasibetleri (Azerbaycan Türkçe'sinde: Abbas Mirze ve 19. Yüzyıl Rusya-İran-Azerbaycan Münasibetleri), Farsça'dan Tercüme: Axundov, N.; Yazıcı Yayınları, Bakü, 1993.

beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz, bizim onlara yaklaşmamız gereklidir."²³⁴

"Rusya bir gün dağılacaktır. O zaman Türkiye onlar için örnek bir ülke olacaktır" diyen Atatürk kehanetlerine şöyle devam eder: "Türkiye 21. Yüzyılı şekillendiren Avrasya için bir kilit ülke konumundadır. Onlar bizi örnek alacaklardır. "

Azerbaycan'da Türk Bağımsızlık Savaşı'na sempati duyanların sayısı oldukça fazlaydı. Bu sempatizanlar oldukça geniş bir yelpaze oluşturuyorlardı; pan-islamistler, solcular vs. Yusufbekov'un ikinci kabinesi, bu yaygın sempati hisleri doğrultusunda, Aralık 1919'da Mustafa Kemal'e para yardımıyla bulunmuştur.²³⁵ Ayrıca Nesib Bey'in emriyle Mehmed Ali Ahmetzade Bey tarafından 1920 yılında 19 bin Osmanlı Lirası ve bir milyon Fransız Frankı Ankara'ya teslim edilmiştir.²³⁶ Atatürk'ün Azerbaycan'a karşı duyduğu ilgiyi İngiliz gizli belgelerinde görmek mümkündür. 15 Mart 1920 tarihli Amiral Sir Robeck'den Lord Curzon'a gönderilen bir resmi yazıda Mustafa Kemal'in Azerbaycan Hükümeti ile gizlice temasta olduğu şöyle ifade edilmektedir: "Azerbaycan Hükümeti ile Türk Milliyetçileri temas halindedir. Bu nedenle Azerbaycan'a silah vermeyelim."²³⁷

Türkiye, askeri kuvvetleri Kafkasya'dan çekilmesine ve bağımsızlıklarını kaybetme tehlikesiyle karşılaşmasına rağmen yine de Azerbaycan'a yardımda bulunmuştur. Yani Osmanlı askeri kuvvetleri Güneybatı Azerbaycan'dan çekildikten sonra Kasım 1918'de Nahçıvan'da kurulmuş Araz Türk Cumhuriyeti'nin Başkanlığı Türkiye'nin yardımından faydalanmıştır.²³⁸ Araz Hükümeti çekilmekte olan 9. Ordu kumandanlığından halkı müdafaa etmek için gerekli olan silah, yedek parça, asker ve

234 Abdülhahat Akşin; Atatürk'in Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 78-89.

235 Tadeusz Swietochowski; Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı. 1905-1920, Tercüme: Mert, Nuray; Bağlam Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1988, s. 215.

236 Mirza Bala Mehmetzade; Milli Azerbaycan Hareketi, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991, s. 120.

237 <http://www.Ataturk.Com> ; (Atatürk Hakkında Bilgiler İçermektedir); 10 Mayıs, 2005.

238 a.g.k., s. 22.

araç temin edebilmiştir.²³⁹ Araz Hükümeti yıkıldıktan sonra bölgede kurulan İngiliz Valiliği, Nahçıvan'ı Ermenistan'a hediye etti.²⁴⁰

“Nahçıvan'ın Ermenilere verilmesi ve bu bölgede Türklere yapılan zulümler kısa zamanda Türk ve Azerbaycan makamlarını harekete geçirdi. Nahçıvan'ın Türkiye ve Türk Dünyası açısından önemini çok iyi bilen Kazım Karabekir Paşa, bölge insanının kurtuluş mücadelesine destek olmak için o mıntıkada komutanlık yapmış olan Yüzbaşı Halil Bey'i küçük bir birlik ile Şahtahtı'ya gönderdiği gibi, Azerbaycan da kendi toprağı olarak kabul ettiği Nahçıvan'a askeri ve maddi yardımda bulunuyordu. Nahçıvan halkı küçük de olsa aldığı destek ve istiklal sevdası ile kısa sürede Ermeni hakimiyetine son verdi.”²⁴¹

Halil Bey, Kazım Karabekir'in onayı ile Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlandığını ilan etti ve bölgede Amerikan Valiliğinin kurulmasını engelledi. 3 Aralık, 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Anlaşması ile hemen hemen bugünkü Nahçıvan'ın sınırları çizildi ve bölge “şimdilik” kaydıyla Türkiye yönetimine bırakıldı. Diğer taraftan 1 Aralık 1921'de Sovyet Rusya'nın isteğı ile Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur'u “komünist yoldaşlığı hatırına” Ermenistan'a hediye etmesi Türkiye'nin büyük tepkisine sebep oldu.²⁴²

Kazım Karabekir Paşa ve dolayısıyla Nahçıvan'daki “Türk Kızıl Müfreze Kumandanı” Binbaşı Veysel Bey'in aktif çalışmaları sonucunda Nahçıvan'ın Ermenistan'a bağlanması engellendi. Nihayet 16 Mart, 1921 tarihli Moskova ve 13 Ekim, 1921 tarihli Kars Anlaşmaları ile Nahçıvan ikinci bir devlete bırakılmamak kaydı ile Azerbaycan himayesinde özerk bir bölge haline getirildi.²⁴³ Gümrü²⁴⁴

239 Nesib Nesibzade; Azerbaycanın Xarici Siyaseti. 1918-1920 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan'ın Dış Siyaseti. 1918-1920), Ay-Ulduz Yayınları, Bakü, 1996, s. 146.

240 Reşat Genç; “Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti”, Yeni Türkiye, Yıl: 3, Sayı: 16, İstanbul, 1997, s. 1210.

241 ACSPTAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 65, Kutu: 3; Telgraf Antlaşmaları; 1920, Toplam: 7 Sayfa.

242 Fon: 892, Liste: 2, İş No: 88, Sayfa Sayısı: 62; Azerbaycan İle Yabancı Devletler Arasında İmzalanmış Antlaşmalar Toplusu. Azerbaycan İle Osmanlı Devleti Arasında İmzalanan Antlaşma: “Osmanlı Tarafından Adliye Nazırı Senata Halil Bey ve Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya Cephesi Komutanı Ferik Vehip Paşa, Azerbaycan Tarafından Hariciye Nazırı Memed Hasan Hacinski ve Milli Şura'nın Rehberi Mehmet Emin Resulzade İmzalamışlar. Siyasal, Hukuki, İktisadi ve Eğitim Alanlarında İşbirliği Antlaşmasıdır.

1. Madde: Osmanlı ve Azerbaycan Arasında Devamlı Sulh Korunacaktır;

2. Madde: Sınırlar, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Arasında Çizildi. Sınırların Ayrıntıları, Deniz Adları ve s. Belirlenmiştir;”

Derleme, 27 Kasım, 1918-28 Mayıs, 1919. Yıllar Arasını Kapsamaktadır; Derlemede Bu Döneme Ait Çeşitli Telgraflar ve Antlaşmalar Da Bulunmaktadır.

243 a.g.e., Nesibzade, s. 211.

antlaşmasına göre Ermenistan'a toplam 10 bin kilometrekare Azerbaycan toprağı verildi.²⁴⁵ Türkiye Azerbaycan'da kısa sürede gelişen olaylara ve birbirine zıt sistem değişikliklerine rağmen Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanmasına gerek askeri, gerekse siyasi yardımda bulundu. Nahçıvan'ın Türk kapısı olduğu ve Zengezur'un Anadolu ve Azerbaycan'ı birleştiren stratejik bir koridor olduğu düşüncesi iki ülke arasındaki ilişkilerde en önemli etken oldu. Nahçıvan'da 2 hakimiyetlilik ortaya çıktı. Bir tarafta Türk Nahçıvan-Azeri işbirliği, diğer tarafta da Ruslar biz hakimiz diye ayaklandılar. Türk Veysel Bey kendini FK²⁴⁶ reisi ilan etti. Velibeyov da FK reisi olarak kendisini diğer taraftan ilan etti. Bu olaylar 5 Ekim 1920'de oldu.²⁴⁷

Daha sonrasında Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılmış ve Mondros Ateşkes Antlaşması'nın bir maddesine göre Türk birlikleri Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Fakat Türk varlığı bununla Azerbaycan'da bitmemiştir. Azerbaycan'da eğitim alanında ve askeri alanda Türkiye'den giden şahıslar halen bulunmaktaydılar.²⁴⁸

2.3. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920)

1905 ihtilali Azerbaycan kültür ve edebiyatında yeni gelişmelere yol açmıştır. 1917 deki ihtilal başlamadan evvel, Azerbaycan Türkleri 15 Nisanda Bakû'da bir "Kafkasya Kurultayı" toplamıştır ve uzun münakaşalardan sonra "Mahalli Federasyon" esasını kabul etmişlerdir. İstiklal fikri Gence'nin "Ademi Merkeziyet Partisi" ile Bakû'nun "Müsavat Partisi"ni birleştirmiştir. İki milliyetçi ve Türkçü,

244 Aleksondropol Olarak Da Bilinen Şehir.

245 ACSPTIAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 67, Kutu: 3; Azerbaycan Gazetelerinin Yurtdışında Yankılarını İçeren Toplu; 1920, 25 Sayfa.

246 Federal Konsey

247 Qaffarov, Tahir - Aliyev, İqrar, Azerbaycan Tarihi. 1920-1991 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. 1920-1991), Mütercim Yayınları, Bakû, 1999, s. 15, 16.

248 Yıldırım, Fuat; Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'Da Türk-Alman Rekabeti, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2001, s. 12-34, 123-145, 166.

Nesib Bey Yusufbeyli ile Mehmed Emin Resulzade bir araya gelerek Azerbaycan 'ın istiklaline karar vermişlerdir.²⁴⁹

28 Mayıs 1918 de Milli Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi ve Türkiye tarafından derhal tanındı.²⁵⁰ 1918 Martında Müsavatçılar Bakû'da yenik duruma düştüler.²⁵¹ “Bu yeni hükümet iki yıl süre ile birçok ekonomik ve politik problemlerle uğraşmıştır. Ancak bu sırada Anadolu'da da bir bağımsızlık mücadelesinin var olması, Rusların bu petrol ve endüstri merkezini kendi nüfuz alanına dahil etmeye çalışması ve batılı ülkelerin Rus tehdidini görememesi yüzünden, Azerbaycan 27 Nisanı-28 Nisana bağlayan gece²⁵² Ruslar tarafından işgal edilmiştir.”²⁵³

28 Nisan 1920'de Kızıl Ordunun istilası ile Sovyet rejimi ilan edildi. Azerbaycan bugünkü statüye gelene kadar, Gürcüler Ermeniler ile birlikte Kafkasya federasyonu şeklinde idare edildi. 5 Aralık 1936'da topraklarının bir kısmı Ermenilere bir kısmı da Gürcülere verildi. Böylece Kafkasya'da kalan Azerbaycan toprakları üzerinde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan olmak üzere Rusya'ya bağlı üç cumhuriyet kuruldu. Komünistlerin istilası sırasında, milletin arasına bozuk fikirler yerleşmeye başladı. Bu arada İslamiyet'i bozucu, reformist fikirler de gelişti. Millet, bu reformistler ile komünistler arasında şaşırıldı ve komünizme karşı yapılan başkaldırmalar başladı. Ancak bunlar her defasında çok kanlı olarak kızıldoru tarafından bastırıldı. Komünistlere karşı 56 şiddetli isyan olmuştur.²⁵⁴

Azerbaycan, 1922 de Kafkasya Ötesi Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'ne katılmış, 1936 dan sonra ise Azerbaycan SSCB adını almıştır. Bugün 86,600 km2 yüzölçüme sahip olan Azerbaycan, Sovyetler Birliğine katıldıktan sonra devamlı

249 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (89), Kutu: 2; Resulzade'nin Müsavat Partisi'nin, Azerbaycan'ın Teşekkül Edip, Kurulmasındaki Rolünü Anlattığı Konuşmasının Stenografisinin Kitaplaştırılması Sonucu Oluşan Yazılı Materyal; 1920, Toplam: 38 Sayfa; Arap Alfabeti İle, Eski Alfabe İle Azerbaycan Türkçe'sinde Tutulmuş Kayıt.

250

251 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 121.

252 27 Nisanın Tarihçesi, Taki ARAN, Mühahit Dergisi, C. 4, Sayı: 47-48, Mar-Nisan, 1962.

253 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (87), Kutu: 3; Azerbaycan Müsavat Hükümetinin Dış Politikasını Yansıtan Belgeler Toplusu; Aşşeron'dan Petrol Hasılatı Çizelgesi. Özet Olarak.

254 Fon: 892, Liste: 2, İş No: 88, Sayfa Sayısı: 62; Azerbaycan İle Yabancı Devletler Arasında İmzalanmış Antlaşmalar Toplusu. Azerbaycan İle Osmanlı Devleti Arasında İmzalanan Antlaşma: “Osmanlı Tarafından Adliye Nazırı Senata Halil Bey ve Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya Cephesi Komutanı Ferik Vehip Paşa, Azerbaycan Tarafından Hariciye Nazırı Memed Hasan Hacinski ve Milli Şura'nın Rehberi Mehmet Emin Resulzade İmzalamışlar. Siyasal, Hukuki, İktisadi ve Eğitim Alanlarında İşbirliği Antlaşmasıdır.

toprak kaybetmiştir. Stalin zamanında yapılan düzenlemeler ile Ermenistan; Türkiye, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Azerbaycan arasına doğru uzatılmış ve böylece Anadolu Türkleriyle, Türkistan Türkleri arasında irtibat kesilmeye çalışılmıştır. 28 Mayıs Azerbaycan Halkının Milli İstiklal Bayramıdır. Alın yazısına hüznün, hicran ve şecaatin hakim olduğu Azerbaycan'ın fırtınalar dolu tarihinde müstesna bir yeri vardır bu günün.²⁵⁵

28 Mayıs, 1918'de Rus istibdadının bir asırlık tahakkümüne son veren Azerbaycan Türkleri Kafkasya'da kendi bağımsız devletlerini ilan ettiler. Bu zaferin asıl mimarı ise esaretten kurtulan milleti üç renkli bayrağın ışığına toplayan ve istiklal mefkuresinin gönüllerde tutuşmasına muvaffak olan Azerbaycan aydını idi. “20. asrın ilk çeyreğinde cereyan eden içtimai-siyasi olaylardan Azerbaycan da fazlasıyla etkilendi. Bir taraftan Çarlık Rusya'sının sömürgecilik politikasındaki şiddet ve ısrarı, diğer taraftan da iç çalkalanmalar ülkeyi bitkin hale getirmişti. Rus emperyalist burjuvazisi ve onun geçici hükümeti, Azerbaycan halkını milli esaret altında tutmak siyaseti yürütmekteydi.”²⁵⁶

1918 senesinin başlarında Bakû'da hakimiyet Bolşeviklerin eline geçer. Şövenist Ermeni Taşnak Partisi'nin etkisi altında olan bu hükümetin teşvik ve silahlandırmasıyla Ermeniler Bakû ve civarında 20,000'e yakın Türkü katleder ve Azerbaycan Halkı yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalır.²⁵⁷

“Ermeni asıllı Şaumyan'ın başını çektiği bu hükümetin asıl amacı Azerbaycan topraklarını kısa zamanda oluşturulması arzu edilen Ermeni devletinin sınırları içerisine dahil etmek idi. Şaumyan "Azerbaycan" kelimesini bir türlü hazmedemiyor, Emiryanyan'ın çıkardığı "Bakinskiy Raboçiy" gazetesi ise bu sözle çok kolay bir şekilde alay edebiliyordu. Bu devirde yükselmekte olan Azerbaycan aydınının ve milli burjuvazinin vatanlarının kurtuluşu namına harcadığı çabalar hız kazanıyordu. Vatan topraklarını vahit devlet çatısı altında birleştirme ihtiyacı gün geçtikçe daha bariz bir

255 s. Aliyarov; Azerbaycan Tarihi Üzre Qaynaqlar (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar), Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı Yayınları, Bakû, 1989, s. 67.

256 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 27.

257 http://www.mns.gov.az/museum1_az.html ; (Azerbaycan İstihbarat Bakanlığı'nın Resmi Web Sayfası/Müzeler Bölümü); 21 Haziran, 2005.

şekilde hissediliyordu. İç ve dış düşmanlara karşı ancak bu şekilde karşı gelinebilir ve ülke kaostan kurtarılabilirdi.”²⁵⁸

Nisan 1918'de Tiflis'te Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın önde gelen aydınları tarafından Trans-Kafkasya²⁵⁹ Cumhuriyeti ilan edildi. Amaç Kafkasya'nın Rus işgalinden kurtarılması idi. Teşkil olunan mecliste Azerbaycan'ı ülkenin genelinde en çok etkili olan Müsavat Partisi temsil ediyordu.²⁶⁰

Ancak meclisi teşkil eden gruplar arasında ciddi dini ve düşünce farkları olduğu için bu cumhuriyetin ömrü uzun olmadı ve 26 Mayıs'ta meclisi ile beraber feshedildi. Gürcistan'ın Kafkasya Federasyonu'ndan ayrılıp kendi bağımsızlığını ilan etmesinden sonra meclisin 4 Müslüman-Türk Partisi Azerbaycan Milli Şura'sı şeklinde yeniden örgütlendi. “Ülkenin içinde bulunduğu durum yeniden değerlendirildi. Gerekli siyasi altyapı hazırlandıktan sonra Müsavat Partisi'nin lideri Mehmet Emin Resulzade'nin (1884-1955) başkanlığında Azerbaycan Milli Şura'sı 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etti.”²⁶¹

Bu mesele ile alakalı Milli Şura'nın yayınladığı bildirisinde aşağıdaki cümleler yer almaktaydı:

"Bu günden itibaren Azerbaycan Halkı hakimiyet hakkına malik olduğu gibi, Güney ve Doğu Maverayı-Kafkasya'dan ibaret Azerbaycan dahi kamil hukuka malik bağımsız bir devlettir. Bağımsız Azerbaycan Devletinin şekli-idaresi Halk Cumhuriyeti olarak beyan edilir..." Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması yukarıdaki radyo-telgrafla bütün dünyaya ilan edildi: İstanbul, Berlin,

258 Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 34, Kutu: 3; Batum'da Azerbaycan Büyükelçisi Efendiyev.

259 Mavera-İ Kafkas.

260 ACSPTAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (89), Kutu: 1; Türk Demokratik Müsavat Partisi'nin Programı; 1917, Toplam: 12 Sayfa; Rusça.

261 ACSPTAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (89), Kutu: 2; Resulzade'nin Müsavat Partisi'nin, Azerbaycan'ın Teşekkül Edip, Kurulmasındaki Rolünü Anlattığı Konuşmasının Stenografinin Kitaplaştırılması Sonucu Oluşan Yazılı Materyal; 1920, Toplam: 38 Sayfa; Arap Alfabeti İle, Eski Alfabe İle Azerbaycan Türkçe'sinde Tutulmuş Kayıt.

Viyana, Londra, Roma, Washington, Sofya, Bükreş, Madrid, Lahey, Moskova, Stockholm, Kiev, Kristianiya, Kopenhag.²⁶²

Bakû'nun halen İngiliz-Rus-Ermeni işgali altında olması ve bunun da genç cumhuriyetin varlığına bir tehdit oluşturması Azerbaycan hükümetini ciddi şekilde rahatsız ediyordu. Çözüm arayışlarına gidildi ve kardeş Türkiye'den yardım talebinde bulunuldu.²⁶³ Kısa bir zamanda Osmanlı Devleti ile irtibata geçildi ve Haziranın 4'ünde Osmanlı Türkiye'si ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile dostluk anlaşması imzalandı.²⁶⁴

“Bu anlaşma ile iki ülke arasında "daimi sulh ve ebedi dostluk münasebetleri" oluşturuldu ve Osmanlı "gerektiği takdirde Azerbaycan'a silahlı yardım yapma"yı kabul etti. Bu anlaşmanın 4. maddesine binaen ve Azerbaycan hükümetinin askeri yardım talebine esasen Türk Ordusu Nuri Paşa'nın komutanlığında 7,000 asker ve 40 top ile Azerbaycan'a dahil oldu. Gence etrafında Azerbaycan Ordusu ile birleşen Nuri Paşa hızla kuzeydoğu istikametinde ilerleyerek Bakû'yu kuşatma altına aldı. Türkler Bakû'nun fethi için aralıksız 36 saat savaştılar ve nihayet 15 Eylülde Bakû teslim oldu. İngilizler eşyalarını toplayarak deniz yolu ile İran'a kaçtılar. Bakû'nun fethi sırasında 1,130 Mehmetçik şehit oldu.”²⁶⁵

Bakû alındıktan sonra Cumhuriyetin başkenti ve milli hükümet buraya taşındı. Devlet ve ordu kuruculuğu işleri hızlandırıldı. Ancak hükümetin önünde duran en büyük engellerden bir tanesi Azerbaycan'ın istiklalinin diğer devletler tarafından resmen tanınmaması idi.²⁶⁶ 27 Ağustos 1918'de Rusya ve Almanya arasında

262 Haydar Aliyev; Büyük Oktyabr Sosialist İnkılabı ve Asiya, Afrika ve Latin Amerikası Xalqlarının Milli Azadlıq Harekatı. Bakıda Keçirilen Beynelxalq Elmi Konfransda Me'ruze (Azerbaycan Türkçe'sinde: Büyük Ekim Devrimi ve Asya, Afrika ve Latin Amerika'sı Halklarının Milli Özgürlük Hareketi. Bakû'de Gerçekleşen Uluslar Arası Bilimsel Konferansta Rapor), Konferans Tarihi: 26 Mayıs, 1977, Azereşr Yayınları, Bakû, 1977, s. 23-25.

263 “Kardeş Kömeği, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Mücahit Dergisi, C. 2, Sayı: 21-22, Ekim-Kasım, 1959.

264 ACEYTAR (Azerbaycan Cumhuriyeti, Merkezi Devlet Arşivi, En Yeni Tarih Bölümü)→ Fon: 892, Liste: 2, İş No: 88, Sayfa Sayısı: 62; Azerbaycan İle Yabancı Devletler Arasında İmzalanmış Antlaşmalar Toplu. Azerbaycan İle Osmanlı Devleti Arasında İmzalanan Antlaşma: “Osmanlı Tarafından Adliye Nazırı Senata Halil Bey ve Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya Cephesi Komutanı Ferik Vehip Paşa, Azerbaycan Tarafından Hariciye Nazırı Memed Hasan Hacinski ve Milli Şura'nın Rehberi Mehmet Emin Resulzade İmzalamışlar. Siyasal, Hukuki, İktisadi ve Eğitim Alanlarında İşbirliği Antlaşmasıdır.

1. Madde: Osmanlı ve Azerbaycan Arasında Devamlı Sulh Korunacaktır;

2. Madde: Sınırlar, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Arasında Çizildi. Sınırların Ayrıntıları, Deniz Adları ve s. Belirlenmiştir;”

Derleme, 27 Kasım, 1918-28 Mayıs, 1919. Yıllar Arasını Kapsamaktadır; Derlemede Bu Döneme Ait Çeşitli Telgraflar ve Antlaşmalar Da Bulunmaktadır.

265 Süleyman Aliyarlı; Azerbaycan Tarihi. Uzaq Keçmişden 1870. Ci İllere Qeder (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. Uzak Geçmişten 1870 Yılına Kadar), Azereşr Yayınları, Bakû, 1996, s. 34.

266 Http://Www.Tbmm.Gov.Tr ; 11 Mayıs, 2005.

imzalanan ve Azerbaycan'ın varlığını hiçe sayan Brest-Litovsk anlaşması işleri iyice çıkmaza soktu. Bu anlaşmaya göre Bakû, Rusya'ya verilmeli idi. Aralık 1918'de Azerbaycan Meclisinin bir kararı ile 1919 senesinde faaliyete başlayacak olan Versay Sulh Konferansı'na gönderilmek üzere bir delegasyon hazırlandı ve başına Meclis başkanı Alimerdan Bey Topçubaşov (1862-1934) tayin edildi. Delegelerin Fransa'da 1 yıl boyunca zor şartlar altında ittifak devletlerini ikna yolundaki faaliyetleri neticesini verdi ve 12 Ocak 1920 tarihinde Rusya dışında dünyanın 23 devleti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığını resmen tanıdı. Bir takım Avrupa başkentlerinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin büyükelçilikleri açıldı. Bu, Azerbaycan'ın diplomatik alanda kazandığı büyük bir zaferdi. Milli Azerbaycan Hükümeti kurulduğu andan itibaren kısa hayatında devletçilik adına ciddi ve somut işler yapmayı başardı.²⁶⁷ Demokratik Cumhuriyetin 23 ay zarfında gerçekleştirdiği icraat ve reformları kısaca hatırlatmakta yarar vardır:

Kısa zamanda devlet sınırları belirlendi. O zamanki Cumhuriyetin topraklarının yüzölçümü 113,896 km kareydi. Ne yazık ki, Rus işgalinden sonra Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmı Ermenilere hediye edildi ve bugünkü Azerbaycan'ın yüzölçümü 86,600 km karedir. 4 Ağustos 1919 kararı ile "Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlığı" hakkında kanun kabul edildi. Bu kanuna göre milliyetinden, dininden, cinsinden ve siyasi mensubiyetine bağlı olmadan Azerbaycan topraklarında doğan herkese vatandaşlık hukuku veriliyordu.²⁶⁸

Milli Ordunun kurulmasına hız verildi. Azerbaycan ordusunun teşkilinde Türk subayları yakından iştirak ediyordu. Kısıtlı imkanlara bakmayarak Savunma Bakanlığı büyük bir azimle ordu teşekkül etme işine girişti. 1919 yılında 25 bin kişiden oluşan sabit milli ordu oluşturulması bu bakanlığın önünde duran en büyük vazife idi. Azerbaycan Ordusu bu devirde 3 zırhlı tren, 4 askeri uçak, 6 zırhlı araba ve iki askeri gemi ile teçhiz edilmişti. Rus istibdadı döneminde her zaman ordudan ve silahtan uzak tutulan ve kendi ordusu olmayan Azerbaycanlılar için böyle bir ordunun kurulması

267 Fon: 894, Liste: 10, İş No: 31, Sayfa Sayısı: 1-8; s. V-VI, No: 71, Sayı: 46-49; A-2; Bakû'deki Katliamların Çoğunu Bolşevikler Değil, Kendilerini Bolşevikler Gibi Tanıtan Ermeniler Yapmaktaydılar.

268 Ç. Qacar; Azerbaycan, İngiliz ve Rus Dillerinde Şekilli Sözlük (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan, İngiliz ve Rusça Resimli Sözlük), Azersneş, Bakû, 1991, s. 34, 56.

fevkalade ehemmiyetli ve sevinçli bir olaydı.²⁶⁹ Hükümetin 27 Haziran 1918 tarihli kararı ile Azerbaycan Türkçesi Devlet dili ilan edildi ve Rus dilinin de Azerbaycan Türkçesi ile yanı sıra resmi devlet müesseselerinde kullanılmasına müsaade edildi. Eğitim sahasında ciddi adımlar atıldı İl ve kazalarda Türkçe eğitim veren okulların sayısı artırıldı. Bakû'da Devlet Üniversitesi kuruldu. Burada 1,000'e yakın öğrenci okuyordu. Aynı zamanda 100 öğrenci de eğitim için yurtdışına gönderildi. Ancak ne yazık ki, işgal sonrasında onların hiç biri vatana geri dönemediler.²⁷⁰

Bakû saati ülkenin her tarafında uygulanmaya başlandı. Devlet sembolleri: Bayrak, Arma ve İstiklal Marşı onaylandı. Azerbaycan seması üzerinde parlayan üç renkli bayrak daha sonraki yıllarda da Azerbaycan direnişinin bir sembolü oldu. Bayrağın üzerindeki mavi, kırmızı ve yeşil sırasıyla Türklük, Çağdaşlık ve İslam'ı simgeliyordu. Bu güzel uygulamaları hayatın her sahasını kapsayacak şekilde çoğaltabiliriz. Moskova idaresinin Ermenistan'daki Taşnak yönetimle irtibata geçmesi sonucu Azerbaycan Ermenileri yeni bir ihanet gerçekleştirdiler ve Azerbaycan ordusunun Hankendi taburuna karşı ayaklandılar. İsyan dalgası Karabağ, Gence ve Gazah'a yayıldı. Bu ayaklanmaları yatıştırmak için Azerbaycan Ordusu isyan merkezlerine sevk edildi ve dolayısıyla ülkenin kuzey sınırları savunmasız bırakıldı. “Azerbaycan komünistleri fırsatı değerlendirerek Sovyet Rusya'sından askeri yardım istediler. Lenin bu talebi değerlendirdi ve Ermeni milliyetçisi Anastas Mikoyan'ın komutanlığında 11. Kızıl Orduyu Azerbaycan'a gönderdi. 27 Nisan, 1920 tarihinde²⁷¹ Azerbaycan sınırlarını ihlal eden Rus askerleri Bakû'ya girdi ve Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'sına ilhak edildiğini ilan etti.”²⁷²

Azerbaycan Türklerinin iki senelik özgür ve mesut hayatı sona erdi. Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kuran aydınların bir kısmı katledildi. Geri kalan kısmı ise muhaceret etmeye zorlandı. 1920-1921 senelerinde Ruslar, Azerbaycan'da 48,000 insanı değişik işkencelerle katlettiler.²⁷³ 1921-1925 yılları arasında Sergey Mironoviç

269 [Http://www.Ataturknet.Com/Forums](http://www.Ataturknet.Com/Forums) ; (Atatürk Hakkında Fikir Tartışmalarının Bulunduğu Sayfa); 11 Mayıs, 2005.

270 Ziya Bünyadov, Azerbaycan Tarixi Üzre Senedler ve Neşrler (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi Üzerine Belgeler ve Yayınlar), Elm Yayınları, Bakû, 1990, s. 569.

271 27 Nisanın Tarihçesi, Taki ARAN, Mühahit Dergisi, C. 4, Sayı: 47-48, Mar-Nisan, 1962.

272 [Http://www.Turkocaklari.Org.Tr/Toa/Grup-Milliyet.Htm](http://www.Turkocaklari.Org.Tr/Toa/Grup-Milliyet.Htm) ; 7 Aralık, 2004.

273 A.G.K. , s. 78, 90.

Kirov, Azerbaycan KP MK²⁷⁴,nin birinci katipliğini yapmıştır. Azerbaycan'da yüksek vazifelerde sadece Rus, Ermeni ve Yahudiler bulunmaktaydı. Bakû Komitesinin katipleri, Mikoyan, Anastas İ., Sarkis A. Ter-Danilyan, ve L. İ. Mirzoyan. Merkezdeki yönetiminde de Stalin, Orconikidze, Kirov ve Staşova bulunmaktaydılar. Mir Cefer Bağırov daha sonra Azerbaycan FK'nın reisi olmuştu. Bu zaman K(b)P MK'nın reisi görevine Rus kökenli Sergey Mironoviç Kirov getirilmişti. Orconikidze Sergo, Azerbaycan İnkılap Komitesi'nin reisi görevine getirildi.²⁷⁵

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti iki yıllık kısa ömrüne rağmen bizlere çok şey öğretti; devletçiliğimizin bu hazin hayat hikayesi. "Bir kere yükselen bayrağın, bir daha inmeyeceği" gerçeğini bizlere ispat etti. Bugün hızlı bir yükselme trendi gösteren bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti 1918'de kurulan Cumhuriyetin bir devamıdır her şeyi ile; mefkuresi, bayrağı ve insanı ile. Azerbaycan'ın bu kadar felaketler neticesinde elde ettiği bir kazanç varsa, o da bu istiklal fikrinin rüshudur²⁷⁶.

2.4. Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri

Türk-Sovyet ilişkileri nasıl başlamış ve hangi esaslar üzerinde gelişmiştir?²⁷⁷ Türk-Sovyet ilişkilerinin ortaya çıkış şartları, 1917 yılında Rusya'da meydana gelen Bolşevik Devrimi²⁷⁸ sonrası çarlık rejiminin devrilmesinin ardından Rusya'da başlayan büyük değişim sonrası Sovyet Rusya anti-emperyalist bir tutum izlemiştir. Bunun sonucunda da o güne kadar hep düşmanca gelişmiş olan Türk-Rus ilişkileri Batılılar karşısında aynı ortak noktada buluşmuştur. "Ayrıca Türk-Sovyet ilişkileri Milli mücadele yıllarında yürütülen dış politikanın en önemli ayaklarından biridir. Devrimin ardından kurulan hükümet savaştan çekilerek Sykes-Picot Anlaşması ile

274 Kp Mk, Komünist Partisi, Merkezi Komitesi'nin Kısaltılmış ve Sovyet Kaynaklarında Yaygın Olarak Kullanılan Halidir.

275 Tahir Qaffarov - İqrar Aliyev; Azerbaycan Tarixi. 1920-1991 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. 1920-1991), Mütercim Yayınları, Bakû, 1999, s. 26, 27.

276 http://www.geocities.com/hazar_dergisi/Giris.html; 12 Mayıs, 2005.

277 Mehmet Saray; Türk Sovyet İlişkileri, Akın Yayınları, İstanbul, 1992, s. 12, 17, 67-90, 123-140.

278 1917, Ekim Devrim Olarak Da Bilinir.

benzeri gizli anlaşmaları yayınladı ve bunların Rusya'yı bağlayan bölümlerini geçersiz ilan etti.²⁷⁹

Antlaşmaya göre:

- Rusya'nın payına Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetleri ile Güneydoğu Anadolu'daki bazı topraklar;
- Fransa'nın payına Lübnan ve Suriye kıyısıyla Adana, Doğu Akdeniz Bölgesi(Kilikya), Antep, Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Musul;
- İngiltere'nin payına Bağdat dahil Güney Mezopotamya ile Hayfa ve Akka limanları düşecek;
- Fransa ile İngiltere'ye bırakılan topraklar arasında bir Arap devletleri konfederasyonu ya da Fransız ve İngiliz nüfuz alanlarına bölünmüş tek bir bağımsız Arap devleti kurulacak;
- İskenderun serbest liman olacak;
- Filistin'de, buradaki kutsal yerler nedeniyle uluslararası bir rejim oluşturulacaktı.²⁸⁰

“Gelişen ilişkiler, Batıda Türkiye'nin gerekirse Sovyetlerle hareket edebileceği ve Sovyet yanlısı bir tutum izleyeceği endişesini doğurdu. Her iki tarafın da bu gelişmelerden beklentileri oldukça farklı olmakla birlikte iki devlette birbirini batıya karşı kullanılabilecek bir koz olarak görüyordu. Türkiye'nin beklentisi; savaş süresince işbirliği çerçevesinde Rusya'dan maddi ve manevi destek almaktı.”²⁸¹

279 Sykes-Picot Antlaşması: 1. Dünya Savaşı Sırasında, Rusya'nın da Onayıyla İngiltere ve Fransa Arasında Yapılan ve Osmanlı Devleti'nin Paylaşılmasını Öngören Gizli Anlaşma (9 Mayıs 1916).

280 İsmail Soysal; Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları. Cilt: I. (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 89-122.

281 Silah-Para ve Bu Güç Birliği İle Sovyet Rusya Batıya Karşı Sürekli Bir Koz Durumunda Kullanılabilecekti

Sovyet Rusya'nın beklentisi → Türkiye'ye karşı izledikleri politika onların dış politikasının da gereklerindendi. Türkiye'de de Sovyet sistemine benzer bir sistem kurmayı, hatta kendi kızıl ordusunu kurmasını desteklemişlerdir.²⁸²

Milli Mücadele yıllarında resmi makamların da dolaylı desteğiyle yarı gizli, İslamcı, yaklaşımında bazı sosyalist öğeler içeren Yeşil Ordu²⁸³ adıyla bir örgüt de kurulmuştur. Böylelikle bunun diğer Müslüman halkları da etkileyeceğini ve buradan hareketle çıkabilecek ayaklanmaların batılı büyük güçleri rahatsız edebileceği ve onlara zarar vereceği düşünülmüştür.

1917 Mart Yelizavetpol → YUSİFBEYOV, N., Azerbaycan'da Müsavat hareketinin²⁸⁴ güçlendiğini söylemektedir.²⁸⁵ 30 Eylül, 1920 tarihinde RSFSR ile Azerbaycan SSC arasında askeri ve iktisadi ittifak hakkında antlaşma sağlandı. Bütün idareler kısmen Moskova'ya bağımlı hale getirildi. 12 general, 27 albay, 6 binbaşı, 48 üsteğmen Azerbaycan ordusundan Ruslarca vatan haini olarak tespit edilerek öldürüldüler. Askeri Komünizm siyaseti uyarınca her şey millileştirildi. Azerbaycan kendi ürettiği petrolün sadece %15'i kadar tasarruf hakkına sahip olmaktaydı.²⁸⁶ Müsavatçılar Bakû'da Vatandaş Savaşı başlatmışlardı.²⁸⁷

Bakû Müslümanları Şurası 29 Mart, 1917'de geçici yürütme komitesinin terkibine burjuva-milliyetçi aydınların temsilcilerinden olan Mehmet Emin RESULZADE, Ali Merdan Bey TOPÇUBAŞOV, zengin Feteli Han HOYSKİ, tüccar ESADULLAYEV, M ve diğerlerini de katmaya karar verdiler.²⁸⁸

Azerbaycan, 1922'de Kafkasya Ötesi Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'ne katılmış, 1936 dan sonra ise Azerbaycan SSC adını almıştır. Bugün 86,600 km²

282 Mehmet Saray, a.g.e., s. 23-44.

283 Yeşil Ordu, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) Açılmasından Hemen Sonra Mayıs 1920'de Kuruldu.

284 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (87), Kutu: 3; Azerbaycan Müsavat Hükümetinin Dış Politikasını Yansıtan Belgeler Toplusu; Aşşeron'dan Petrol Hasılatı Çizelgesi. Özet Olarak.

285 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 23.

286 Tahir Qaffarov - İqrar Aliyev; Azerbaycan Tarixi. 1920-1991 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. 1920-1991), Mütercim Yayınları, Bakû, 1999, s. 23.

287 a.g.e., İ. A. Hüseyinov, s. 119.

288 a.g.e., İ. A. Hüseyinov, s. 24.

yüzölçümüne sahip olan Azerbaycan, Sovyetler Birliğine katıldıktan sonra devamlı toprak kaybetmiştir. Stalin zamanında yapılan düzenlemeler ile Ermenistan; Türkiye, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Azerbaycan arasına doğru uzatılmış ve böylece Anadolu Türkleriyle, Türkistan Türkleri arasında irtibat kesilmeye çalışılmıştır.²⁸⁹

Milli Mücadele hareketini hazırlayanlar bir yandan ülkeyi düşman işgalinden kurtarmaya çalışırken, diğer yandan askeri cephelerde başarıya ulaşabilmek için Milli Mücadelenin diplomatik cephesine de önem vermişlerdir. “Bu çerçevede Milli Mücadele hareketini başarıya ulaştırmak için gerekli askeri yardım ve diplomatik desteğin Sovyetlerden geleceğine inanan Ankara hükümeti Sovyetlerle ilişki kurma yollarını aramıştır. Türk-Sovyet ilişkilerinin kurulması ancak Kafkas Cumhuriyetleri aracılığıyla olacaktır.”²⁹⁰

Özellikle 28 Nisan 1920’de Azerbaycan, 2 Aralık 1920’de Ermenistan, 19 Mart 1921’de Gürcistan’ın Bolşevikleştirilmesi üzerine bu Cumhuriyetlerle ilişkilerin mahiyeti Türk-Sovyet ilişkileri şekline dönüşecektir. Mütarekeden hemen sonra Azerbaycan Dağıstan bölgelerinde Türk Ordusu’nun yardım ve teşviki ile bazı milli teşekküller kurulmuş, bunlar da Ermeni çeteleri ve Ruslara karşı halkı bilinçlendirmeye başlamışlardır. Nitekim 1918’in son üç ayı içerisinde Ahıska Hükümeti, Aras Türk Hükümeti, Kars İslam Şurası Hükümeti kurulmuş olup, bunlar 30 Kasım’da Milli Şura Hükümeti adıyla birleşmişlerdir.²⁹¹

17-18 Ocak 1919’da bu hükümet Güneybatı Kafkas Geçici Hükümeti olarak değiştirildi ise de, Nisan, 1919’da İngilizlerce basılarak dağılmak durumunda kaldı. Bundan sonra bölgede yeniden Ermeni ve Gürcü saldırıları hız kazandı. Kafkasya’nın parçalanması emperyalistlerin de lehine idi. Eğer bu istekleri gerçekleşse onlar kolaylıkla buralarda hükümranlık edebileceklerdi.²⁹² Geçici Askeri İnkılap Komitesi başkanı Neriman Nerimanov Bakû’ya Mayısın 16’sında geldi. 15 Mayıs’ta Azerbaycan artık tamamen Rus işgalindeydi. Bu işgaller sonrasında Azerbaycan’dan

289 http://www.geocities.com/Turkdunyasi/Start_Azer.Htm ; 12 Mayıs, 2005.

290 <http://www.atsiz.org> ; (Türk Milliyetçiliğini Savunan Bir Sitedir); 4 Ağustos, 2005.

291 ACSPTHAR, Fon291: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 8, Kutu: 1; Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Heyeti İstanbul’da; 1918. Yıl, Toplam: 74 Sayfa Orijinal Belge

292 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 124.

300 bin ton petrol, 750 bin ton pud²⁹³ pamuk, büyük miktarda ipek, altın-gümüş talan edilerek karşılıksız bir şekilde Rusya'ya götürülmüştür.²⁹⁴

Nerimanov'un Azerbaycan'dan uzaklaştırılmak için onu 1922 Martının 12'sinde Kafkasya Cumhuriyetleri Federatif İttifakında(ZRFİ) İttifak reislerinden biri görevine getirdiler. Nerimanov'un Türk dünyası için mantıklı ve faydalı işler görmesi tabii ki, merkezi rahatsız etmekteydi. Bu yüzden 1923 Ocak ayının 2'sinde de Nerimanov tekrar SSCB Merkezi Yürütme Komitesi(MİK) reislerinden birisi görevine getirildi. 1921 yılında 35 bin civarında Nerimanov taraftarı partili, Komünist Partiden ihraç edildi.²⁹⁵ 19 Mart, 1925'te Nerimanov şüpheli bir şekilde aniden vefat etti.²⁹⁶ 1927-1929 yıllarında Zengezur ve Nahçıvan'ın 9 köyü Mikoyan ve taraftarlarınca Azerbaycan'dan koparılarak Ermenilere hediye edildi.²⁹⁷

Ne var ki TBMM'nin açılması ve hemen ardından Sovyetlerle resmi temasların başlaması ve Meclisin düzenli ordular kurma kararı çerçevesinde Kazım Karabekir komutasındaki Doğu Cephesinin oluşturulması ve bu cephenin Ermenilere karşı askeri harekate geçmeleri ve nihayetinde 16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasıyla Milli Mücadelenin doğu kanadı askeri faaliyetini başarıyla noktalamış, Kars Antlaşması'yla da bu askeri zafer diplomatik başarıya dönüştürülmüş oldu.²⁹⁸

25 Mayıs'ta, Nuri Paşa İran-Karabağ üzerinden Yevlah'a oradan da Gence'ye girdi.²⁹⁹ 40 topu ve 7 bin kişilik ordusu bulunmaktaydı.³⁰⁰

293 Ağırılık Ünitesi, Çar Rusya'sı Döneminden 1920'lere Kadar Rusya'da Kullanılmıştır.

294 Qaffarov, Tahir - Aliyev, İqrar; Azerbaycan Tarixi. 1920-1991 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. 1920-1991), Mütercim Yayınları, Bakü, 1999, s. 10.

295 a.g.k., s. 28.

296 a.g.k., s. 46.

297 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 79, Kutu: 3; Azerbaycan Harp Nazırı Mehmandarov'un Parlamentoda Konuşması; Stenografi-25 Şubat, 1919 Tarihinde Yapılmış Kayıttan Derleme; 15 Sayfa.

298 <http://www.ait.hacettepe.edu.tr/tezozet> ; 13 Mayıs, 2005 ; Erdaş, Nilgün; Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler (1917-1921) Konulu Yüksek Lisans Tezi Özeti.

299 Hacı Murat İbrahimbeyli; Straniç İstorii Boyevoqo Sodrujestvo; 1853-1856 Q. (Rusça: Askeri İşbirliği Tarihinden Sayfalar; 1853-1856 Y.), Azerbaycan Devlet Neşriyyatı Yayınları, Bakü, 1970, s. 23-25.

300 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 94, Kutu: 3; Hükümet Haberleşme Alanlarında Türk Hükümetiyle Olan Antlaşmalar, Zaqağqaziya Seymi'nin Türkiye İle Yaptığı Antlaşmalar, Türk Hükümeti'nin verdiği Nota, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ve Diğer Evrakları İçermektedir; 6 Nisan, 1918-17 Haziran, 1918, 12 Sayfa.

Çalıştığımız konuya benzer diğer çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, Elnur Ağayev'in tez çalışması sadece 1920-23 yılları arasını kapsamaktadır. 1920-1923 dönemi TBMM Hükümeti-Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti ilişkilerini ele alan ve iki bölümden oluşan bu çalışmanın birinci kısmında; Mondros Mütarekesi sonrası Anadolu hareketi ve Azerbaycan Müsavat Hükümeti³⁰¹ ilişkileri, Moskova ve Kars Antlaşmaları gibi konular üzerinde durulmuştur.³⁰² İkinci bölümde ise, TBMM Hükümeti ile Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti arasındaki diplomatik ilişkiler irdelenmiştir.³⁰³

Müsavat, Dağıstan karşı inkılapçıları ile de antlaşma yapmıştı. İman Bey Qotsinski N.; Hacı Zeynal Abidin Tağıyev, Ş. Asedullayev ve M. Nağıyev de varlıklı müsavatçıları korumaktaydı. Müsavatçılar Gürcü Menşevik ve Kafkasya Komiserliği ile de antlaşmalar gerçekleştirerek kendilerini daha da sağlama aldılar. Aynı zamanda daşnaklarla da antlaşmalar yapmaktaydılar. Taşnak Syutun ile Müsavatçılar bu bağlamda birkaç kez görüşmeler yapmışlardı. Müslüman Milli Şurası, Ali Merdan Bey TOPÇUBAŞEV başkanlığında toplanmışlardı.³⁰⁴ “Temmuz'da Karabekir Paşa Nahçıvan'ı, Culfa ve Ordubad ilçelerini de işgal etti.”³⁰⁵

“Halil Paşa ve K. Karabekir Paşa Bakû'ya gelir. 24 Haziran'da Nahçıvan işgal edildi.” Bu sözleri söyleyen yazarımız Rus yanlısı bir yazar olduğundan dolayı Türk askerinin Azerbaycan'ı kurtarması için yaptığı girişimi “işgal” olarak nitelendirmiştir. Fevkalade Geçici İnkılap Komitesi, Siyasi Yüksek İnkılap Mahkemesi reisi Pankratov tarafından şüphelilerin listesi çıkartılarak, Bakû yakınlığındaki Nargin adasında infaz edildiler³⁰⁶. Neriman Nerimanov'un gayret ve çabaları sonucunda Aliğa Şıhlinski ve S. Mehmandarov ölümden kurtuldular. Bu arada Ermeniler fırsattan istifade edip,

301 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 82, Kutu: 3; Müsavat Partisi'nin Bolşeviklere Karşı Tutumları ve Tavrını Belirten Parti Programı ve Parti Tüzüğü; 02 Şubat, 1918-14 Mayıs, 1919. Tarihleri Arasında Çeşitli Belgeler İncelenerek Derlenmiştir; Toplam: 14 Sayfalık Rapor.

302 [Http://www.Ottomanstore.Com](http://www.Ottomanstore.Com) ; 13 Mayıs, 2005.

303 [Http://Kitap.Antoloji.Com](http://Kitap.Antoloji.Com) ; 13 Mayıs, 2005 ; Ağayev, Elnur; "Azerbaycan'daki Gelişmeler ve Türkiye İle İlişkileri (L918-L939)", Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Doç. Dr. Murat Hatipoğlu, Ankara, 2000.

304 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 117.

305 a.g.k., s. 152.

306 Qaffarov, Tahir - Aliyev, İqrar; Azerbaycan Tarixi. 1920-1991 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. 1920-1991), Mütercim Yayınları, Bakû, 1999, s. 12.

binlerce Azerbaycanlıyı katlettiler. Türk ordusu ermeni taşnak-syutuncularını dağıttı.³⁰⁷

2.4.1. XI. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı İşgali

Rus komutan M. K. LEVANDOVSKI'nin 21 Nisan 1920; 490 sayılı direktifine uygun olarak, Kafkasya Komutanlığı 27 Nisan 1920³⁰⁸ yılında gece saat 00.05'te Kuzey-Doğu sınırları boyunca Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne girdi. "Levandovski'nin komutası altında en az 72 bin asker bulunmaktaydı. Buna karşılık Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milli ordusu toplam olarak 30 bin asker ve subaydan oluşmaktaydı. Azerbaycan Milli ordusuna ait 20 bin sayıda asker ve subay grubu, Karabağ sınırlarını korumak için bölgede bulunmaktaydı."³⁰⁹

Azerbaycan'da SB, 28 Nisan, 1920'de kuruldu. Geçici İşgal Komitesi, Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti'nin terkihi:

Bakû Halk Komiserleri³¹⁰:

Nerimanov – Halk Komiserleri³¹¹ Sovyeti'nin Başkanı ve Halk Dışişleri Komiseri

Çinqiz İldırım – Halk Askeri Deniz Donanması Komiseri

Hemid Sultanov – Halk İçişleri Komiseri

Qarayev – Adliye Komiseri

Musabeyov – Tarım ve Erzak Komiseri

Hüseynov – Maliye Kom.

307 Pereçen Voprosov, Rassmotrennix Byuro Çk Kp Azerbayjana S 1920 Qoda Po 1935 Qod. Naçalo: 24 May, 1920 Qoda – Okonçena: 29 İyunya, 1925 Qoda; 1. Ek., Çist.: 1; Papka: 4, 5, 134. Partiyniy Arxiv İstitutu İstorii, Partii Pri Çk Kp Azerbayjana, Zayavka: 37.

308 27 Nisanın Tarihçesi, Taki ARAN, Mücahit Dergisi, C. 4, Sayı: 47-48, Mar-Nisan, 1962.

309 Bkz. İsmailov, M. A.; Sobitiya Vokruq Nkao V Krivom Zerkalo Falsifikatorov (Ruşça: Sahtekarların Ters Aynasında Dağlık Karabağ Özerk Eyaleti Etrafındaki Olaylar), Elm Yayınları, Bakû, 1989.

310 a.g.k., İ. A. Hüseynov, s. 128.

311 Komiser Sözü, Bakan Anlamına Gelmektedir. Bugün Türkiye Örneğinde Ele Alırsak En Üst Yetkili Temsilci Anlamına Gelmektedir Ki, Bu Da Bakanlık Mevkii'dir. Halk Komiserleri Sovyet'inin Başkanı, Devlet Başkanı Gibi; Dış İşleri Komiseri, Dış İşleri Bakanı Gibi Şeklinde Tanımlanabilir. Kısaca Komiser Sözünden Kasıt, Bakan Anlamına Gelebilmektedir.

Bünyadzade – Maarif, Eğitim ve Kültür Kom.

Vezirov – Posta Nezareti Hizmetleri Kom.

Alimov – Sağlık ve Himaye(ilk kabinede bulunan kom.) Komiseri

İlk kurulduğunda yukarıdaki terkipte olan Komiserler Sovyet’i, daha sonraları, defalarca değişime uğramıştır.

2.4.2. Gümrü Antlaşması

Gümrü Antlaşması, Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Ermenistan arasında 3 Aralık 1920’de imzalanan antlaşmadır. Ayrıca TBMM’nin uluslararası alanda imzaladığı ilk antlaşmadır.³¹²

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi’nden sonra Osmanlı Devleti, Brest Litovsk Barış Antlaşması hükümlerine rağmen Kafkasya Cephesindeki birliklerini geri çekmek zorunda kalmıştı. Yeni kurulan Bolşevik rejiminden yardım alan Ermeniler 1919’da Doğu Anadolu’da bazı bölgeleri işgal etmişti. “Eylül-1920’de taarruza geçen Doğu Cephesi komutanı Kâzım Karabekir karşısında yenilgiye uğrayıp, Misak-ı Milli sınırları içinde olan Sarıkamış, Kars, Ardahan, Artvin ve Batum’u kaybedip, Gümrü de işgal edilince, barış görüşmeleri 22 Kasım 1920’de Gümrü’de başladı.”³¹³

Ermenistan Taşnak Hükümeti ile Türkiye arasında imzalanması planlanan Gümrü Antlaşması ile doğudaki hareket sona erdi. Kars sancağının bütünü, anlaşma öncesi Ermenistan’ın elinde bulunan Kulp (Tuzluca) kazası Türkiye topraklarına katıldı. Antlaşmanın 10. maddesiyle Ermenistan, Doğu Anadolu’da bir miktar toprağın Ermenilere verilmesini öngören Sevr Antlaşması’nı yok sayacağını kabul etti. Türkiye sınırları içinde Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu hiçbir bölge olmadığı kabul edildi. Erzurum-Bakû demiryolu açıldı. Türkiye-Sovyetler arasında doğrudan bağlantı bu

312 Çentralny Qosuderstvennyy Arxiv Arm. SSR. F. 409, op. 1. D. 1657, l. 10 (Rus dilinde)

313 ACSPTHAR, Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 34, Kutu: 3; İnqılab Müzesi No: 55; Adc, Dışişleri Bakanlığı Arşivi; Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti İle İran Arasındaki Gizli Gümrük Antlaşması; Fransızca Metin, Toplam: 1 Sayfa.

yolla sağlanarak Türkiye'nin bu devletten yardım alması kolaylaştı. Türk kuvvetleri doğudan emin bir şekilde güney ve batıda savaşma olanağı buldular.³¹⁴

Antlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra Ermenistan, Bolşevik Kızıl Ordu'nun denetimine girince burada bir Sovyet Hükümeti kurulduğu için Gümrü Antlaşması onaylanamadı. Bunun yerine Moskova Antlaşması ve Kars Antlaşması imzalanarak yürürlüğe girdi.

Maddeleri:

Türk-Ermeni sınırı Aras Nehri-Çıldır Gölü hattına kadar uzanacaktır.

Ermenistan, Sevr Antlaşması'nı tanımayacaktır.

Ermenistan, Türkiye'ye karşı hiçbir düşmanca harekette bulunmayacaktır.

Kars ve Çevresi TBMM Hükümeti'ne verilecektir.³¹⁵

Önemi:

Antlaşma, TBMM'nin uluslararası alandaki ilk askeri ve siyasi başarısı olup, imzaladığı ilk antlaşmadır.³¹⁶

TBMM'yi ve Misakı-millî'yi tanıyan ilk devlet Ermeni Devleti olmuştur³¹⁷

Doğu Cephesi büyük ölçüde kapanmıştır

2.4.3. Türkiye-Afganistan Antlaşması

1 Mart 1921 tarihinde müzakere için Moskova'da bulunan Türk heyeti ile yeni kazanmış bulunan Afganistan temsilcileri arasında imzalanan dostluk antlaşmasıdır.

Bu antlaşma ile:

314 ACSPTHAR, Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 92, Kutu: 3; Adr. Parlamentosu, Oturumları İçeren Metin; 03 Aralık, 1918-26 Nisan, 1920. Yılları Arasını Kapsamaktadır, 600 Sayfa.

315 Brutenç K.N. Tridgat Let Na Stary Ploşadi. M.,1998, s. 500 (rus dilinde)

316 Bkz. Aslan, Yavuz; Tbm Hükümeti. Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

317 Sovetskaya Armeniya Za 60 Let. Erevan, izd. "AN Arm. SSR",1970, seh.292,(Rus dilinde)

1. Maddi ve manevi menfaatleri tamamen müşterek olan bu iki kardeş devlet ve millet, eskiden beri mevcut olan manevi bağlarını ve tabii ittifaklarını resmi bir anlaşma ile belirtmeye karar verdiklerini;

2. Birbirlerinin bağımsızlıklarını tanıdıklarını;

3. Taraflardan birine yapılacak bir tecavüzün, diğer tarafa da yapılmış sayılacağını ve tehdidi bertaraf etmeyi kabul ettiklerini;

4. Kültürel bağları güçlendirmek için Türkiye'den Afganistan'a öğretmen ve subayların gönderilmesi hususunda mutabakat sağlandığını;

5. Türkiye ve Afganistan arasında zaten mevcut olan dostluk bağlarının daha da kuvvetlendirileceğini kararlaştırmışlardır.

Türk-Afgan Antlaşması 1928 tarihinde Ankara'da yenilenmiş ve yeni antlaşmada ittifak taahhüdü tadil edilmiştir.

2.4.4. Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)

Moskova Antlaşması, Sovyet Rusya ile TBMM Hükümeti arasında 16 Mart 1921'de imzalanan antlaşmadır.

Sovyet Rusya'nın genel siyasetini dikkate alan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Bekir Sami Bey Başkanlığında Moskova'ya bir heyet göndermişti. Bu heyet, Sovyetler ile Ankara Hükümeti arasında yapılacak antlaşmaya esas olacak ve Brest Litovsk Barış Antlaşması'na dayanan bazı hususları tesbit etmiş ve böylece 20 Ağustos 1920'de iki hükümet arasında olumlu görüşmeler başlamıştı. “Ancak, Sovyet Dışişleri

Komiseri Chicherin'in Kafkasya'da Türkiye'ye ait bazı bölgelerin Ermenistan'a verilmesini istemesi üzerine antlaşmanın imzalanmasından vazgeçmişti.”³¹⁸

Daha sonra Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa'yı Moskova elçiliğine tayin etmişti. Ali Fuat Paşa heyeti 14 Aralık 1921'de Ankara'dan ayrılmıştı. Keza, Chicherin de ekim ayında Gürcistan'ın Ankara elçisinin kardeşi olan M. Budu Medivani'yi Ankara'ya elçi olarak görevlendirmişti. 19 Şubat 1921'de Ankara'ya gelen Medivani, Mustafa Kemal Paşa'ya itimatnamesini sunmuştu.

Bundan sonra Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesi iki tehlike ile karşılaştı. Bunlardan Birincisi: “Türk-Sovyet görüşmelerinin yapıldığı sırada Enver Paşa'nın Moskova'da bulunması idi. ikincisi ise; Komintern'in teşebbüsü ile Bakû'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmesi ve Doğu Milletleri Kongresinin toplanması idi. Ancak, her iki sorun da Türk-Sovyet görüşmelerinin olumlu sonuçlanmasına engel olamadı.”³¹⁹ Bunda, Türk ordularının Doğu'da Eylül-1920'de Ermeniler'i; Batı'da da, Ocak-1921'de Birinci İnönü Savaşı'nda Yunanlılar'ı yenilgiye uğratmalarının ve dolayısıyla Ankara temsilcilerinin Moskova'daki pazarlık gücünü artırmış olmasının sağladığı etkinin varlığı idi.³²⁰

Neticede taraflar, Batum'un Sovyetler Birliğine verilmesi karşılığında Rusya'nın Türkiye'ye belirli miktarda altın ve silah göndermesi hususunda anlaştılar. Bu malzemelerin Ankara'ya taşınması işi de o sırada Moskova'da yaşamakta olan Halil Kut Paşa tarafından organize edildi.

“Rusya'da çıkan ihtilal ile değişen yönetim ve İtilaf Devletleri'nin izlediği politikalar Sovyet Rusya ve TBMM'yi birbirine yakınlaştırdı.”³²¹

318 Bkz. Abarenkov, V. P. - Averkin, A. Q.; Kratkiy Politiceskiy Slovar (Rusça: Kısa Siyaset Terimleri Sözlüğü), Politizdat Yayınları, 5. Baskı, Moskova, 1988.

319 Kazım Karabekir; Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik. Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Emre Yayınları, 2. Baskı, Cilt: 3, İstanbul, 1995, s. 137-150.

320 Aleksandrov, s. K.; Stranı Mira (Rusça: Dünya Devletleri), Politizdat Yayınları, Moskova, 1989, s. 12.

321 Bkz. Aleksandrov, V. A. - Klyuçevskiy, V. O.; İstoriçeskiye Portreti, Deyateli İstoriçeskoy Misli, Vstupitel'naya Statya İ Prileçaniya (Rusça: Tarihi Portreler, Fikir Babaları, Makalelerden ve Çeşitli Konuşmalardan Derlemeler), Pravda Yayınları, Moskova, 1990.

Sovyet Rusya bu yakınlaşma ile kendine bir tampon bölge kurmak ve Boğazlar açısından kendini güvene almak istiyordu. TBMM ise Sovyetlerden savaş araçları ve asker gücü desteği istiyordu. TBMM'nin kazandığı başarılar Sovyet Rusya'nın tereddütlerini ortadan kaldırdı ve antlaşma imzalandı. Antlaşmaya göre:

- Taraflardan birinin imzalamadığı bir antlaşmayı diğeri de kabul etmeyecekti. Yani Sovyet Rusya, Sevr Barışını kabul etmediğini resmen açıkladı;
- Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki eski antlaşmalar geçersiz sayılacaktı;
- Sovyet Rusya Misak-ı Milli 'yi kabul edip Kapitülasyonları geçersiz sayacaktı.³²²

Bu antlaşmayla ilk kez bir batılı devlet, Misak-ı Milli'yi kabul etmiş oluyordu. Bu antlaşmadan sonra ayrıca, Misak-ı Milli'yi ilk kabul etmiş olan Afganistan ile dostluk antlaşması yapıldı, İstiklal Marşı ve ilk TBMM Anayasası³²³ kabul edildi.

“Antlaşma Devletleri ve özellikle İngiltere, Türkiye'nin doğuda Ruslarla bağlantı kurmalarını engellemek için Dünya Savaşı sonlarına doğru Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan'da oluşan bir Kafkas Bloku kurmuşlardı.”³²⁴

Kurulan bu Şura Hükümetlerinin komşuları Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan 9 Nisan 1918'de Rusya'dan ayrılıp Kafkaslar Ötesi Birliği Cumhuriyeti'ni kurdular. Arkasından Gürcistan istiklalini ilan edip Almanların himayesine girince bu Cumhuriyet dağıldı ve üç bağımsız devlete bölündü.³²⁵

322 İsmail Soysal; Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, Cilt: I, (1920-1945), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s. 16.

323 Teşkilat-I Esasiye.

324 Bkz. Stefanos, Yerasimos; Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu, İstanbul, 1994.

325 Bağirov, H. Q.; Lenin'in Kooperatif Planının Ümumdünya Tarixinde Ehemmiyeti (Azerbaycan Türkçesi'nde: LENİN'in Kooperatif Planının Dünya Tarihinde Rolü), SEBC Yayınları, Bakü, 1959, s. 34.

Mondros Mütarekesinden sonra bir generalin komutasında Kars'a gelen İngiliz birliği, başlangıçta Milli şura'yı kabul etmişti. Fakat 13 Nisan 1919'da şura'yı basarak dağıttılar ve bölgenin idaresini ellerine aldılar. 29 Nisan 1919'da ise Kars'a Ermeni askerlerini getirerek idareyi Ermenilere devrettiler. Böylece Ermeniler İngilizlerin yardımıyla Türk topraklarına girdiler ve Güneybatı Kafkas ile Nahçıvan şura Hükümetlerinin bölgelerini işgal ettiler.

Ermeni çeteleri işgal ettikleri bölgelerdeki Türkleri katletmeye devam ederken silahlı kuvvetleri ile de hudutlarını genişletmek için hazırlıklarını sürdürdüler, İngilizlerden yeteri kadar asker yardımı aldılar, Batı Anadolu'da Yunanlıların Milen Hattından ikinci işgal hareketına başladıkları gün (22 Haziran 1920) Ermeniler de doğudan batıya Oltu Bardız'a doğru taaruza başlamışlardı.

“Oltu bölgesinde çok kanlı çarpışmalar oldu ve Kuvayı Milliye'nin yaptığı baskınlar sonucunda Ermeni taarruzları kırıldı.”³²⁶

Bardız bölgesinde ise Kuvvayı Milliye, üstün Ermeni kuvvetleri karşısında tutunamayarak geri çekilmek zorunda kaldı. 9uncu Türk Kafkas Tümeninin karşı taarruzları ile bu bölgedeki Ermeniler de bozguna uğratıldı.³²⁷

“Ermenilerin Türk topraklarının işgalleri sırasında, Gürcüler de İngilizlerin yardımıyla önce Ahıska'yı işgal ettiler. 1920 şubat ayı içinde ise şavsat'ı, Ardanuç'u ve Ardahan'ın bir kısmını işgal ettiler. Batum'u da işgal etmek üzere hazırlandıkları sırada bölge halkının İngilizlere müracaatı üzerine işgal edemediler ve Batum civarı İngilizlerin kontrolünde kaldı.”³²⁸

3 Mayıs 1920'de Sovyet Kızılordusu'nun Gürcistan üzerine yürümesi karşısında Batum'da bulunan İngilizler, Gürcüleri Bolşeviklere karşı direnmeyi teşvik maksadıyla 7 Mayıs 1920'de Artvin'deki kuvvetlerini çekerek burasını Gürcülere

326 Tusi, Xace Nesireddin; Exlaqi Nasiri (Azerbaycan Türkçesi'nde: Ahlak Bilimi), Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi, Elyazmaları Enstitüsü; Farsça'dan Tercüme: Sultanov, Rehin; 2. Baskı, Elm Yayınları, Bakü, 1989, s. 122.

327 Kapani, Munci; Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 12-14.

328 ACSPTHAR; Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 34, Kutu: 3; İslam Cemiyeti, Batum Cinazi.

teslim ettiler. Ayrıca Gürcistan'ın ekonomik çıkarlarını sağlama bağlamak kaydıyla, daha önce tarafsızlığını ilan ettikleri Batum'u da Gürcistan'a terk ettiler.

Ermenilerin gerek yukarıdaki Türkler aleyhine geliştirdikleri olaylara, gerekse Haziran 1920'den itibaren Oltu bölgesinde başlattıkları taarruz ve işgal hareketlerine TBMM Hükümeti olarak artık bir son vermenin zamanı gelmişti. Ayrıca bu sıralarda siyasi yönden Ruslar ile başlayan ilişkileri geliştirebilmek bakımından, direkt olarak sınırdan bağlantı kurmak ve işgal altındaki Türk topraklarını kurtarmak zorunlu bir hal almıştı.³²⁹

Doğu Cephesinde harekate katılabilecek Türk Kuvvetlerinin durumu şöyle idi:

Mondros Ateşkes hükümlerine göre doğudaki Türk kuvvetlerinin, Kafkasya ve İran'ı boşaltıp 1878'den sonraki sınır gerisine çekilmesinden sonra 9'uncu Ordu lağvedilmiş ve yerine 15'nci Kafkas Tümenleri ile 12'nci Piyade Tümeni ve Erzurum Mustahkem Mevkiinden oluşan bu kolordunun Doğu Cephesindeki konusu şöyleydi:

“15'nci Kolordu Karargahı ve Bağlı Birlikleri Erzurum'da; 11'nci Kafkas Tümeni Doğu Beyazıt-Van-Erciş Bölgesinde, 12'nci Piyade Tümeni Horosan doğusunda ; 3'üncü Kafkas Tümeni Trabzon bölgesinde; 9'uncu Kafkas Tümeni Erzurum-Hasankale bölgesinde bulunuyorlardı. Bunların dışında Kuvvayi Milliye ruhu ile teşkil edilen Çoruh grubu Gürcülere karşı Artvin bölgesinde, 1'nci ve 2'nci Grupları Karadeniz kıyılarını korumak üzere Arhavi ve Rize bölgesinde, Pontus çetelerine karşı mücadele veren 3'ncü grup Trabzon'da, 4'ncü grup Gümüşhane'de, Alpaslan grubu Giresun bölgesinde bulunuyor idi.”³³⁰

Ermeni Kuvvetleri: Birinci Dünya Savaşı sonlarına doğru Türk ordusuna bir çok kez yenilerek parçalanmış olan Ermeni ordusu, İngilizlerin desteği ile yeniden düzenlenmekteydi. 15'nci Kolordu Komutanlığı'nın istihbaratına göre, üç piyade

329 Quliyev, Vilayet - Qasımzade, Qasım - Mirahmedov, Aziz - Qarayev, Yaşar - İsmayılov, Mahmud - Nesipzade, Nesip; Azerbaycan Demokratik Respublikası (Azerbaycan Türkçesi'nde: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti), Azereşr Yayınları, Bakü, 1992, s. 12, 122, 134.

330 Bkz. İbrahimov, N. A.; Azerbaycan Tarixinin Alman Sehifeleri (Azerbaycan Türkçesi'nde: Azerbaycan Tarihinin Alman Sayfaları), Azereşr Yayınları, Bakü, 1997.

tümeniyle bir süvari tugayı ve kolordu topçusundan oluşan 7'nci Ermeni Kolordusu'nun 15 Mayıs 1919'daki konusu da şöyleydi:

7'nci Kolordu Karargahı ve bağlıları Erivan'da; bir piyade tümeni Erivan çevresinde diğer bir piyade tümeni Gümrü (Leninakan), bir tümeni de Kars çevresinde bulunuyordu.³³¹

Yukarıda açıklanan amaçların gerçekleştirilmesi için Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Doğu Cephesi Komutanlığı birlikleri, TBMM'den aldığı yetkiyle 28 Eylül 1920'den itibaren Sarıkamış-Kars-Gümrü (Leninakan) genel doğrultusunda taarruza başladı. 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Ekim'de de Kars geri alındı. İleri hareketini sürdüren Türk kuvvetleri, 7 Kasım 1920'de Gümrü'deki son Ermeni direnişini kırarak, doğuda ilk zaferini kazandı.³³²

Ermenilere karşı girişilen bu hareket sonunda tesbit edilen iki taraf kayıpları şöyleydi:

Türk Kayıpları : Toplam 6 şehit, 21 yaralıdan ibaretti.

Ermeni Kayıpları : 51'i Kars'ın işgaliyle ilgili hareket ve muharebelerde olmak üzere, toplam 95 ölü, yine Kars'a yapılan harekatta, içlerinde biri bakan olmak üzere bir kısım yüksek memurlarla birlikte üçü general ve çeşitli rütbede 50 subayla, sayılan 500'ü bulan er esir edilmişti.

Gümrü (Leninakan) Barış Antlaşması (3 Aralık 1920)

TBMM Hükümeti kuvvetlerinin Doğu Cephesinde askeri alanda Ermenilere karşı elde etmiş olduğu zafer üzerine, 28 Kasım 1920'de Gümrü de toplanmış bulunan Türk ve Ermeni delegeleri arasında 2-3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalandı.

331 Qeybullayev, Qiyaseddin; Qedim Türkler ve Ermenistan (Azerbaycan Türkçesi'nde: Eski Türkler ve Ermenistan), Azerbaycan Devlet Neşriyyatı Yayınları, Bakü, 1992, s. 23.

332 Aslan, Betül; Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 34.

“17 Kasım 1920'de yenilgiyi kabul ederek mütareke isteyen Ermenilerden mütareke şartı olarak biner mermisi ile birlikte 2000 tüfek, 3 batarya seri ateşli dağ topu, 40 makinalı tüfek alındı.”³³³

Bu Antlaşma gereğince doğuda tesbit edilen sınır sonradan Moskova ve Kars Antlaşmaları ile de kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğu sınırıdır. Bununla Türk toprakları olan Kars İli anavatana kavuştuğu gibi Ermeni işgalindeki Iğdır ve Tuzluca İlçeleri de, Kars İli sınırları içinde olarak Türkiye'ye bırakılmış oluyor.³³⁴

Antlaşmanın 18'nci Maddesi'ne, göre, bu Antlaşma iki tarafın hükümetlerince onaylanacak ve suretleri Ankara'da, teati edilecekti. Fakat Antlaşma'nın imzasından bir gün sonra Ermeni Taşnak Hükümeti ortadan kaldırılmış ve Ermenistan, Kızıl Ordu tarafından işgal edilmişti. Bu yüzden Gümrü Antlaşması da onaylanamamıştı. Bunun yerine, önce 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması, daha sonra 13 Ekim 1921'de Türkiye-Sovyet Rusya ve Ermenistan arasında Kars Antlaşması imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Kars Antlaşması hükümleri, Moskova Antlaşması hükümlerinin aynısıdır.³³⁵

Doğu Cephesi Komutanlığı'nca Ermenilere karşı girişilen hareketin zafere ulaşmasıyla doğuda Ermeniler ile imzalanan Gümrü Antlaşması, ANKARA HÜKÜMETİ'nin ilk siyasi anlaşmasıdır. Ermeniler, bu ve diğer anlaşmalarla Sevr Anlaşması'nı reddetmişler ve bugünkü Türk-Ermeni sınırını kabul etmişlerdir (*).

333 Bkz. Hartill, Leonard Ramsden; Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları 1918-1922, Tercüme: ÇATALTEPE, Sipahi; Kastaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1990.

334 Gönübol, Mehmet - Kürkçüoğlu Ömer; Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası İçinde Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 34.

335 Bkz. Veliyev, T. T. - Süleymanov, H. C. - Mehdiyeva, N. C. - Mustafazade, T. T. - Feteliyev, M. B. - Aliyev, Q. E. - Qocayev, E. E. - Veliyev, M. Ö.; Yeni Tarix (Azerbaycan Türkçesi'nde: Yeni Tarih), Maarif Yayınları, 2. Baskı, Bakü, 2003.

2.4.5. Yeşil Ordu: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) Açılmasından Hemen Sonra Mayıs 1920'de Kuruldu

Varlığı başta TBMM başkanı Mustafa Kemal (Atatürk) olmak üzere Kurtuluş Savaşı önderlerinin çoğu tarafından bilinmekle birlikte açık kuruluş bildirimini yapılmadığı için yarı resmi bir nitelik taşıyordu. Kurucuları arasında Muhittin Baha (Pars), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Mahmut Celal (Bayar), Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Hakkı Behiç (Bayiç) gibi Mustafa Kemal'in yakın çalışma arkadaşları vardı; genel sekreterliğini ise eski valilerden Tokat mebusu Nâzım Bey üstlendi. Varlık nedeni tüzüğünün birinci ve ikinci maddelerinde, “emperyalizme, kapitalizme ve savaşa karşı olmak” biçiminde açıklandı.

Hem İslam dan, hem de milliyetçi akımlarla sosyalizmden etkilenen Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kuruluşunda başlıca iki amaç güdülmüştü: 1) Osmanlı ordusunun kalıntılarından oluşan eski askeri yapının yerine yeni ve halkın güvenini kazanabilecek bir askeri örgüt yaratmak, 2) I.Dünya savaşı ve 1917 Sovyet devriminden sonra aydınlar arasında yaygınlaşmaya başlayan sosyalist düşünceden Kurtuluş savaşı sürecinde yararlanmak; buna bağlı olarak sosyalist akımların gelişmesini denetim altında tutmak.

TBMM hükümetinin Yeşil ordunun çalışmalarına göz yumması, hatta desteklemesi bu örgütün kısa sürede gelişmesine yol açtı. Bu durum Mustafa Kemal ve TBMM Hükümeti için kaygı yarattı. “Mustafa Kemal Kuva-yı Milliye'nin karşısında bir güce dönüştüğü kanısına vararak Yeşil Ordunun çalışmalarının durdurulmasını istedi. Örgüt 29 Eylül 1920'de çalışmalarını durdurdu.”³³⁶

Türk-Sovyet İlişkilerinin Resmileşmesi;Türk-Sovyet ilişkileri, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra resmîyet kazandı. Kurulan TBMM Hükümetinin, dışişleri ile ilgili ilk kararı, Moskova'ya bir kurul göndermek olmuştur. Kurul, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in başkanlığında idi. İktisat Bakanı Yusuf Kemal Bey üye bulunuyordu. 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan

336 Mustafa Kemal Atatürk “Nutuk”II.cilt. Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara-1987 s. 619, 627, 655

yola çıkan kurulun temel görevi, Rusya ile ilişki kurmaktı. Rusya'nın hükümetimizle yapacağı antlaşmanın bazı ilkeleri saptanıp 24 Ağustos 1920'de ön imzası yapılmış olmakla birlikte, durumun bir gerçeği olarak uzlaşılabilen kimi noktalardan dolayı antlaşma gecikmiştir. "Moskova Antlaşması" diye anılan devletlerarası belge, ancak 16 mart 1921'de imzalanabilmiştir. (Moskova antlaşmasıyla doğu sınırlarımız güvence altına alınmıştır. Ayrıca bu antlaşma iki ülkenin ortak sınırlarını düzenleyen bir antlaşmadır.)³³⁷

Antlaşma ile ilgili pürüzler Doğu cephesine düzenlenen hareketle, 30 Eylül 1920'de Sarıkamış ve Merdenek ele geçmiş ikinci bir askeri hareketle da 30 Ekim 1920'de Kars geri alınmıştır. 26 Kasımda başlayan barış görüşmeleri 2 Aralıkta sona erdi ve 2-3 Aralık gecesi Gümrü antlaşması imzalandı.(Gümrü antlaşması Ulusal Hükümetin yaptığı ilk antlaşmadır) Bu antlaşma ile Sovyetlerle aramızdaki anlaşmazlıklardan biri ortadan kalkmış oldu.

Türk-Sovyet ilişkileri dönemin şartları itibariyle batılı emperyalistlere karşı verilen mücadele ortak paydasında birleşmiştir.İlişkiler Türk kurtuluş mücadelesi ve Sovyet Devrimiyle başlamıştır. Bunun üzerine:³³⁸

Türkiye'nin Çıkarları :

- Kurtuluş savaşı boyunca Sovyet Rusya'nın maddi manevi desteğini almak.
- Rusya da yeni kurulan rejimi benimsemeyen batılı devletlere karşı Rusya'yla iyi ilişkiler kurarak bunu batılı emperyalist devletlere karşı daimi bir koz olarak kullanmak.

Sovyet Rusya'nın Çıkarları :

- Kurtuluş mücadelesi batılı emperyalistlere karşı verilen bir savaş olarak görülmüş ve desteklenmiştir.
- Türkiye'de de Sovyet sistemine benzer bir sistemin kurularak bunu batılı devletlerle yürüttükleri mücadelede bir koz olarak kullanmak.

337 Bkz. Babayev, R. E. - Memmedov, E. M.; Sovet Azerbaycan'ının İctimai Elmleri. 1920-1985. İnci İller Arasında (Azerbaycan Türkçesi'nde: Sovyet Azerbaycan'ının Sosyal Bilimleri. 1920-1985 Yılları Arasında), İEÜEMM Yayınları, Bakü, 1987.

338 Anabritannica Ansiklopedisi 16, 20, 22.clt. Anayayncılık ve Encyclopaedia Britannica,INC. S. 251-211-390

- Kurtuluş hareketinin diğer Müslüman toplumlari da harekete geçirerek bu sayede çıkabilecek ayaklanmaların batılı devletlere zarar vermesinin sağlanması.

2.5. TKP Lideri Mustafa Suphi Hakkında

Mustafa Suphi, 1883-1921 yılları arasında yaşamış siyaset adamıdır. İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra, 1910'da Paris'e giderek iki yıl ekonomi eğitimi gördü. Yurda döndükten sonra, İstanbul Yüksek Ticaret Okulu'nda hukuk, Yüksek Öğretmen Okulu'nda ekonomi dersleri verdi. İfham Gazetesi ve yayınlarını yönetti. Tanin, Servet-i Fünun ve Hak gazetelerine yazılar yazdı. İttihat ve Terakki'nin baskıcı yönetimine karşı olan Mustafa Suphi, sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayı gerekçe gösterilerek 1913'te 15 yıl mahkumiyetle Sinop'a sürüldü. "Bir grup arkadaşıyla küçük bir tekneye binerek siyasal mülteci olarak Çarlık Rusya'sına gitti (1914). Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Çar hükümetince önce Kaluga savaş tutsakları kampına, ardından Urallar'a gönderildi."³³⁹

1915'te Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Bolşevik kanadına girdi. 1917 Ekim Sosyalist Devrimi'nden sonra Moskova'ya gitti. Tatar-Başkurt devrimcileriyle birlikte Yeni Dünya gazetesini çıkarmaya başladı. 25 Temmuz, 1918'de Moskova'da toplanan Türk Sol Sosyalistleri Birinci Kurultayı'nın örgütçülüğünü ve yöneticiliğini yaptı. Kurultaya katılan grupların birleşerek oluşturduğu örgütün başkanı seçildi. Moskova'da düzenlenen Müslüman Komünistler 1. Kongresi'nde Halk Komiserliği'ne bağlı olarak kurulan Doğu Halkları Merkezi Bürosu'nun Türk Seksiyonu Başkanı oldu. Aralık 1918'de Petrograd'da yapılan Uluslararası Devrimciler Toplantısı'na ve Mart 1919'da Moskova'da toplanan 3. Enternasyonal'in birinci kongresine Türk delegesi olarak katıldı. Birinci Dünya Savaşı tutsaklarını Türk Kızılordu Birliği olarak örgütledi.³⁴⁰

339 Fethi Tevetoğlu; Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler. 1910-1960, Ankara, 1967, s. 200-223.

340 Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 349-361.

10 Eylül, 1920'de Bakû'da toplanan Birinci ve Umumi Türk Komünistleri Kongresi'nde yapılan seçimlerde TKP' nin başkanı oldu. 1933-1938 yılları arasında H. P. Rehmanov, Azerbaycan SSC HKS'nin³⁴¹ başkanlığını yapmıştır. Mustafa Kemal'le birçok kez yazıştıktan sonra, aralarında TKP Genel Sekreteri Ethem Nejat ve Merkez Komitesi üyelerinin bulunduğu bir grup arkadaşıyla beraber Ankara'ya gelmek üzere yola çıktı. Kars'ta gruptan iki kişi tutuklandı. Erzurum'da Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti üyelerinin gösterileriyle karşılaştılar. Mustafa Suphi, Kazım Karabekir'le görüştü. Buradan Trabzon'a gelen ve benzeri gösterilerle karşılanan Mustafa Suphi, karısı ve on dört arkadaşıyla, kayıkçılar kahyası Yahya'nın verdiği bir motorla denize açıldıktan bir süre sonra arkalarından gönderilen motordaki silahlı kişilerce Sürmene açıklarında öldürüldü.³⁴²

Dağılmakta olan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde iyi yetişmiş aydınlardan biri olan Mustafa Suphi İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra 1910'da Paris'e giderek Siyasal Bilgiler Yüksek Okulu'nda öğrenim gördü. Paris'te bulunuşu sırasında milliyetçi akımlardan etkilenen, Türkçü düşünceler savunan ve o arada İttihat ve Terakki'nin yayın organı Tanin gazetesinin muhabirliğini de yapan Mustafa Suphi İstanbul'a döndüğünde önceleri İttihatçıları destekledi. Ama daha sonraları İttihatçıların uyguladıkları baskı politikalarına karşı tutum alan Mustafa Suphi muhalefetin saflarına geçecek ve Ferit Tek ile Yusuf Akçura'nın kurduğu Milli Meşrutiyet Partisi'ne katıldı. Bu partiyi destekleyen İfham gazetesinin sahibi Ferit Tek, sorumlu yazı işleri müdürü de Mustafa Suphi idi.³⁴³

Haziran 1913'te Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine kendilerine muhalefet eden hemen herkesten kurtulmak için harekete geçen İttihatçılar İstanbul'da yaygın tutuklamalara girişti.³⁴⁴ Bu arada İfham gazetesinde çıkan bir yazı nedeniyle Mustafa Suphi ile ilgili de soruşturma açılmış olmasına karşın herhangi bir delil bulunamamıştı. Buna rağmen diğer muhaliflerle birlikte tutuklandı ve daha sonra da Sinop'a sürgün edildi. 1914'te birkaç arkadaşıyla

341 HKS, Halk Komiserleri Sovyet'inin Kısaltılmış ve Yaygın Kullanılan Şekli Olmaktadır.

342 <http://www.Maximumbilgi.Com/Default.Asp?Sx=Mkl&Id=1092> ; 8 Mayıs, 2005.

343 <http://www.Atsiz.Org> ; 4 Ağustos, 2005.

344 Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 200-223.

birlikte Sinop'tan kaçan Mustafa Suphi Bakû'ya yerleşti. Bu sırada patlak veren Birinci Dünya Savaşı'na karşı çıkan yazılar yazması üzerine Çarlık yönetiminin şimşeklerini çeken Mustafa Suphi önce Kaluga'daki esir kampına, ardından da Urallar'a sürülecek ve böylece yaşamı da artık başka bir doğrultuda ilerleyecekti.³⁴⁵

Urallar'da Bolşeviklerle ilişki kuran Mustafa Suphi artık komünist olmuştu ve savaş sırasında Ruslara esir düşen Türk askerleri arasında siyasi çalışma yapmaya başladı. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Moskova'ya giden Mustafa Suphi, burada Tatar-Başkurt devrimcileriyle birlikte "Yeni Dünya" adında bir gazete çıkardı. Rusya'daki Türk komünistleri örgütlemeye çalışırken artık tanınmış bir komünistti. Bolşeviklerin Doğuya ve Müslüman halklara doğru açılmasında ve ilişkiler kurmasında önemli sorumluluklar üstlenecekti.³⁴⁶

Bu arada İstanbul ve Anadolu'daki komünistlerle de ilişkiler kuran, bağlarını geliştirmeye çalışan Mustafa Suphi, Doğu Halkları Kurultayı vesilesiyle Bakû'ya gelen Türk komünistleriyle 10 Eylül 1920'de Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) kuruluş kongresini örgütledi ve partinin başkanlığına getirildi. Böylece Türkiye bir komünist partisinin örgütlendiği ilk Müslüman ülkelerden biri olurken, yine bu kongrede alınan bir kararla partinin çalışmalarının Anadolu'ya kaydırılması da uygun görülmüştü. Beş ay kadar önce, 23 Nisan 1920'de Ankara'da çalışmalarına başlayan Büyük Millet Meclisi ve hükümeti Anadolu'da bir milli mücadele örgütlemeye çalışıyor ve emperyalist devletlerin ülkeyi işgal etmelerine karşı çıkıyordu.³⁴⁷

TKP de bu mücadele içinde yerini alacaktı. Ankara hükümetinin de Rusya'da iktidarı elinde tutan Bolşeviklerle iyi ilişkiler kurmaya ve onların desteğini almaya ihtiyacı olduğu için TKP'ye olumlu yaklaşacakları umuluyordu. Başta İngilizler olmak üzere Ankara hükümetinin karşısına çıkan güçlerle Rusya'daki iç savaşa müdahale eden ve Kızıl Ordu'ya karşı Beyazları destekleyen güçler aynıydı. Dolayısıyla o günkü uluslararası koşulların ortaya çıkardığı doğal bir yakınlaşma, TKP' nin de Ankara'dan geliştirilmekte olan mücadelenin doğrudan bir parçası olduğu

345 <http://www.Ataturk.Net> ; 4 Mayıs, 2005.

346 Mete Tunçay; Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması(1923-1931), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 45, 67.

347 Erik Jan Zürcher; Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 45-89.

koşullarda daha da gelişebilirdi. İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde Ekim Devrimi'nin çeşitli etkileri gözleniyor, Bolşeviklere sempatiyle bakan kişiler ve çevreler yayılıyordu.³⁴⁸

Bütün bu güçlerin örgütlü bir şekilde Ankara hükümetinin yanında yer alması önemliydi. Nitekim gönderilen bazı kişiler ve mektuplar aracılığıyla Ankara ile doğrudan kurulan ilişkiler ve bazı görüşmeler herhangi bir sorun yaşanacağına işaret etmiyordu. Bu gibi değerlendirme ve öngörülerin eşliğinde Anadolu'ya geçme ve Ankara'ya giderek Mustafa Kemal Paşa ve hükümetiyle görüşme hazırlıkları hızla tamamlandı. Eşi ve parti yöneticisi 13 arkadaşıyla yola çıkan Mustafa Suphi, 28 Aralık 1920'de Bakû'dan Kars'a geçti. Kars'ta fazla oyalanmak istemeyen komünistler o sıralarda en düzenli ve donanımlı askeri birlik olan 15. Kolordunun bulunduğu Erzurum'a doğru yola çıktılar. Ancak bu arada sorunlar da baş göstermeye başlamıştı. Yolda çeşitli sıkıntılarla karşılaşan TKP heyeti Erzurum'da Kazım Karabekir tarafından kabul edilmek bir yana, kışkırtılmış ve örgütlenmiş bir takım toplulukların protesto gösterileri ve saldırılarıyla karşılaştı. Kentteki mülki ve askeri erkanla ilişki kurmaları mümkün olmadı ve kente sokulmadılar. O günün koşullarında Ankara ile ilişki kurup, durumu anlamaları veya yardım istemeleri de hiç mümkün değildi.

“Her türlü girişimleri sonuçsuz kalıyordu. Can güvenliklerinin tehlikede olduğunu görünce Bakû'ya geri dönmeye karar verdiler. Ancak dönüşün Kars üzerinden yapılması mümkün görünmüyordu. Bunun üzerine Trabzon'a geçip, buradan deniz yoluyla Bakû'ya dönmeyi uygun gördüler. Nitekim Erzurum'dan Trabzon'a geçmeyi başardılar. Artık Bakû'ya dönmeleri için gemiye binip denize açılmaları yeterliydi. 1921'de 28 Ocak'ı 29 Ocak'a bağlayan gece Karadeniz'e açıldılar ama o sıralarda Batum'da bulunan Enver Paşanın adamı olarak bilinen Trabzon Kayıkçılar Kahyası Yahya ve adamlarının Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Bakû'ya dönmelerine izin vermeye niyetleri yoktu. Trabzon'dan yola çıkan gemiden Sürmene açıklarında bir motora alınan TKP'lilerin hepsi bıçaklanarak öldürüldüler ve cesetleri denize atıldı.”³⁴⁹

348 Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 200-361.

349 Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 200-361.

Bir iddiaya göre Mustafa Suphi'nin Rus asıllı karısı öldürülmemiş ve bir tür ganimet gibi el konmuştu. Bu iddia da dahil olmak üzere, geride kalanlar bu trajedinin gizli kalmış birçok noktasını tartıştılar ve hala da tartışmaya devam ediyorlar. Kayıkçılar Kahyası Yahya, kendi inisiyatifiyle mi, yoksa Ankara'nın ve Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi ve onayıyla mı bu saldırıyı düzenlemişti? Hala iki görüşün de savunucuları bulunmakla birlikte, Sovyet Rusya ile ilişkileri de tehlikeye atacağı dikkate alındığında, uluslararası sonuçları olabilecek böylesi bir eylemin Ankara'dan habersiz gerçekleştirilmesi pek mümkün değildir.³⁵⁰

Mustafa Suphi ve arkadaşları Ankara'ya gelebilselerdi zaten Mecliste kendisine karşı güçlü bir muhalefet bulunan Mustafa Kemal ve arkadaşları iyice zor durumda kalır ve Sovyet Rusya ile ilişkiler de dikkate alındığında Ankara'da ciddi bir komünist odak ortaya çıkabilirdi.³⁵¹ Ankara'ya ulaştıktan sonra TKP'lilerin ortadan kaldırılması da artık mümkün olamazdı. Nitekim daha sonra cereyan eden bazı gelişmeler olayın Ankara'ya doğru bağlantıları olduğu kuşkusunu güçlendirmektedir. “Çünkü katliamın sorumlusu olan Yahya Kaptan 3 Temmuz, 1922'de Mustafa Kemal'in muhafız alay komutanlığını yapan General İsmail Hakkı Tekçe ve Topal Osman'ın iki adamı tarafından öldürülmüştür.”³⁵²

Bu durumu öğrenen Meclisteki İkinci grubun önde gelen isimlerinden Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey de 27 Mart, 1922'de Mustafa Kemal'in muhafızı Topal Osman tarafından öldürülecektir. Cinayet açığa çıktığında Topal Osman teslim olmayı reddedecek ve saklandığı bağ evinde çatışma sonucunda yaralı olarak yakalanacaktı. Kısa bir süre sonra da ölecek ve cesedinin Meclisin kapısında asılarak teşhir edilmesi için Büyük Millet Meclisi'nde karar alınacaktı. Böylece olayla bağlantılı kişilerin birbiri ardına ortadan kaldırılışı karşısında katliamın resmi çevrelerle ilişkili olduğu görüşü doğal olarak güçlenmektedir. Tecrübeyle sabittir ki, ancak resmi çevrelerle bağlantılı cinayetlerde failer buna benzer şekillerde ortadan kaldırılmakta, tanık bırakılmamasına özen gösterilmektedir.³⁵³

350 Mete Tunçay; Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması(1923-1931), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 78.

351 a.g.k., s. 89.

352 [Http://Www.Ataturk.Com](http://www.ataturk.com) ; (Atatürk Hakkında Bilgiler İçermektedir); 10 Mayıs, 2005.

353 Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 200-361.

“Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmeleri Sovyet Rusya ile Ankara hükümeti arasındaki ilişkileri bozmadı. Ankara hükümeti katliamdan haberinin olmadığını iddia etti ve iç savaşın yaşanmakta olduğu Rusya'da da olayın üzerine gidilmedi. Belli ki o sıralarda varolan uluslararası durum Ankara'nın gözden çıkarılmasına olanak tanımıyordu.”³⁵⁴

Ankara'nın "haberimiz yok" açıklamasına inanmış görünmek reel politikanın bir gereği olarak kabul edildi. Olan Türkiye'nin ilk komünistlerine olmuş, güvendikleri dağlara kar yağmıştı. Daha sonraki yıllarda Moskova'daki "dağlar" bir yana Ankara'daki "dağlar" hep karla kaplı kalacak, hep "dondurucu bir soğuk" egemen olacak, kurulan rejimin komünistlere yaklaşımı hemen hiç değişmeyecek, nasıl başladıysa öyle sürüp gidecekti!³⁵⁵

2.6. Atatürk Döneminde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

“Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Kafkasya'da oluşan otorite boşluğundan faydalanan Ermeni çetelerinin Bolşevik adı altında, bölgedeki Müslüman ve Türklere yaptıkları zulüm karşısında Azerbaycan halkı savunmasız bir durumdaydı ve kendilerini bu istilacılardan koruyacak bir kuvvete ihtiyaç duyuyorlardı. Bu nedenle Azerbaycanlılar bölge halkıyla köklü bağlara sahip olan Osmanlı Devleti'nden yardım talep ettiler.”³⁵⁶

Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk anlaşmasından sonra bölgede oluşan ortamdaki faydalanan Kafkaslardan Osmanlı topraklarına yönelebilecek yeni bir Rus tehdit ve istilasına karşı, Kafkas Müslümanlarını içine alacak büyük bir tampon devlet meydana getirmeyi amaçlamaktaydı. Türk Ordusu, Azerbaycan'a, imzalanmış birtakım

354 Mete Tunçay; Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması(1923-1931), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 78.

355 [Http://www.Maximumbilgi.Com/Default.Asp?Sx=Mkl&Id=4636](http://www.Maximumbilgi.Com/Default.Asp?Sx=Mkl&Id=4636) ; 8 Mayıs, 2005.

356 [Http://www.Academical.Org](http://www.Academical.Org) ; 1 Ocak, 2005.

anlaşmalar çerçevesinde ve Azerbaycan halkının daveti ile gelmiş, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ve arazi bütünlüğünün korunmasına yardımcı olmuştur.³⁵⁷

Türkiye Azerbaycan ilişkilerinin çeşitli safhaları ile diplomasi, enerji, ticaret, eğitim, kültür, iletişim gibi boyutları vardır. Bu alanı daraltıp bir noktada yoğunlaşmak itibariyle bunları ayrı-ayrı ele almayı merkezine etno-sosyal yapıyı oturttuğumuz zaman bu türden konu başlıklarına zaruret duyulunca değineceğiz.³⁵⁸

Konu sosyal yapı itibariyle ele alınıp ve son bir yıldaki gelişmelere öncelik verilecek olunca; Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini, Azerbaycan-İran ve Türkiye-İran ilişkilerinden bağımsız olarak ele almak mümkün değildir. Türkiye, Azerbaycan ve İran'ın demografik yapısı, etno-sosyal özelliği ön plana çıkarıyor. Bu üç ülkedeki hakim etnik unsur Kafkasya'nın, özellikle de Güney Kafkasya'nın sorunlarının çözümünde büyük ölçüde tayin edici faktördür. Bu anlamda Türkiye, Azerbaycan kadar Kafkasya ülkesi ve Azerbaycan da İran ve Türkiye kadar orta doğu ülkesidir. Sorunların doğması ve çözümünde siyasi sınırlar kadar demografik sınırlarda tayin edici olmaktadır.³⁵⁹

"Milletlerin etnik kimlikleri ile yerküre üzerinde dağılımları farklı idari yapılanmalar adı altında da olsa onlara üstünlükler sağlarken bu özellikten rahatsızlık duyan diğer milletler aralarında korunmacı veya saldırgan ittifaklar kurabilirler." Bölgenin son 10 yılda tekrar sahnelenen tarihi Ermeni meselesi enerji faktörüne bağlı olarak yine adı geçen bu üç ülkenin gündemine oturmuştur. "Bizim konumuzun ağırlık merkezini, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini ele alırken öncelikli olarak bu üç bölgenin olmak üzere sosyal yapıları ile bağlantılı olarak yakın çevre ülkeleri teşkil edecektir."³⁶⁰

Milletlerin etnik kimlikleri ile yerküre üzerinde dağılımları farklı idari yapılanmalar adı altında da olsa onlara üstünlükler sağlarken bu özellikten rahatsızlık

357 [Http://www.Ataturk.Com](http://www.Ataturk.Com) ; (Atatürk Hakkında Bilgiler İçermektedir); 10 Mayıs, 2005.

358 Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 93, Kutu: 3; Adr Parlamentosu, Oturumları İçeren Metin; 03 Aralık, 1918-26 Nisan, 1920. Yılları Arasını Kapsamaktadır, 600 Sayfa; 2 Ekz.

359 Yaşar Kalafat; "Türkiye Azerbaycan İlişkilerine Etno-Sosyal Bir Yaklaşım", Asam Kafkasya Araştırmaları Masası; (Url: [Http://www.Avsam.Org](http://www.Avsam.Org)).

360 Emre Kongar; Atatürk Üzerine, Remzi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 90-134.

duyan diğerk milletler aralarında korunmacı veya saldırgan ittifaklar kurabilirler. Bu türden yapılanmalar onları artık menfaatlerinde bir araya getirebilir. İran ile Ermenistan dayanışması bu türden bir dayanışmadır. Bu konu evvelce tarafımızdan ayrıntılı incelendiğinden detayına girmek istemiyoruz. Kısaca Azerbaycan- İran ilişkilerine değinip, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine dönmek istiyoruz. İran Minsk grubuna uzantı olarak eklenince bu pozisyonunu Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde Azerbaycan'a karşı baskı unsuru olarak kullanabileceğini ima etmiştir.³⁶¹

Halbuki İran bu bölgenin kendisine ait olduğunu iddia ederken çok daha evvel bu bölgenin bir hayli güneyinde yani İran coğrafyasına çok daha yakın bir bölgede Azerbaycan'ın petrol arayabileceğini kabul etmiş ve Azerbaycan bu bölgede petrol arama faaliyetini başlatmıştır.³⁶²

Açıklamanın bu safhasında ırki rekabet kadar kültürel rekabetin de önemli olduğunu ve İran'ın İran medeniyet beşiğinin kurucusu, banisi ve sahibi olduğu tezini vurgulamamız lazımdır. İran Firdevsi ile başlattığı Fars dili inşası çalışmalarında bölgenin arkaik dillerini Farsça çatısı altında birleştirmiş, bu arayışını edebiyat ve mimarisine de yansıtmıştır. “Bu çok önemli husus, ırki genlerle demografik inisiyatifi elinde tutan Türk soylu kesim karşısında Fars milliyeti kültürel genlerle galebe çalmaya devam etmiştir. Esasen tarih boyunca büyük çoğunluğu Türklerden oluşan kavimlerin oluşturduğu İran coğrafyasında gelişen medeniyete Farslar, milliyetleri adına sahip çıkarmaktadırlar.

Bu tez İran Türk yönetimlerini de kapsamış Farslılıkla özdeşleştirilen İran medeniyeti Gazneli, Babür, Harzemşah, Hazara, Selçuklu ve Osmanlı Türk toplumları üzerinde kendisini hissettirmiştir.”³⁶³

“Öyle ki, İran Türklüğü için Kesrevi ekolünün teşhisi Türkçe konuşan Farslar şeklindedir. Farsların bu kültür emperyalizmi Cumhuriyet Türkiye'sinde Atatürk

361 Şamil Qasımlı; Yenidenqurma ve Şexsiyetin İnkişafı (Azerbaycan Türkçe'sinde: Yeniden Yapılanma ve Şahsiyetin Gelişimi), Azereşr Yayınları, Bakü, 1990, s. 49-70.

362 Bunlar "Talış Deniz" ve Lenkeran Deniz" Yataklarıdır.

363 ACSPTHAR : Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 92, Kutu: 3; Adr363 Parlamentosu, Oturumları İçeren Metin; 03 Aralık, 1918-26 Nisan, 1920. Yılları Arasını Kapsamaktadır, 600 Sayfa.

tarafından durdurulurken; günümüzde İran'ın anılan kültür politikasının Karakalpakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Afganistan ve Azerbaycan aydını farkındadır.”³⁶⁴

Özetlemek gerekirse Türk soyluların ırk kozuna karşı Fars soylular kültür kozunu kullanmaktadır. Fazla ayrıntıya girmek konunun dışına çıkmaya yol açabilir. Başa dönüp bağlantıyı kurmak gerekirse: Azerbaycan ile Türkiye arasında siyasi, iktisadi ve sair ilişkilerin temelinde Türk dünyasını da kapsayacak kültürel girişimler yatmaktadır. Azerbaycan ile Türkiye'nin İran karşısındaki kozu soydaşlık paydasındadır.

İran'ın her iki ülke karşıtı tezi ise kültürden kaynaklanmaktadır. Azerbaycan Türkiye arasındaki bu anlamda kültürel ilişkiler olumlu ve olumsuz seyirler izlemiştir.³⁶⁵

“Azerbaycan anayasasında milletin adı ve dili ile ilgili maddelerin değiştirilmiş olmaları, öğrenci mübadelesi ve Türkiye'de yüksek öğrenim görmüş Azerbaycanlı gençlerin gelecek endişesi taşımış olmaları. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Anayasası'nda yapılan değişiklikle Türkiye'nin garantörlük hakkının kaldırılmış olması gibi hususlar olumlu sayılamayacak faktörlerdir. Diğer taraftan; 1991 yılında kabul edilen bir kanunla Azerbaycan'ın Latin harflerini alarak Türkiye ile alfabe birliğinin sağlanması. Başlangıçta üç ve giderek iki Türkiye TV kanalının Azerbaycan'da naklen yayın yapması ve bu gelişmeyi Azerbaycan'ın bir TV kanalının Türkiye'de yayın yapmasının izlenmesi gibi hususlar olumlu gelişmeler olarak kabul edilmelidir.”³⁶⁶

Ancak bütün bunlar Fars kültür emperyalizmi karşısında izlenecek ortak Türk kültür stratejisini tayin etmiş olma anlamına gelmemektedir. Azerbaycan Türkiye ilişkilerinin İran boyutu kadar Gürcistan boyutu da önemlidir. Azerbaycan-Türkiye-

364 [Http://www.ans.az](http://www.ans.az) ; 3 Temmuz, 2005.

365 Azer Adıgözeloğlu; "Tarihsel Gelişim İçinde Azerbaycan Basını ve İlk Basılı Ürünler", Marmara Üniversitesi İletişim Dergisi, Sayı 10, Marmara Üniversitesi İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 257-266.

366 [Http://www.ayna.az](http://www.ayna.az) ; (Azerbaycan Ayna Gazetesi); 4 Ekim, 2005.

İran üçgeninde olduğu gibi Azerbaycan-Türkiye-Gürcistan üçgeninin de merkezinde Ermeni faktörü vardır. Bu itibarla Gürcistan'ın etno-sosyal yapısına göz atılması gerekecektir. Gürcistan'da; Osetler, Abhazlar, Acaralar ve Ermenilerin yanı sıra Türkler yaşamaktadır. Azerbaycan'la Türkiye arasında Fars-Ermeni İttifakı karşıtı Türkçü bir cephe oluşturulması Gürcistan'ı yakından etkileyecektir.³⁶⁷

Gürcistan'da Osetler ve Abhazlar Rusya destekli silahlı mücadele vermektedir. Her iki toplum ve Acaralar idari statüye sahip olmalarına rağmen sayıca bunlardan daha fazla olan Gürcistan Türklerinin özel bir statüleri yoktur. Osetler ve Abhazlarda olduğu gibi Gürcistan Türklerine Sovyetler Birliği döneminde verilen haklar geri alınmaya başlamış ve ülkenin Türklerinde huzursuzluk baş göstermiştir. Kafkasya'da etnik ayrışmayı esas alan bir saflaşma yaşanır ise, İran-Ermenistan saflarında Cevaheti de yer alacaktır. Bu gelişme Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini yoğunlaştırabilecektir. Cevaheti yakın tarihin Ahıskasıdır. Bu bölgeden sürülen Türkler Avrupa Güvenlik Konseyinin kararına göre 10 yıl içerisinde yurtlarına dönebilme hakkını elde etmişlerdir. Gürcistan, ülkesinde Türk nüfusunun yoğunlaşmasını istemezken, Cevahetiyi Türkler için boşaltmak istemeyen Ermeniler bu konuda Türk karşıtı Ermeni-Gürcü ittifakı kurabilirler.

Bir Ermeni-Gürcü-Fars dayanışması belirebilir ve bu hal Türk-Azerbaycan ilişkilerinin sıklaştırılmasını gerektirir. Ermenistan ve İran Batı karşıtı, Rusya yanlı bir siyaset izlerken Gürcistan. Türkiye ve Azerbaycan gibi Rusya karşıtı, Batı yanlı bir politika takip etmektedir. Ancak Acara Özerk Cumhuriyeti, Gürcistan' a bağlı olmakla beraber, Batı yanlı değil.

Ermenistan ve Cevaheti bağlantılı Rusya yanlı bir siyaset takip etmektedir. Türkiye Kars Antlaşması'na rağmen Acara üzerindeki garantörlük hakkını kullanmamaktadır. Kafkasya'da Azerbaycan-Türkiye ve İran Türklüğü bir saf oluşturur ise Gürcistan Türklüğü bu gelişmenin dışında kalmayacaktır. Böylesi bir gelişme Gürcü-Ermeni-Fars İttifakına yol açabilir. Bununla da kalmayıp halen RF kapsamında da yer alan Derbent'i de kapsar ki, bu hal, zaten mevcut olan Ermeni, Fars

367 Emre Kongar; Atatürk Üzerine, Remzi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 90-134.

ve Rus dayanışmasını geliştirmiş olur. Ermenistan ve İran Batı karşıtı, Rusya yanlı bir siyaset izlerken Gürcistan, Türkiye ve Azerbaycan gibi Rusya karşıtı, Batı yanlı bir politika takip etmektedir.³⁶⁸

2.7. Atatürk'ün Lenin'e Mektubu

Atatürk Sovyet Hükümetine şu içerikte bir mektup yazıyor: "26 Nisan, 1920'de Azerbaycan'ın Bolşevik etkisine girmesine karşılık Moskova-Ankara arasında askeri alanda işbirliğini oluşturalım".³⁶⁹

1917-1937 yılları arası dönemde Azerbaycan'da proleter inkılabı ve sosyalizm kuruculuğu dönemi tarihini kapsamaktadır.³⁷⁰

Atatürk'ün Lenin'e yazmış olduğu mektubun içeriği aşağıdaki gibidir:

1. Emperyalist Hükümetler aleyhine 26 Nisan 1920 harekatı ve bunların tahakküm ve esareti hakkında bulunan mazlum insanların kurtulması amacını güden Bolşevik Ruslarla işbirliği ve harekatı kabul ediyoruz;
2. Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine askeri harekat yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfusla Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dahil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere, bunlar aleyhine harekata başlamasını temin ederse Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine askeri harekat icrasını ve

368 Abarenkov, V. P. - Averkin, A. Q.; Kratkiy Politiçeskiy Slovar (Rusça: Kısa Siyaset Terimleri Sözlüğü), Politizdat Yayınları, 5. Baskı, Moskova, 1988, s. 45.

369 Tahir Qaffarov - İqrar Aliyev; Azerbaycan Tarixi. 1920-1991 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. 1920-1991), Mütercim Yayınları, Bakü, 1999, s. 8.

370 a.g.k., İ. A. Hüseyinov, s. 68.

Azerbaycan Hükümetini de Bolşevik devletler zümresine ithal etmeyi taahhüt eyler;³⁷¹

3. Evvela, milli topraklarımızı işgal altında bulunduran emperyalist kuvvetleri tart ve ileride emperyalizm aleyhine vuku bulacak müşterek mücadelemiz için dahili kuvvetlerimizi organize ettirmek üzere şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altının ve kararlaştırılacak miktarda cepbane vesaire harp vesaiti ve sıhhiye malzemesinin ve yalnız doğuda hareket icra edecek kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyetince temini rica olunur.³⁷²

Yüksek hürmetlerimin ve samimi duygularımın kabulünü rica eylerim.

TBMM Reisi: Mustafa Kemal.³⁷³

2.8. Ali Bey Hüseyinzade Hakkında

Türkçülüğe dil, edebiyat ve siyasî alanda hizmet veren Ali bey, 1864'te Bakü'nün Salyan kasabasında doğmuştur. Eğitimine Tiflis Müslüman mektebinde başlamış, Tiflis Rum okulunda ve Petersburg Tabii İlimler Fakültesi'nde 1889'da tamamlamıştır. Rusya'dan Türkiye'ye gelmiş, askerî tıbbiyeye kayıt olmuştur. Tiflis'te Mirza Feth Ali Ahundzade'nin sohbetlerine katılmış ve Türkiye'ye Türkçülüğe ilgi duymaya başlamıştır. İstanbul'daki tıbbiye medresesinde batı ilim, fikir ve edebiyatını tanıtmakta profesörlerinden fazla hizmet etmiştir.

Milliyetçiliğe asıl hizmeti Azerbaycan'a dönünce başlamıştır. Tıbbiyeden sonra Osmanlı-Yunan savaşına askeri tabip yüzbaşısı olarak katılmış, 1900'de Askeri

371 Şamil Qasımlı; Yenidenqurma ve Şexsiyyetin İnkişafı (Azerbaycan Türkçe'sinde: Yeniden Yapılanma ve Şahsiyyetin Gelişimi), Azereşr Yayınları, Bakü, 1990, s. 49-70.

372 ACDA (Azerbaycan Cumhuriyeti, Merkezi Devlet Arşivi) → Fon: 970, Liste: 1, İş No: 68, Sayfa Sayısı: 11.

373 Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, "Türk Kültürü" dergisinin Yıl: 9, 99 sayılı neşrinde aslında böyle bir mektubun gerçekten varolmadığını savunmaktadır. Kurat'ın iddialarına göre böyle bir mektubun varlığını sadece Ruslar kabul etmektedirler ve Ruslarca bu mektubun Moskova'daki arşivlerde var olduğuna inanılmaktadır. Kurat'a göre böyle bir mektup Kazım Karabekir Paşaca yazılmıştır. Ancak ben Bakü arşivlerinde çalıştığım zaman eski ve yaygın adıyla adıyla QAPPODAR olarak bilinen Komünist Parti arşivinde muhafaza edilen Müsavat Partisi dönemine ait olan evraklarda bu belgenin Rusça'ya çevrilmiş metnine rastladım ve yukarıda bu mektubu Türkçe'ye tercüme ederek verdim. Yorum ve değerlendirmeyi tamamen okuyuca bırakıyoruz. Olayın gerçek yüzü ise şudur ki, bu mektup yazıldığı ve yazılmadığı sonrası Türkiye'ye Rusya'dan yüklü bir miktar para ve silah yardımı gelmiştir. Bu da Kurat'ın fikirlerini çürütmektedir.

Tıbbiye mektebine cilt ve frengi hastalıkları öğretmen yardımcısı görevine getirilmiştir. Bu görevi sırasında Azerbaycan'a dönmüştür. Rusya'da ilk günlük Türkçe gazete olan "Hayat"ın kurucularından biridir. İki yıl bu gazetenin başyazarlığını ve müdürlüğünü yapmıştır. Gazete kapandıktan sonra "Füzuyat" adlı bir dergide yine müdürlük ve başyazarlık yapmıştır.

Fikirleri ve kişiliği: Hüseyinzade Ali Beyin fikirlerini net olarak görebileceğimiz eserleri makaleleridir. "Hayat" gazetesinde yayımlanan makalelerinde Türklerin ırk ve dilleri üzerindeki incelemelerini, Türklerin büyük bir birlik oluşturduklarını açıklamaktadır. Ayrıca "Bize çağdaş ilimler lazımdır" der ve "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Avrupalılaşmak" gerektiğini savunur. Bu ilke bütün Türkler içinde benimsenmiş ve Meşrutiyetten sonra, Gökalg tarafından da Türkiye'de ele alınmıştır.

"Füzuyat" dergisindeki bütün yazılarında Türkçü olduğunu ortaya koymuştur. Bütün Türkler içinde edebi dil olarak Osmanlı Türkçesinin kullanılması gerektiğini savunmuş, bunu eserleriyle uygulamaya çalışmıştır. Kafkaslarda Türkler içinde düşmanlığa yol açan mezhep (Sünnî-Şiî) tartışmasıyla ortaya çıkan İraniliğe ve son zamanlarda çıkan Ruslaştırma politikasına karşı, Türk milliyetçiliğinin savunulmasına ve geliştirilmesine hizmet etmiştir. Merkez Osmanlı olmak üzere, Türk milliyetçiliğini, Türkçülüğü hatta Panturanizmi savunmuştur.

Eserleri: Siyaset-i Fürüset; 1908'den önce "İrşad", "Terakki" ve "Hakikat" gazetelerinde yayımlanan geniş kapsamlı ve hiciv dolu bir eserdir. "Olivver Swift" ile "Doroşevch"ın Kazak atlarına ait bir kitabından etkilenecek yazılan bu eser, bütün doğu tarihinin çözümlenmemiş problemlerini ele almıştır. "Hayat" ve "Futuhât" dergileri ile Türk gazetesinde makaleleri yayımlanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE SOVYET AZERBAYCAN'I ARASINDAKİ İLİŞKİLER (1923-1938)

3.1. Türkiye'ye yapılan Kardeş Kömeği(Yardıml)

Mustafa Kemal Paşa, 3 Mayıs 1920 günü Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya yazdığı bir mektupta "Devlette hiç para kalmadı. Şu anda içeride para temin edebileceğimiz bir kaynak da yok. Başka kaynaklardan para temin edinceye kadar Azerbaycan hkmetinden borç para alınmasını temin etmenizi rica ederim" diyordu. Kazım Karabekir Paşa, isteği Azerbaycan hkmetine ilettil. Bu istek, Azerbaycan Cumhuriyeti ile Ankara Hkmeti arasındaki ilk resmi temastı.

1921 yılı içinde Nerimanov'un Şahsi emri ile Azerbaycan DıŐıŐleri Bakanı Mirza Davut Hüseyinov, kazanılan Birinci-İkinci İnönü Savaşları münasebetiyle çektiği telgrafta "...Kazanılan bu büyük zaferlerden dolayı Türk halkını Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adına kutluyoruz." diyor ve bu büyük zaferlerin Şerefine Azerbaycan halkının yardım için 30 sistem petrol, 2 sistem benzin, 8 sistem kerosin³⁷⁴ gönderdiğini bildiriyordu.

374 Kerosin ham petrol rafinerilerinde elde edilen bir blntdr. Ancak henüz kükürt içermediği için, kerosin, Kerosin Deslfirizasyon nitesinde kükürdü alınarak piyasaya gaz yağı olarak arz edilir. Gaz yağı yakıt olarak ve solvent olarak kullanılmaktadır. Jet yakıtında da bir miktar kerosin bulunmaktadır. n ısıtıcılar denildiğinde ise, ısı alıŐveriŐi yapan exchangerlar akla gelir.(Exchangerlar ham petrol ısıtırken, distilasyon kolonundan çıkan nafta, kerosin, hafif ve ağır dieselin sıcaklığını düŐürür.)

Aynı yılın Mayıs ayında Azerbaycan Devleti, TBMM hükümetine 62 sistem petrol gönderdi ve bundan sonra savaş bitinceye kadar aynı değerde petrol ve üç vagon dolusu kerosin göndermeyi taahhüt etti. Bu taahhüdün dışında 1922 yılında Batum yolu ile Azerbaycan dokuz bin tondan fazla kerosin ve 350 ton benzin gönderdi.

Mustafa Kemal Paşa 1921 yılında Nerimanov'a bir mektup yazarak borç para talep etmişti. Bu mektubu 17 Mart 1921 günü büyükelçi Nerimanov'a ulaştırdı. Nerimanov, derhal 500 kg. altın gönderdi. Bunun 200 kg. devlet bütçesine, kalanı ise mühimmat ve silah için kullanıldı. Daha sonra Nerimanov Rusya'dan aldığı 10 milyon altın rubleyi Ankara'ya gönderdi. Bu yardımlarla savaş içindeki ülkenin durumunda belirgin bir düzelme oldu.

23 Mart 1921'de Azerbaycan hükümeti talep etmediği halde Türkiye'ye Azerbaycan halkının hediyesi olarak 30 sistem petrol, 2 sistem benzin, 8 sistem yağ gönderdi.³⁷⁵

Nerimanov, Mustafa Kemal Paşa'nın yazdığı mektuba yazdığı cevabi mektubunda her gün kazanılan başarılarla Türk halkının emperyalizmden kurtulma günlerinin yaklaştığını, bu yüzden kahraman Türk halkını kutladığını yazıyor ve sonra ilave ediyordu; "Paşam, bizim Türk milletinde kardeş kardeşe borç vermez. Kardeş, her zaman kardeşinin elinden tutar. Biz kardeşiz, her zaman elinizden tutacağız ve tutmaya devam edeceğiz."³⁷⁶

375 "Kardeş Kömeği, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Mücahit Dergisi, C. 2, Sayı: 21-22, Ekim-Kasım, 1959.

376 A. Şemseddin, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği Alâkaları, s. 66

3.1.1. 1923-1938 Yılları Arasında Atatürk Dönemi Türk-Sovyet Münasebetleri

Milli Mücadele hareketinden başarıyla çıkan Türk devleti, Lozan Antlaşması'nı Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri ile eşit şartlarda imzalamış ve milletlerarası alanda, bağımsız bir devlet olarak yerini almıştır. Lozan sonrasında, Yeni Türkiye bağımsızlığına sınırlama getirecek milletlerarası bağlardan uzak kalacak, barışçı bir politika takip etmek suretiyle, komşularıyla dostluk ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Türkiye'nin bu dönemde barışçı bir siyaset takip etme gayretlerini çeşitli sebeplerle izah etmek mümkündür. Ancak, bu sebepler arasında toplum hayatında köklü değişiklikler yapan inkılap ve kalkınma hareketlerine girişmenin önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Mustafa Kemal Paşa bu gerçeği Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada şu şekilde izah etmektedir; "...esaslı ıslahat ve inkişaf içinde bulunan bir memleketin hem kendisinde, hem de muhitlerinde sulh ve huzuru cidden arzu etmesinden daha kolay olunabilecek bir keyfiyet olmaz..."³⁷⁷

Türkiye'nin Lozan sonrası dış politikasına Mustafa Kemal Paşa fikir ve düşünceleri ile yön vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın uyguladığı dış politika, millet menfaatine dayalı bir "Milli siyaset" ilkesini temel alır. Milli siyaset uygulamasında esas olan Milli bağımsızlık, Milli Misak, milletlerarası hukuk da saygı ile "Yurtta barış, dünyada barış" ilkelerinin titizlikle tatbik edilmesidir. Türkiye'nin Lozan sonrası dış politikada gösterdiği barışçı politikaya rağmen zaman zaman birtakım engellemelerle karşılaşmıştır. Batılı devletlerin Osmanlı Devleti döneminden kalma "devletin iç işlerine karışma" alışkanlıklarını yeni Türkiye üzerinde de tatbik etmeye çalışmışlar, ancak her defasında Türkiye'nin direnmesiyle karşılaşmışlardır. 1923-1932 dönemi dış politikası, Türk milli siyaset anlayışına uygun olarak daha çok Lozan'dan arta kalan meselelerin halli ve Lozan esaslarının uygulanması yönünde bir seyir takip etmiştir.³⁷⁸

377 ACSPTHAR: Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 71, Kutu: 3; Azerbaycan Finans Bakanlığı; 1920, 16 sayfa.

378 Oral Sander; Türkiye'nin Dış Politikası, İmge Yayınları, Ankara, 1998, s. 69.

Milli Mücadele döneminde, gerek Sovyet hükümetinin, gerekse TBMM hükümetinin batılı devletlere karşı savaş halinde olması 1921 Moskova Antlaşması'nın imzalanmasına sebep olmuştur.

Moskova Antlaşması ile başlayan Türk-Sovyet ittifakı Lozan sonrası döneminde de batılı devletlerin Türkiye'ye karşı davranışlarının etkisinde gelişmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri Almanya'yı saflarına alarak 1925'te Locarno sistemini kurlmaları Sovyetler Birliği'ni rahatsız etmişti. Ayrıca Musul Meselesi'nde Milletler Cemiyeti'nin tutumu Sovyetler Birliği ile Türkiye'yi birbirine yaklaştırmış ve iki devlet 17 Aralık, 1925'te Paris'te bir tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma iki ülke arasındaki iktisadi münasebetlerden daha çok siyasi münasebetlerin gelişmesine sebep olmuştur. Yine iki ülke arasında 11 Mart 1927'de Ankara'da bir ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması³⁷⁹ imza edilerek ticari iş birliğinin geliştirilmesine çalışılmıştır.³⁸⁰

Amerika Birleşik Devletleri ile Fransa'nın girişimleriyle 28 Ağustos 1928'de Paris'te 9 batılı devlet tarafından Briand-Kellogg Paktı oluşturulmuştu. Türkiye tecavüzcü savaşı yasaklayan bu belgeyi 19 Ocak, 1929 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde onaylamıştır. Sovyetler Birliği Briand-Kellogg Paktı'nı imzalayan ilk devlet olmakla birlikte bu antlaşmayı daha önce yürürlüğe koymak amacıyla Doğu Avrupa'daki komşuları ile 9 Şubat 1929'da Litvinof Protokolünü imzalamıştır. TBMM, Litvinof Protokolünü de 1 Nisan 1929'da onaylamıştır. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile 1925 Antlaşmasını teyit eden ve iki yıl daha uzatan 17 Aralık 1928 tarihli bir dostluk antlaşmasını imzalaması Türkiye'nin batılı devletlere yaklaşmasındaki Sovyet endişesinden kaynaklanmıştır. Gerçekten de Türkiye, 1930 yılına doğru eski düşmanları İngiltere, Fransa, Yunanistan'la meselelerini hallederek normal münasebetler içine girmiştir. Dolayısıyla bu dönemde Sovyetler Birliği artık Türkiye'nin dayandığı tek büyük devlet olmaktan çıkacaktır. 1933 yılının sonuna kadar zaman zaman görüş ayrılıkları ortaya çıkmasına rağmen sıkılaşılarak devam eden

379 Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 38, Kutu: 3; 2 Haziran, 1927 tarihli ve 1461 numaralı Şifreli Telgraf, Azerbaycan Büyükelçisi, Batum'da, Şifreleyen: Knyazbekova, F. X.; Nuri Paşa ve Mürsel Paşa Batum'da hapisteler. 80 bin Rus Rublesi Para Yardımını talep eden telgraf Metni. İçerik: "80 bin Rus Rublesi Para Yardımı gönderiyoruz. 30 binini şimdi peşin olarak ve kalan 50 binini sonra olmak üzere. Öyle yapınız ki, Nuri Paşa ve Mürsel Paşa orda ekonomik ihtiyaçlarını karşılayabilsinler ve hiçbir şeye muhtaçlıkları bulunmasın. Her türlü yardımı onlara gösteriniz."; Zabıt no: XXIII/146

380 İsmail Soysal; Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, Cilt: I, (1920-1945), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s. 16.

Türk-Rus ilişkileri 1934 yılından itibaren erişilen doruk noktasından aşağıya inmeye başlayacaktır.³⁸¹

Türkiye, batılı devletlerle iş birliğine gittikçe Sovyetler Birliği'nden belirli bir ölçüde uzaklaşmaya başlamıştır. Bu uzaklaşma özellikle Montreux (Montrö) Boğazlar Sözleşmesi'nden sonra artarak devam edecektir. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesinden sonra Sovyetler Birliği'nin de 1934'te cemiyete üye olması iki ülke arasındaki doğabilecek muhtemel çatışmayı da önlemiştir. 1934 Balkan Antantı konusunda birtakım endişelere sahip olan Sovyetler Birliği'ne Türkiye'nin güvence vermesi ile iki ülke arasındaki münasebetlerin tamamen koparılmasına özen gösterilmiştir.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile münasebetlerinin dostane bir şekilde devam etmesi yönündeki çabalarına rağmen, Sovyetler Birliği'nin tutumu Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nden sonra 1939 yılına gelindiğinde değişmiştir. Sovyetler Birliği, can düşmanı kabul ettikleri Hitler Almanyası ile antlaşma yaparak dış politikasında önemli bir değişikliğe gitmiştir. Daha sonra Sovyetler Birliği kuzeyde Finlandiya'ya saldırdı. Arkasından Baltik devletlerini ilhak etti. “Sovyet politikasında meydana gelen bu değişiklik 1945'te Türk-Sovyet dostluk münasebetlerinin iflas etmesine neden olacaktır. Bu tarihte Sovyetler Birliği, Boğazlar ve doğudaki üç ilimiz üzerinde hak iddia etme cesaretini göstermiştir.”³⁸²

3.2. Türk-Sovyet İlişkileri Nasıl Başlamış ve Hangi Esaslar Üzerinde Gelişmiştir?

Türk-Sovyet ilişkilerinin ortaya çıkış şartları;1917 yılında Rusya'da meydana gelen Bolşevik Devrimi(Ekim devrim olarak da bilinir) sonrası çarlık rejiminin devrilmesinin ardından Rusya'da başlayan büyük değişim sonrası Sovyet Rusya anti-emperyalist bir tutum izlemiştir. Bunun sonucunda da o güne kadar hep düşmanca

381 <http://www.archimac.org/Organizations/DAGM.spml> ; (Turkey/National Archives in Ankara); 16 Temmuz, 2005.

382 <http://www.avsam.org> ; (Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi'nin Resmi Web Sayfası); 25 Aralık, 2004.

gelişmiş olan Türk-Rus ilişkileri Batılılar karşısında aynı ortak noktada buluşmuştur. Ayrıca Türk-Sovyet ilişkileri Milli mücadele yıllarında yürütülen dış politikanın en önemli ayaklarından biridir.³⁸³

“Gelişen olaylar; Devrimin ardından kurulan hükümet savaştan çekilerek Sykes-Picot Anlaşması ile benzeri gizli anlaşmaları yayınladı ve bunların Rusya’yı bağlayan bölümlerini geçersiz ilan etti.”³⁸⁴

3.3. Cumhuriyet Döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği Ekonomik ve Mali İlişkileri

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin dış ticaret dengesi devamlı açık vermiştir. Bunun nedeni, savaş sonrası dönemde, o zamana kadar kısıtlanmış ithal talebinin serbest kalması ve devam eden düşük gümrük tarifeleridir. Türk parasının değeri açıkların etkisiyle devamlı düşüş göstermiştir. Lozan Antlaşması hükümlerine göre 1923-1929 döneminde dış ticaret hiçbir sınırlamaya ve kayda bağlanmamıştı. 1929 yılında gümrük vergisi oranlarını yükselten yeni bir gümrük vergisi oranlarını yükselten yeni bir gümrük kanunu kabul edildi. 1930 yılında yürürlüğe giren 1567 Sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nun 1. maddesi, kambiyo kontrol rejimini açık olarak getirdi. Ayrıca 1932 yılında yürürlüğe giren Takas Komisyonları Teşkiline Dair Kanun, dış ticaretin kontrol altına alınmasını sağladı. Sonuçta Türkiye'nin dış ticaretinde takas ve kliring sistemleri belirdi. Aslında Türkiye'yi bu yola iten, ülkemiz ile dış ticaret ilişkileri olan ülkelerinde adı geçen sistemleri uygulamaya başlamasaydı. 1929 Dünya Bunalımı yarattığı ödeme güçlükleri dolayısıyla, dünya ticaretini bu tür sistemlerin uygulaması ile ancak yürüyecek hale getirmiştir.

İşte Sovyetler Birliği de, Türkiye'nin ilişkilerinde bu tür ödeme sistemlerini kullandığı ülkelere biri olmuştur. Ancak ne var ki, Cumhuriyetin ilk yıllarında

383 Akyol, Taha; Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi, Burak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1994, s. 47.

384 Bkz. Aslan, Yavuz; Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri. Türk Sovyet İlişkilerinde Zirve, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.

ülkemizin dış ticaret ilişkilerinde Sovyet Rusya'nın çok önemli bir yer tuttuğu pek söylenemez. Cumhuriyet Türkiye' sinin Sovyetler Birliği'yle ticareti, iki ülke arasındaki siyasal ilişkilerin 1920'lerde bir hayli iyi olmasına karşın fazla gelişmemiştir. SSCB'nin 1924-1929 döneminde Türkiye'nin ithalatındaki payı %4, ihracatındaki payı %3'tü. 1911-1913 yıllarında Çarlık Rusya'sının Osmanlı ithalatının %7 ve ihracatının %4' ünü oluşturduğu dikkate alınır, bu oranların fazla önemli olmadığı ortaya çıkar.³⁸⁵

Fakat bu dönemde Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile karşılıklı ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirecek her türlü olanaktan yararlanmaya çalıştığı söylenebilir. 1923-1927 yılları arasında Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dış ticaret değişimleri tek taraflı belgelerle düzenlenmekteydi. Türkiye'nin ekonomik yapısının özelliklerini dikkate alan Sovyet hükümeti, SSCB'ye Türk mallarını ithal etme ve Sovyet mallarını ülke dışına çıkarma hakkını Türk tüccarlarına tanımıştı. Yine söz konusu dönemde, "ARKOS" Sovyet-İngiliz karma anonim şirketinin İstanbul şubesi ile "RUSSOTÜRK" Sovyet-Türk Cemiyeti, Türkiye ile Sovyetler Birliği adına ticaret yapıyordu. Ayrıca SSCB Dış Ticaret Bankası'nın İstanbul Şubesi'nin Cumhuriyet Hükümetince kurulan Türk Lirasını Koruma Konsorsiyomu'nun üyesi olarak 1929 yılında Türkiye'nin mali iflasının önlenmesinde önemli rol oynadığı belirtilmektedir. 1927 yılı Mart ayında Türkiye-Sovyetler Birliği Ticaret ve Denizcilik Antlaşması imzalanmıştır. Bu belge, Türkiye'nin o zamana kadar, başka bir devletle eşitlik ve karşılıklı yarar temeline dayanarak imzaladığı ilk dış ticaret anlaşması olmuştur. Böylece iki ülke arasındaki ticaret yasal bir temele dayandırılmıştır. Türkiye belirli malların Sovyetler Birliği'ne lisanssız olarak ithali hakkı ile gümrük vergisi ve malların doğrudan geçişi konularında önemli ayrıcalıklar elde etmiştir. Sonuçta 1927 yılı antlaşması, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında, 1928 yılında 101.9 milyon rubleye ulaşan ticari dolaşıma yeni bir atılım getirmiştir.³⁸⁶

Ancak bu antlaşmanın uygulanmasında başlıca iki güçlkle karşılaşmıştır. Ticaret Sovyetler Birliği'nde devlet tarafından yapılırken, Türkiye'de tüccarlar tarafından yapılmaktadır. İki farklı rejimin uzlaştırılması zaman almıştır. Uluslararası

385 Erik Jan Zürcher; Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 45-89.

386 Bkz. Kıray, Emine; Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

ticaretin bozulma eğilimi gösterdiği dünya ekonomik bunalımı yıllarında, iki tarafa da eşit haklar tanıyan antlaşmalarla ve 1927 yılı sözleşmesiyle düzenlenen Türkiye-Sovyetler Birliği ticaret hacmi yükselmeye başlamıştır. Bunalımdan önceki yıllarda ticaret hacmi 11.6 milyon Türk Lirası tutarında iken, 1929-1933 yıllarında 14.6 milyon Türk Lirasına yükselmiştir. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin ticaret hacmindeki görece ağırlığı iki kat artmıştır. Türkiye'nin ithalatında Sovyetler Birliği'nin payı %5-7 iken, ihracatında ise %3.5-5.3 oranındaydı. Bu yıllarda Sovyetler Birliği'nden ithal edilen mallar arasında tekstil ve makinenin payı yükselirken, şeker ve maden kömürünün payı azalmıştır. Buna karşılık Sovyetler Birliği'ne yün ve canlı hayvan ihracatı büyük önem kazanmıştır.³⁸⁷

Ekim Devrimi'nden sonra hızlı sanayileşmeyi hedef alan Sovyetler Birliği'nin merkezi planlama yoluyla bunu gerçekleştirmeye çalışması ve özellikle ilk beş yıllık planın başarıyla yürütülmesi, ekonomik gelişme çizgisini belirlemeye çalışan ve sanayi programları hazırlığı yapan Cumhuriyet yönetiminin bu konudaki ilgisini arttırmıştır. Nitekim 1930 yılı sonlarında Hariciye vekili Tevfik Rüştü Aras'ın Sovyetler Birliği'ne yaptığı ziyaret, bu ilginin somutlaştığını, ortaya koymaktadır. 1931-32 yıllarında Türkiye'de Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hazırlanmasında büyük katkısı olan teknik yardımın 1932 Mayıs'ında İsmet İnönü'nün Sovyetlere gitmesi sonucu sağlandığını da ayrıca belirtmek gerekir. Bu ziyaretlerin bir başka sonucu da, Sovyetlerin kendilerinden makine alımı için faizsiz ve 20 yıl süreyle mal ihracıyla ödenecek 8 milyon altın rublelik(yaklaşık 16 milyon lira) bir kredi açmasıdır. Bu faizsiz krediyi daha çok Sümerbank kullanmıştır. “Denebilir ki, Türkiye Sovyetlerden sağladığı bu kredi ve teknik yardımla sanayi alanında yapmak istediği atılımlar için büyük bir hız ve kolaylık sağlamıştır. Sovyetler Birliği'nin kendi güçlüklerine rağmen böyle bir kredi sağlamaya yönelmesi ise "hakiki bir dostluk delili addedilmiştir ve Cumhuriyetin sanayileşmesini başlatan ilk fon olarak değerlendirilmiştir.”³⁸⁸

387 Yıldız, Mircan; “Türkiye-Sovyetler Birliği Ekonomik ve Mali İlişkilerinde Tarihsel Gelişimi”, Uludağ Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Maliye Bölümü Dergisi, Bursa, 2001, s. 34, 45.

388 Hürriyet Gazetesi, 13 Ağustos, 2001, s. 19.

Açılan bu kredi, 1934-39 yıllarında Türkiye sanayisine yapılan bütün sermaye yatırımlarının üçte birini oluşturmuştur. Kayseri ve Nazilli'deki iki büyük tekstil kombinası Sovyet kredisine dayanılarak kurulmuştur. Bu fabrikanın inşaatı (proje hazırlama, mekanik donanımın montajı) Sovyet uzmanlarca gerçekleştirilmiştir. Savaştan önceki yıllarda Türkiye-SSCB ticari ilişkilerine göz atılacak olursa, ilk beş yıllık plan döneminin başarılı uygulaması, makine, tarım aletleri, elektrik donatımı, siyah metal gibi Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ihraç ettiği mallar listesini genişletme olanağı bulduğu görülür.³⁸⁹

Makine-teknik ürünlerinin Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ihracatındaki payı %40'a kadar yükselmiştir. Türkiye'den ithal ettiği mallar (yün ve canlı hayvan) 1938 yılında, Türkiye'nin ihraç ettiği bütün yünün %62'sini, canlı hayvanın % 43'ünü, tiftiğin %31' ini oluşturuyordu. Türkiye-Sovyetler Birliği siyasi ilişkilerinin 1936 yılından sonra durgunlaşması ve 1945 yılından sonra da büsbütün bozulması ekonomik ilişkilerin de en aza indirilmesi sonucunu vermiştir. 1950 yılından sonra 1960'a kadar devam eden on yıllık dönemde, Türkiye'ye yapılmakta olan Amerikan ekonomik ve askeri yardımlarının olağanüstü artması yüzünden Sovyet yardımlarında büyük bir gelişme kaydedilmemiştir. Örneğin, 1 Ocak 1954-30 Temmuz 1962 arasında, yani 8.5 yıllık bir dönemde Sovyet Bloğunun Türkiye'ye yapmış olduğu ekonomik yardım taahhütleri 17 milyon dolar olmuş ve bunun 15 milyon doları ödenmiştir.

Sonuç olarak denebilir ki, İkinci Dünya Savaşı öncesinde, Türkiye ile SSCB arasındaki ekonomik işbirliği, Türkiye ekonomisinde ve özellikle en dinamik kesim olan sanayi kesiminde birikim sorununu çözümlenmede önemli katkılar sağlamıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı içinde ve sonrasında ortaya çıkan yeni dünya konjonktürü, Sovyetler Birliği'nin Türkiye üstüne koyduğu siyasi baskı, 1930'larda Türkiye açısından görece olarak önem kazanan Türk-Sovyet iktisadi işbirliğini hızla ortadan kaldırmıştır. Türkiye'nin planlı kalkınma dönemine girmeden önceki 50'li yıllarda Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerinde herhangi bir gelişmeden söz edilemez.

389 A.g.e., Yıldız, Mircan: "Türkiye-Sovyetler Birliği Ekonomik ve Mali İlişkilerinde Tarihsel Gelişimi", Uludağ Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Maliye Bölümü Dergisi, Bursa, 2001, s. 34, 122.

Türkiye'nin Kalkınma Planlarıyla ekonomisini yeniden düzenlemeye çalıştığı 1960'lı yıllarda Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir dönem başladığı söylenebilir.³⁹⁰

3.4. Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Biyografisi

Yusuf Meşedi Mir Baba oğlu Vezirov (Cemenzeminli) 12 Eylül 1887'de Şuşa'da doğdu. İlk tahsilini Şuşa'da Samedbey Ağayev'in özel okulunda almıştır. Daha sonra Rus-Türk okulunda 8 yıl okumuştur.³⁹¹

1906 yılında Bakü'ye gelmiş Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in yardımı ile Bakü uygulama okuluna girmiştir. 1907 yılında Molla Nasrettin Dergisinde "Müdiri-Mühterem başlıklı ilk makalesi yayınlanmıştır. 1908 yılında Bakü'de Üzeyir Bey'le şahsen tanışmıştır. 1909'da Bakü uygulama okulunu bitirmiştir. Daha sonra Taşkent'te bulunmuştur.³⁹²

1910'da Yusuf Vezir lisede sınav vererek üniversiteye girme hakkını kazanmış, Mukaddes Vladimir adına Kiev İmparator Üniversitesinin Hukuk Fakültesine kabul edilmiş; 1915'te fakülteden mezun olmuştur. Üniversitede okuduğu yıllarda (1910) "Borçlu", "Haraç", "Meşedi ve Kerbelayı", "Toy", "Ak Buhakta Kara Hal "Hekim", "Aziz", "Zeynel Bey", "Dertli Züleyha", "Deli", "Cuma Akşamı", "Kız Okulunda", "Dinayrı Kardeşler", adlı hikayelerini yazmış ve bu yıllarda 7 hikaye kitabı yayınlanmıştır. "Günah" ve "Studentler" (Öğrenciler) romanının ilk bölümünü de orada tamamlamıştır. 1915-1917 yıllarında Yusuf Vezir, Kırım'da Akmesjid'de yaşar. Daha sonra Odessa'da bulunmuş Litva Tatarlarının Tarihi adlı kitabını yazmıştır. Bu devirde, tarihle, özellikle de Türk Tarihi ile devamlı şekilde meşgul olan

390 A.g.e., Yıldız, Mircan, "Türkiye-Sovyetler Birliği Ekonomik ve Mali İlişkilerinde Tarihsel Gelişimi", Uludağ Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Maliye Bölümü Dergisi, Bursa, 2001, s. 99, 122-124., aktaran: ZOXRABBEKOV, A. N.; Strana Oqney (Rusça: Ateşler Ülkesi), Gençlik Yayınları, Bakü, 1987, s. 34-45.

391 Türk Ansiklopedisi, C. XXVII. MEB. Ankara- 1978.

392 Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Hayatı Üzerine Bir Araştırma - Sevil İrevanli Atilla; Azerbaycanlı Bibliyograf. Araştırmacı, FİNLANDIYA.

Cemenzeminli Litvanya Tatarlarına (Karaimlere) hasrolunmuş araştırmasını, “İlminski ve Mezhebi” vb. eserlerini de yazar.”³⁹³

1917 Rus İhtilalinden sonra Azerbaycan’a döner. 1918-1919 yılında M. E. Resulzade tarafından Azerbaycan Cumhuriyetinin Türkiye Büyükelçisi olarak İstanbul’a gönderilir. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Türkiye Büyükelçisi olarak İstanbul’da diplomatik faaliyetini sürdürmekle beraber, arşiv ve kütüphanelerde de çalışır. “Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar” adlı kitabını yazıp, 1920’de İstanbul’da, Azerbaycan Türkçesiyle 1922’de ise Paris’te, Fransız’ca yayınlattır. 1920-1923 yılına kadar Türkiye’de bulunan Yusuf Vezir o yıllarda Azerbaycan’a Dair Edebi ve Tarihi Malumat adlı eserini de yazmıştır. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti devrildikten sonra (1920) Yusuf Vezir Fransa’ya gitmek zorunda kalır. Paris Haberleri Gazetesinde çalışarak Fransız gazetelerine makaleler yazar. 1925’te pişmanlık mektubu Azerbaycan Sovyet matbuatında yayımlandıktan sonra vatana dönmesine izin çıkar.

3 Nisan 1926’da Azerbaycan Halk Komiserlerinin izni ile Bakü’ye döner; Edebiyat bölümünün müdürü olarak göreve başlar. 1926’da “Geçmişten Sayfalar” ve “Kazanç Yolunda” “Cennetin Makbuzu” adlı kitapları yayınlanmıştır. Azerbaycan Devlet Üniversitesinde uzmanlık öğrenimi görmüştür. (29 Aralık 1927’de Bilkeyis Esat Kızı Acalov’a ile evlenmiş Orhan (1928) ve Fikret (1929) adlı iki oğlu dünyaya gelmiştir. Yusuf Vezir, 1930 yılında Karabağ Hanlığı’nın ve Azerbaycan’ın ünlü şairi, politika adamı Vakıf’ın (1717-1797) hayatını ve mücadelelerini konu alan “Kan İçinde” tarihi romanını yazıp bitirir. Lakin devamlı takipler yüzünden bu kitabını yayınlatabilir.³⁹⁴

1935’de “Studentler” romanı yayımlanmıştır. Aynı yıllarda Azerbaycan Yazarlar Toplumunun Yüksek kuruluna seçilmiştir. 1933 yılında Azerbaycan Ansiklopedisini hazırlayacak gruba dâhil edilmiş; “Karanlıktan Işığa” adlı kitabı Bakü’de, “Gelecek Şehir” adlı kitabı ise Taşkent’te yayınlanmıştır. O dönem “Öncü Öğretmen” fahri adına layık görülmüştü. (1934) “Kızlar Pınarı” yayınlanmış; kızı Gülara dünyaya gelmiştir. (1936-1937) Azereşrde editör olarak çalışmış; “Kan

393 Hüseyinov T. Azerbaycan Gaz, Gurban Said-Mubahiseler-Hakikatler. 27 May 2003, s. 14.

394 Azerbaycan Sovet Ansiklopedisi. C. I.

İçinde” adlı romanını; Hayatımın 20 yılı adlı hatıralarını tamamlamış (1936); Nikolay Vasilyeviç Gogol, L. N. Tolstoy ve diğerlerinin eserlerini Azerbaycan Türkçesine çevirmiş; birkaç edebi eleştiri makalesi yayınlanmıştır. Stalin terörünün şiddetlendiği 1937’de Yusuf Vezir de takibe uğrar 1938’de Azerbaycan neşriyatında çalıştığı editörlük vazifesinden alınarak Özbekistan’a sürgün edilir. 1939-1940 yıllarına kadar burada Özbekistan’ın Ürgenç şehrinde yaşar. 1940 yılında ailesiyle görüşmek için, fiili şekilde Bakü’ye dönen Yusuf Vezir tutuklanarak askeri mahkemenin kararıyla 10 yıl hapis cezası alır. 3 Mayıs 1942’de Gorki vilayetinin Sokoye-Bezvodniye köyündeki mahkumlar kampına getirilir. 1943 yılında burada pollagra hastalığından hayatını kaybettiği bilinmektedir. Çemenzemini’nin zengin külliyyatının yanı sıra, hala incelenmemiş ve yayınlanmamış tarihi-filoloji araştırmaları mevcuttur.³⁹⁵

Not: Cemenzemini hakkında bilgiler yazarın hala hayatta olan oğlu Orhan Vezirov’un şahsi arşivinden alınmıştır. Yusuf Meşhedi Mir baba oğlu Vezirov (Cemenzemini) Edebiyat ve medeniyet tarihinde yazar, araştırmacı, politikacı olarak da tanınmaktadır. 12 Eylül 1887’de Şuşa’da doğdu. Güney Azerbaycan’dan gelen komşu bir aileye hürmeten Yusuf Vezir sonraları Cemenzemini mahlasını kullanmaya başlamıştır. Babası Mirabdulla, geleneksel Türk kültürünü sahiplenmiş birisiydi. Mesleği itriyatçılık ve halk tabipliği olmakla beraber, Fars, Arap, Türk dillerini, bu dillerdeki edebiyat örneklerini iyi bilirdi. Evlatlarının ilk eğitimiyle kendisi meşgul olmuş, hatta bu amaçla bir ders kitabı da yazmıştı. Annesi Seyit Aziz Seyit Hüseyin kızı oldukça güzel, şefkatli, adaletli ve halk edebiyatını mükemmel bilen bir kadındı. Yusuf Vezir yazılarının birinde şöyle yazıyordu: “Anam atama karşı hürmetsizlik etmezdi. Ancak kısmetine tapınarak bahtından küsmüştü. Bu hayata karşı olan küskünlük bize de sirayet etmişti. Bilhassa ben hayatımın sonuna kadar uğursuz olacağına çocukluğumdan inanıp kalbimde gam kitabı taşıyordum.” Anasının söylediği masallar, bayatılar, efsaneler, onu gelecekte bir yazar olmağa teşvik etmişti. “1906’da babasının ölümünden sonra, ailenin bütün ağırlığı annesinin üzerine kalmıştı.”³⁹⁶

395 Bkz. Resulzade, Mehmed Emin; Milli Dirlik ve Azerbaycan Davası/Meqaleler ve Nitqler. 1914-1954 (Azerbaycan Türkçesi’nde: Milli Dirlik ve Azerbaycan Davası/Makaleler ve Konuşmalar. 1914-1954), Azereşr yayımları, Bakü, 1999.

396 Karayeva L. “Ali ve Nino” Açık Söz 8 Aprel 2004. S. 2.

Yusuf Vezir büyük abisi Ebülhasan'dan alfabeyi öğrenmiş, ilk tahsilini Şuşa'da Kar Halfa lakabı ile tanınan hoca Mehti'den almış, Bir süre Ağdam'da babasından ders görmüş, Muratbeyli okulunda okumuştur. İlk tahsilini hocalardan medresede aldıktan sonra, Şuşa'da Cemalbey'in, Samedbey Ağayevin özel okullarına gitmiş; Hasanbey Vezirov'un müdürlük yaptığı Rus-Türk okulunda okumuştur. Şuşa'da realni mektebinde eğitim gördüğü zaman bu mektepte ilk defa Rus Edebiyatı ile tanış olur. Rus yazarlarını geniş bir şekilde okur ve anlamaya çalışır. Şuşa'da uygulanan bu okulda 8 yıl okumuştur. 1904 yılında amca oğlu Mirhasan Vezirov'la birlikte Şuşa'da Fokusnik (Canbaz) adlı mizahi, karikatürlü edebi-bedii mecmua çıkarmış; Rusça yayınlanan metinleri Mirhasan yazmış, karikatürleri Bedbaht imzasıyla Yusuf Vezir çizmiştir. 1905 yılında bir süre Aşgabat'taki teyzesinin yanında kaldıktan sonra yeniden Şuşa'ya dönmüş 1906 yılında babası vefat ettikten sonra Bakü'ye gelmiş (Eylül) Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yardımı ile Bakü uygulama okulunun altıncı sınıfına girmiş; yaz tatilini Aşgabat'ta geçiren Cemenzeminli orada tiyatro oyunları seyir ederdi. Bu seyrettiği oyunlar onun tiyatroya merakını gittikçe artırdı ve 1907 yılında Molla Nasrettin dergisinde "Müdiri-Mühterem" başlıklı ilk makalesi yayınlanmış (2 Ekim, n. 37); makale Bakü uygulama okulunun altıncı sınıf öğrencisi Miryusuf Vezirov imzasıyla verilmişti: bundan bir süre önce Yusuf Vezir'in çizdiği Müzefereddin Şahin karikatürü Molla Nasrettin dergisinde Şmerlingin imzasıyla çıkmıştı.³⁹⁷

Aynı yıllarda "Şahkulunun hayır işi" adlı hikayesi Molla Nasrettin dergisinde yayınlanır. Bu hikayeyi Abdurrahim bey Hakverdiyev çok beğenmişti. Yusuf Vezir ayrıca resim çalışmaları, tablolar, portreler, natürmortlar, karikatürler çizmekle de tanınmıştı. 1908 yılında Bakü'de Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin "Leyla ve Mecnun" operasının ilk sahnelerini seyretmiş; Üzeyir Bey'le de orada şahsen tanışmıştı. 1909'da Bakü uygulama okulunu bitirmiş (10 Haziran); Petersburg'a gitmiş, kabul için Vatandaşlık Hukukları Enstitüsüne başvurmuş (Temmuz), bir ay Petersburg'da kalmış, giriş sınavlarına katılmak istememiştir. Burada iken "Cennetin Makbuzu" hikayesini, bildiği atasözlerini deftere yazmış; ve orada iken Şeyh Şamil hakkında bir şiir kaleme almıştır. Petersburg'dan Aşgabat'a dönen Cemenzeminli burada iki ay

397 Cemil. A. "Ali ve Nino" Edebiyat Gazetesi, 3 Mart 2006, s. 14.

kalmış (Ağustos Eylül). Aşgabat'ta E. Hakverdiyev'in "Kimdir Suçlu" pyesini sahneye koyarak Mahmutbey rolünü oynamış, Kasım-Aralık aylarında Taşkent'te bulunmuştur.

"Seda" gazetesindeki makaleleriyle kendini göstermiş, "Nişanbazlık" adlı küçük komedisini "Fakirin Arzusu" adlı yarım yamalak hikayesini kaleme almıştır. Şuşa realnı mektebinde ilk defa Rus edebiyatı ile de yakından tanışan (ilgilenen) Cemenzeminli Rus yazarlar içerisinde en fazla Çehov'dan etkilenmiştir. Gençlik yıllarında yazdığı pek çok hikayede, Çehov etkisi açık şekilde göze çarpmaktadır. Sanat çalışmalarına şiirle başlamış ilk şiirlerini de Rus dilinde yazmıştı. Şahsi hayatını ve yakın çevresindeki hadiseleri anlatan bu şiirler, genellikle karamsar ruhtadır. Taşkent'te ikamete devam eden ve 1910 yılında Taşkent'te liseyi bitiren Yusuf Vezir lisede sınav vererek üniversiteye girme hakkını kazanmış, Mukaddes Vladimir adına Kiev İmparator Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesine kabul edilmiş; beş yıl burada öğrenim gördükten sonra 1915'te fakülteden mezun olmuştur. "Üniversitede okuduğu yıllarda (1910) "Borçlu", "Haraç", "Meşedi ve Kerbelayı", "Toy", "Ak Buhakta Kara Hal" adlı hikayelerini yazmıştı. 1911-1913 yılları arasında, genç Cemenzeminli "Hekim", "Aziz", "Zeynel Bey", "Dertli Züleyha", "Deli", "Cuma Akşamı", "Kız Okulunda", "Dinayrı Kardeşler", adlı hikayelerini yazmış ve bu yıllarda 7 hikaye kitabı yayınlanmıştı."³⁹⁸

Aynı yıllarda Bakü'da Kaspi basımevinde "Melik Mehemmed", Seda basımevinde iki hikaye kitabı yayınlanmıştı. Sade, açık, anlaşılır bir dille, olgun bir üslupla yazılan bu hikayelerde, çağdaş Azerbaycan hayatının çok farklı konuları ele alınıyor, özellikle sosyal hayattaki, maneviyat ve kültürdeki gerici eğilimle, cahillik ve fanatizm keskin şekilde eleştiriliyordu. 1914 yılında öğrenimini sürdüren Cemenzeminli çeşitli makaleler de yayınlamıştır. 1915 yılında Kiyev üniversitesi Saratov'a taşınınca tahsilini orada bitirmiş, "Günah" ve "Studentler" (Öğrenciler) romanının ilk bölümünü orada tamamlamıştır. 1915-1917 yıllarında Yusuf Vezir, Kırım'da Akmesjid'de yaşar, avukatlıkla meşgul olur, aynı zamanda Bakü'de yayınlanan gazetelere makaleler yazar. (1916-1918) yılları arasında Saratov şehir

398 Bkz. Resulzade, Mehmet Emin; Esrimizin Seyavuşu. Müasir Azerbaycan Edebiyatı, Müasir Azerbaycan Tarihi (Azerbaycan Türkçesi'nde: Asrımızın Kurtarıcısı. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarihi), Gençlik Yayınları, Bakü, 1991.

meclisinde mahkeme adayı, Simferopol’da hukuk idaresinde avukat danışman olarak çalışmış; Odessa’da bulunmuş, “Litvanya Tatarlarının Tarihi” adlı kitabını yazmıştır.³⁹⁹

Bu devirde, tarihle, özellikle de Türk Tarihi ile devamlı şekilde meşgul olan Cemenzeminli Litvanya Tatarlarına (Karaimlere) hasrolunmuş araştırmasını, “İlminski ve Mezhebi” vb. eserlerini de yazar. 1917 Rus ihtilalinden sonra vatanına daha gerekli olduğunu düşünerek Azerbaycan’a döner. 1918 sonlarında Azerbaycan Cumhuriyetinin Türkiye Büyükelçisi olarak İstanbul’a gönderilir. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Türkiye Büyükelçisi olarak İstanbul’da diplomatik faaliyetini sürdürmekle beraber, arşiv ve kütüphanelerde de çalışır. “Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar” adlı kitabını yazıp, 1920’de İstanbul’da, Azerbaycan Türkçesiyle 1922’de ise Paris’te, Fransız’ca yayınlattır. 1920-1923 yılına kadar Türkiye’de bulunan Yusuf Vezir o yıllarda “Azerbaycan’a Dair Edebi ve Tarihi Malumat” adlı eserini de yazmıştır. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti devrildikten sonra (1920) Yusuf Vezir Cemenzeminli Fransa’ya gitmek zorunda kalır. 1923-1925’de Paris’e gelmiş, Siyasi Bilimler Akademisi Diploması Fakültesi’nde öğrenim gören küçük kardeşi Miri’nin yanında kalmış (1923) mesleğine uygun bir iş bulamadığından Paris yakınlarındaki Kiklisi şehrinde bulunan bir fabrikada üç yıl çalışır; Paris Haberleri gazetesinde çalışarak Fransız gazetelerine makaleler yazar.⁴⁰⁰

Aynı zamanda Paris’teki Milli Kütüphanede de Şark tarihine ve felsefesine dair araştırmalar yapar. Paris Siyasi Bilimler Akademisi’nden mezun olan küçük kardeşi Miri’nin ölümünden sonra, vatana dönmeye karar verir. 1925’te pişmanlık mektubu Azerbaycan Sovyet matbuatında yayımlandıktan sonra vatana dönmesine izin çıkar. -Azerbaycan Halk Komiserler Sovyeti’nin 3 Nisan 1926 tarihli izni ile Bakü’ye döner; Bakü İşçi Kooperatif yayınevlerinde çalışır aynı zamanda edebiyat bölümünün müdürü olarak göreve başlar. Azerbaycan’ı Öğrenme Kurumu’nda “Azerbaycan Masallarının Tarihi Esasları” konusunda bir konuşma yapmıştır.⁴⁰¹

399 Rezulzade, Mehmet Emin; Eserleri. 1903-1909. I Cild (Azerbaycan Türkçesi’nde: Eserleri. 1903-1909. 1. Cilt), Editör: HÜSEYNOV, Şirmemmed; Azemeşr Yayınları, Bakü, 1992, s. 34-35, 78.

400 Yeni Azerbaycan 06. 03. 2004. S. 2.

401 Rezulzade, Mehmet Emin; Bir Türk Milliyetçisinin Stalin’le İhtilal Hatıraları, Hazırlayan: ŞİMŞİR, Sebahattin; Turan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 90.

1926'da "Geçmişten Sayfalar", "Kazanç Yolunda" ve "Cennetin Makbuzu" adlı kitapları yayınlanmıştır. 1927-1930 yıllarında Azerbaycan Devlet Plan Komitesi'nin sosyal-kültürel bölümünde çalışmış; Azerbaycan Devlet üniversitesinde uzmanlık öğrenimi görmüştür. (29 Aralık 1927) tarihinde Bilgeyis Eset Kızı Acalova ile evlenmiş, Orhan (1928) ve Fikret (1929) adlı iki oğlu dünyaya gelmiştir. 1930'da Rus ihtilalinden önce yazmış olduğu "Bir Gencin Defteri", "Karılarımızın Hali", "Kızlar Bulağı", "Studentler" (Öğrenciler) gibi eserlerinin üzerinde yeniden çalışır, onları sanatkârlık açısından daha da zenginleştirir. Özellikle "Studentler" romanında, ihtilalden önce Rus üniversitelerinde tahsil alan farklı düşünce tarzlarına, farklı siyasi bakışlara, farklı sosyal kökenlere mensup Türk talebelerinin birbirinden farklı, lakin bir toplum halinde; aynı devirdeki sosyetenin ibret verici portreleri tasvir edilir. Çeşitli fikir akımları ve milli manevi mefkurenin gelişmesi gözler önüne serilir. Teferruatlı tarihi bilgiler, Batı dillerindeki ilmi kaynaklara dayanarak yazılmış "Kızlar Bulağı" romanında Türklüğün en eski dönemleri canlandırılır. Yusuf Vezir, 1930 yılında Karabağ Hanlığı'nın ve Azerbaycan'ın ünlü şairi, politika adamı Molla Penah Vagıf'ın (1717-1797) hayatını ve mücadelelerini konu alan "Kan İçinde" tarihi romanını yazıp bitirir. Lakin devamlı takipler yüzünden bu kitabını yayınlatabilmez. Çemenzemini'nin konu ve üslup açısından birbirini tamamlayan bu üç romanı, XX. yy. Azerbaycan romancılığının önemli örnekleri olarak şimdi de dikkati çekmektedir.

1930 yıllarında yazar, o döneme kadar uğraşmadığı yeni bir edebi türe, dramaturgiye yönelir ve Kemalîst Türkiye'den kaçarak, Batının türlü memleketlerinde, manasız ve kendi milletine ihanetle dolu bir mülteci hayatı yaşayan Türk muhacirlerinin gereksiz mücadelelerini konu olarak ele alan "Hazreti-Şehriyar" komedisini kaleme alır. 1931 yılında Azerbaycan Devlet Sanayi Enstitüsü'nün Dil-Edebiyat Kürsüsü'nde asistan öğretmen olarak çalışmış (1931-1935) yıllarında "Studentler" romanının birinci kısmını kitap halinde yayınlanmıştır. Aynı yıllarda Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin Yönetim Kurulu'na üye seçilmiştir. 1933 yılında Azerbaycan Ansiklopedisini hazırlayacak gruba dahil edilmiş; "Karanlıktan Işığa" adlı kitabı Bakü'de, "Gelecek Şehir" adlı kitabı ise Taşkent'te yayınlanmıştır. O dönem "Öncü Öğretmen" fahri adına layık görülmüştü. (1934) "Kızlar Pınarı" yayınlanmıştır;

kızı Gülara dünyaya gelmiştir. Azerbaycan Neşriyatında tercüman olarak çalışmış; “Studentler” (Öğrenciler) romanının ikinci bölümünü tamamlayarak (1935) yayınlamıştır. (1936-1937) yılları arasında Azərneşr’de editör olarak çalışmış; “Kan İçinde” adlı romanını; Hayatımın 20 yılı adlı hatıralarını tamamlamış (1936); N. V. Gogol, L. N. Tolstoy ve diğerlerinin eserlerini Azerbaycan Türkçesine çevirmiş; birkaç edebi eleştiri makalesi yayınlanmıştır.⁴⁰²

Stalin terörünün şiddetlendiği 1937’de Yusuf Vezir de takibe uğrar 1938’de Azerbaycan neşriyatında çalıştığı editörlük görevinden alınır. Onu aynı zamanda Bolşevikler aleyhine propaganda yapmakla, , İngiliz ve Japonlar lehine casuslukla ve daha akıl almaz suçlarla itham ederler.

Hapse atılmasının yakın olduğunu gören Yusuf Vezir, Orta Asya’ya kaçır burada Ürgenç Pedagoji Enstitüsü’nde Rus Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak çalışır. Talebesi Yunus Yusuf’la birlikte “Hakikatin Tentenesi” adlı film senaryosunu yazar. 1939-1940 yıllarına kadar burada Özbekistan’ın Ürgenç şehrinde yaşar. 1940 yılında ailesiyle görüşmek için, fiili şekilde Bakü’ye dönen Yusuf Vezir Çemenzeminli burada tutuklanır, askeri mahkemenin kararıyla 10 yıllık hapis cezasına mahkum edilir. 1942 Mayıs ayında Gorki vilayetinin Sokoye-Bezvodniye köyündeki toplama kampına getirilir.1943 yılında burada pollagra hastalığından hayatını kaybettiği son zamanlarda (?) KGB arşivlerinden elde edilen kaynaklardan öğrenilmiştir.

Çemenzeminli’nin zengin külliyyatının yanı sıra, hala incelenmemiş ve yayınlanmamış tarihi-filoloji araştırmaları mevcuttur. “Bu vesile ile meramımız Yusuf Vezir Çemenzeminli’nin Azerbaycan’da ve Türkiye’de hiç bilinmeyen eserlerini gün ışığına çıkarmak, özellikle de 1919 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti tarafından Türkiye Büyükelçiliğine atanarak İstanbul’a gelişini ve mevzunun özü olan İstanbul’daki diplomatik faaliyetini Türkiye Azerbaycan okuyucularına araştırmacı bilim adamlarına duyurmamızın yararlı-olacağına inanıyoruz.”⁴⁰³

402 Bkz. Resulzade, Mehmet Emin; Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Keyfiyeti-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti. Bütün Eserleri: 1. C., Hazırlayanlar: AKPINAR, Yavuz - YILDIRIM, İrfan Murat - ÇAĞIN, Sabahattin; Meryamer Yayınları, İstanbul, 1990.

403 Ruskaya Mıslı No-4304-10-16. Fevralya 2000. S. 19.

3.5. Azerbaycan'ın Türkiye'deki Elçisi İbrahim Abilov'un Faaliyetleri Hakkında

Elçinin güven mektubunu verirken söylediği söyleve cevap: Saygıdeğer Temsilci Hazretleri, Azerî Türklerinin ve Sosyal Azerbaycan Şûra Hükûmetinin kardeşlik selâmına Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun ordusu adına yüce şahsınız aracılığıyla yine kardeşçe karşılık vermekle mutluyuz. Türkiye halkı, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun ordusu, Azerbaycanlıların ve temsilcisi olduğunuz hükûmetin hakkımızda gösterdiği içtenlikten mutludur. İşgâl düşüncesi ile açılmış olan Dünya Savaşını sona erdiren galipler, önerdikleri barış şartları ile vatan topraklarımızı, bağımsızlık ve özgürlüğümüzü elimizden almaya, yüzyıllardan beri İslâmın ve Türklüğün fedakâr koruyucusu olan milletimizi esir derecesine indirmeye kalkıştılar.⁴⁰⁴

İki yıldır Rumeli ve Anadolu'da görülen hareketlerimiz bu zorbaca saldırıya karşı koymaktan ve her varlığın yaratılıştan sahip olduğu kendini savunma hakkını kullanmasından başka bir şey değildir. Millî sınırlarımız içinde özgür ve bağımsız yaşamak istiyoruz.⁴⁰⁵

Bu haklı ve kanunî amacımızı kazanmak için uğraşyoruz. Şu kutsal savaşta milletimiz, İslâmın kurtuluşuna, dünyada zulüm görmüş ve haksızlığa uğramış olanların rahatlığının artırılmasına hizmet etmekle övünmektedir. Milletimiz bu gerçeğin kardeş Azerbaycan'ın temsilcisi tarafından onaylandığını duymakla büyük bir mutluluk duyar.⁴⁰⁶

404 Hâkimiyet-i Milliye: 15.10.1921

405 14 Ekim 1921

406 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılmasından on gün sonra, 3 Mayıs 1920'de Ankara Hükümeti kuruldu. TBMM Hükümeti adını taşıyan bu yeni hükümet ilk dış temsilciliğini Azerbaycan'ın başkenti Bakû'da açtı ve buraya Memduh Şevket Beyi (Esandal'ı) temsilci olarak atadı. Esandal'ın 15 Ağustos 1920 tarihli vetbmm Reisi M. Kemal imzalı güven mektubunda "Memduh Şevket Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Mümessil-i Murahhasıdır..." Deniyordu. Baku temsilciliği, tam kadrolu bir elçilik gibi iş gördü. Fakat bir Rus darbesiyle Azerbaycan'ın bağımsızlığı ortadan kaldırıncı Memduh Şevket Bey yerine Ferit Beyi vekil bırakıp 1 Kasım 1923'te Bakû'dan ayrıldı.

Rumeli ve Anadolu halkı, Azerî kardeşlerinin kalbinin, kendi kalbi gibi çarptığını bilirler. Bunun için getirdiğiniz selâm hediyesinin ne kadar derin ve yüce bir duygunun eseri olduğunu bilir ve bu selâmı alırken Azerî Türklerinin de bir daha esarete düşmemelerini ve haklarının ayaklar altına alınmamasını istemektedirler.

“Azerî Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için onların dileklerine ulaşmaları, özgür ve bağımsız olarak yaşamaları bizi çok sevindirir.”⁴⁰⁷

Türk’ün mutluluğu ve haksızlığa uğramışların kurtuluşu yolunda Azerbaycan Türklerinin de, kanını dökmeye hazır bulduklarına dair açıklamalarının işgâlcilere karşı Türk’ün ve haksızlığa uğramışların gücünü artıran çok değerli bir sözdür. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmetinin, iki kardeş millet arasındaki bağ ve ilginin daha sağlam ve dayanıklı bir şekle konulmasına bütün gücüyle çalışacağını ve bu konuda size gereken her türlü yardımları yapacağını arz ederim.

Saygıdeğer temsilci Hazretleri, Kardeş Azerîlerin belirttikleri içten sözlerden çok fazla duygulandığımı bir daha söyleyerek ve ordumuzun başarısı adına ortaya koyduğunuz dileklere karşı içten teşekkürlerimin kabulünü rica ederim.

Azerbaycan Elçisi İbrahim Abilov’un Söylevine Cevap:

18 Ekim 1921’de Cebeci’deki Azerbaycan Elçiliğine bayrak çekme töreninde söylenmiştir.

Elçi Hazretleri,

Bugün bize sevinçli bir bayram yaşattığınızdan dolayı Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti ve kendi adıma teşekkür ederim. Bu bayram gününün benim için mutlu bir yönü daha vardır ki, o da bağımsız Azerbaycan Şûra Hükûmetinin sancağını çekmek onurunu bana vermiş olmasıdır.

407 a.g.e., Aslan, Betül; Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 45.

Efendiler, Ankara'ya Yunanlıların, düşmanların bayrağı çekilmek isteniyordu. Bu fırsatı şükürler olsun ki, düşmanlarımız elde edemediler. Burada işte, kardeş hükûmetin, kardeş milletin sancağı çekilmesiyle mutlu oluyoruz.

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki içten bağlılığın, kardeşliğin derecesini açıklamaya gerek görmem. Bu kardeşlik bağının doğrulanması ve güçlendirilmesi için gönderilen Elçi İbrahim Abilov Bey'in seçilmesinde Azerbaycan Hükûmetinin kararının doğruluğu büyüktür. Çünkü İbrahim Abilov Hazretleri, bu kardeşlik bağı ruhunda duymuş bir kişidir ve bizce de çok önemli olan görevinde başarılı olmak için gereken bütün özelliklere sahip bulunuyorlar. Özelliklerinin üstünlüğünü daha ilk temaslarında bize göstermişlerdir.⁴⁰⁸

Temsil ettikleri hükûmetin de bir özelliği, başka bir değeri vardır. Azerbaycan Hükûmeti bir halk hükûmetidir; geleceğine kendisi sahiptir. Yanına memur oldukları Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti de egemenliğine kayıtsız ve şartsız sahip olan ve yönetim şekli halkın, geleceğini kendisinin yönetmesi temeline dayanmış olan bir halk hükûmetidir. Türkiye halkı bu amacının kazanılması için bütün varlığıyla savaşmış, savaşmakta ve savaşacaktır.⁴⁰⁹

Efendiler, Elçi Hazretleri işte böyle bir memlekette Azerbaycan'ı temsil ediyorlar. Bu temsilin mahiyetindeki anlam ve değeri büyüktür. Azerbaycan ile Türkiye arasında var olan kardeşliğin, içtenliğin doğurduğu bağdan başka, Azerbaycan'ın diğer dostlarımızla ilgi kurması da önem taşımaktadır. Coğrafi konumu göz önüne getirilirse gerçekten Azerbaycan'ın Asya'daki kardeş hükûmet ve milletler için bir ilişki ve buluşma noktası olduğu görülür, Azerbaycan'ın bu özel yeri, görevini çok önemli kılmaktadır. Bu durumun yanında Anadolu'yu da göz önüne getirmenizi rica ederim. Tesadüfen sağımda duvarda asılı olan şu haritanın çok güzel gösterdiği gibi Anadolu da, bütün Asya'nın, bütün haksızlığa uğramışların dünyasının, zulüm dünyasına doğru ileri sürdüğü bir durumda bulunmaktadır. Anadolu bu durumu ile

408 Ferit Bey 1 Kasım 1923'ten 31 Mart 1924'e kadar Temsilci Vekili olarak Bakû'de kaldı. Azerbaycan'ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katılması ve bağımsızlığını hepten kaybetmesi üzerine Türkiye'nin Bakû Temsilciliği de 31 Mart 1924'te kapandı. Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığını kazanması ve Bakû'da yeniden Türk temsilciliğinin açılması için 67 yıl beklemek gerekmiştir.

409 A.g.e. Aslan, Betül; Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 78-80.

bütün haksızlıklara ve saldırılara uğramaktadır. Anadolu yıkılmak, çiğnenmek, parçalanmak isteniyor; fakat efendiler, bu saldırılar sadece Anadolu'ya yönelmiş değildir. Bu saldırıların genel hedefi bütün doğudur.

Anadolu her türlü saldırılara karşı bütün varlığıyla kendini savunmaktadır ve bunda başarılı olacağından emindir. Anadolu, bu savunmasıyla yalnız kendi hayatına ait görevi yapmıyor, belki bütün doğuya yönelen saldırılara bir set çekiyor. Efendiler, bu saldırılar elbette kırılacaktır. Bütün bu saldırılar mutlaka son bulacaktır. İşte ancak o zaman Batıda, bütün dünyada gerçek barış, gerçek rahatlık ve insanlık hakim olabilecektir.

Bugün sancak çekilmesi nedeniyle duyduğumuz mutluluğu övünerek anmak isterim. Bundan önce Afganistan'ın saygıdeğer elçisi de bu işi bize vermişlerdi.

“Saygıdeğer arkadaşımız Abilov Hazretleri, bugün Azerbaycan'ın bağımsızlığını temsil eden sancağı çekerken ellerimin birtakım duygular ve üzüntülerle kımıldadığını duyuyorum. Gerçekten sancağı çeken benim ellerimdi. Fakat ellerimi hareketlendiren, bugünkü bayramda, manen ortak olan bütün Türk halkının gerçek ve içten kardeşlik duygularıydı.”⁴¹⁰

Elçi Hazretleri, Azerbaycan sancağının Türkiye sancağının yanında, Türkiye'nin semalarında dalgalandığını görmek bütün milletimiz için büyük bir bayramdır. Bize böyle bir bayram günü yaşattığınızdan dolayı içten teşekkürlerimi tekrar ederim.⁴¹¹

410 A.g.e., s. 89.

411 Hâkimiyet-i Milliye: 20.11.1921

3.6. Sovyet-Türkiye Münasebetleri: Ermenilerin Siyasi Ortamdan Yararlanma çabaları

Sovyet-Türkiye ilişkilerinde oluşmuş soğuk münasebetler ve Sovyetler tarafından ortaya atılmış “Ermeni meselesi” Ermenilerin aktifleşmesinde az rol oynamadı. Bütün tarihi ortamlarda ayık ve çevik olan Ermeni lobisi ve siyasetçileri süreçleri çok dikkatle izliyor, uygun tarihi ortamdan kendi milli menfaatlerini temin etmek istiyor ve bu istikamette girişimde bulunuyorlardı. İkinci Cihan Savaşı’nın ilk yıllarında değil, işte savaşın siyasi sonuçlarının SSCB’nin yararına çözüldüğü ortamda Ermeniler, kazanılmakta olan savaşın başarısından kendi paylarını almak amacıyla Sovyetler Birliğine yaklaşır, Alman faşizmiyle mücadelede kendi yardımlarını göstermeye çalışıyorlardı.⁴¹²

1944 yılının 9 Martında ABD’de “Hnçak”, “Ramkavar” partileri, “Ermenistan Ermenilerinin İlerici Birliği” Ermenistan Ermenilerinin Milli Birliğini yarattılar⁴¹³. “Birliğ”in kabul ettiği belgede kurumun amaçları belirlenirdi; ilk önce, savaşa askeri yardım edilmesi; ikincisi, SSCB’de ve Ermenistan SSCB’de yardım amacıyla çeşitli kurumların oluşumu; üçüncüsü, yurtdışındaki Ermenilerin repatriasiyasına (vatanlarına geri dönmelerine) her türlü yardım etmek;⁴¹⁴ Milli Birlik olduğu ilk günden bütün Ermeni topluluklarında kendi özeklerini oluşturmayı becermişti. Ermeni komünistleri Ermeni kurumlarını birlikte eşgüdümlemek sahasındaki gayretleri sonucunda Milli Birlikler tek cepheye dönüştüler⁴¹⁵.

Ermenistan Merkezi Devlet Arşivi’nde korunan belge Ermenilerin savaş döneminde SSCB’ye gösterdikleri maddi yardımları yansıtır. SSCB Devlet Bankı Cumhuriyet bürosunun başkanı Rza Velibeyov’un 1944 yılının 30 Nisanında Sovyetler dışında yaşayan Ermeniler tarafından başpiskopos Gevorg Çerokçiyen’in adına yatırılmış paranın raporu verilmiştir⁴¹⁶. Bu parayla iki tank katarının yaratılması

412 Esed Kurbanlı; “TURAN-SAM” Dergisi; www.turansam.org, s. 39-43, YAZ, 2009, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü.

413 Sovetskaya Armeniya Za 60 Let. Erevan, izd. “AN Arm. SSR”1970 s. 293.

414 a.g.e.,s. 293.

415 a.g.e., s. 293.

416 Çentralny Qosudarstvenny Arxiv Arm. SSR. F. 409, op. 1. D. 1657, l. 10

ve cepheye gönderilmesi hakkında G.Çerokçyan'ın Ali Baş Kumandana çektiği telgrafta bu konuda detaylı bilgiler vardır⁴¹⁷.

”1944 yılının 7 Haziranında bununla bağlı İ.V.Stalin telgraf aracılığıyla G.Çerokçyan'a kendi teşekkürlerini arz etmekle beraber ülke dışında yaşayan Ermenilere de özel selamını iletir”⁴¹⁸.

Savaş yıllarında ülkede milli birliğin sağlanması için yeniden faaliyete geçmiş kiliseler devletin bu alandaki politikasının gerçekleştirilmesinde büyük rol oynamışlardır⁴¹⁹. Onarılmış kiliseler arasında Eçmiadzin kilisesi de SSCB'nin Türkiye'ye karşı siyasetinde büyük rol oynuyordu.

1945 yılının 19 Nisanında İ.V.Stalin tarafından kabul edilen G.Çerokçyan'a kilisenin onarımıyla birlikte yüz bin Ermeninin de yurtdışından repatriyasını teşkil etmeyi buyurulmuş ve bildirilmişti ki, kısa zamanda bu konuda devletin özel kararı olacaktır⁴²⁰. G.Çerokçyan 1945 yılının 22 Haziranında yapılan kilise toplantısında patrik seçildikten sonra Cumhurbaşkanı'na hitap ederek “tarihi Ermeni toprakları”nın Ermenistan'a birleştirilmesiyle birlikte yurtdışındaki Ermenilerin vatana dönmeleri için izin vermeyi rica eder⁴²¹.

VI Gevorg İ.V.Stalin'le kendi aralarında olan anlaşmaya göre yurtdışındaki din adamlarına, partilere, bilinen lobi üyelerine hitapla rica ediyor ki, yurtdışındaki Ermenilerin repatriyasını teşkil etsin⁴²².

Kısa zamanda kilisenin teşkilatçılığıyla 130 bin Ermeninin yurtdışından Ermenistan SSCB'de yaşamak istediği konusunda başvuruları Sovyetler Hükümetine takdim edilir⁴²³. SSCB Halk Komiserleri Sovyeti 1945 yılının 21 Kasımında

417 Sovetskaya Armeniya v godvelikoy Oteçestvennyy Voyni (1941-1945). 1975,Erevan, izd. “AN Arm. SSR” s. 720

418 a.g.e.s. 721

419 Djuzepe Boffa. İstoriya Sovetskoqo Soyuzu. Moskva, iz. “Mejdunarodnie otnoşenie”, 1994,T.II , s. 162

420 Qevorqyan Parqev. V Borbe Za Suşestvovanie. Armyanskiy Vestnik,1 sentyabr 1993, № 9

421 Xomozuri Q. Soçialne Potryaseniya v Sudbax Narodov. M., “İntelekt”,1997, s. 161

422 Qevorqyan Parqev. V Borbe Za Suşestvovanie. Armyanskiy Vestnik, M.,1993, №9

423 Armyanskiy Vestnik, №9

“Ermenilerin Yurtdışından Ermenistan SSCB’ye Dönmeleriyle İlgili Tedbirler Hakkında” karar alır⁴²⁴.

“Olaylara kronolojik olarak bakılması gösteriyor ki, bu karardan sonra Ermenilerin arazi iddiası ortaya çıktı. 1945 yılının 28 Kasımında Ermenistan komünist rehberi Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ arazisinin Ermenistan’a birleştirilmesi hakkında Merkezi hükümet karşısında dilekçe verir. Dilekçeye bağlı olarak Umumittifak Komünist Partisi Merkezi Komitesi’nin (UKPMK) katibi G.M.Malenkof İ.V.Stalin’in buyruğuyla Azerbaycan KPMK’nin I. Katibi M.C.Bağirov’a bu mektupla birlikte müracaat ederek ondan kendi fikrini söylemesini rica edir. Azerbaycan SSCR rehberiyse bu teklifi kesinlikle reddeder”⁴²⁵.

Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a birleştirilmesiyle bağlı dilekçenin Bağirov’a gönderilmesi “keşif” karakteri taşıyordu. Azerbaycan’ın komünist rehberinin arazi meselesinde tuttuğu kesin sert tavrı resmi Kremlin ve Ermenistan rehberini bu fikirden vazgeçirdi. Eğer M.C.Bağirov bu meselede küçük bir yumuşak tavır ile durmuş olsaydı, büyük ihtimalle Dağlık Karabağ o zamanlar Ermenistan’a birleştirilecekti.

Karen Burutens şöyle yazar, yurtdışındaki Ermenilerin Sovyet Ermenistan’ına getirilmesiyle ilişkili Q. Arutyunov Dağlık Karabağ ve Nahçıvan’ın Ermenistan’a birleştirilmesi meselesini MK katibi G.Malenkof’la birlikte tartışmışlardır⁴²⁶.

Sovyet hükümeti yurtdışından Ermenilerin getirilmesi için geniş propaganda işine koşmuş, bu amaçla 1944 yılında “Ermenistan’ın Yurtdışındaki Ermenilerle Kültürel İlişkiler Cemiyeti” yaratılmıştı⁴²⁷.

1945 yılının 20 Aralığında Sovyet Ermenistan’ının 25. yıldönümünün ülkede yapılması da aslında siyasi amaç taşıyordu. Merkezi gazeteler “Ermeni halkının bayramı” başlıklı yazılar basıyor, Sovyet Ermenistan’ının 25 yıl zarfında kazandığı

424 İstoriya Armyanskoqo Naroda. Erevan, ER.QU,1980, s. 564

425 Pjikov A. Xruşevskaya “Ottepel” (1963-1964). Arxiv. Moskva, Olmo Pres, 2002,s. 203

426 Brutenç K.N. ,Tridçat Let Na Stary Ploşadi. M.,1998,s. 500

427 Xudaverdyan K.S. Kulturnie Svyazi Sovetskoy Armenii. Erevan,1977,s. 132

sosyal, ekonomik, politik, kültürel başarıların propagandası yapılıyordu⁴²⁸.O, günlerde UMPMK'nin yayın vasıtası olan "Pravda" gazetesinde Q. Arutyunov'un geniş bildirisi basılmıştı. Q. Arutyunov bu bildirisinde Türkiye'ye karşı arazi iddiasında bulunur, Kars, Ardahan, Sarıkamış ve başka arazilerin hemen Ermenistan'a geri verilmesini talep ediyordu⁴²⁹.

Cumhuriyet gazeteleriye Sovyet Ermenistanı'nın 25. yıldönümüyle ilişkili yurtdışındaki Ermeni komite ve kurumların tebrik mektuplarını yayınlıyordu. Bu mektuplarda Ermeniler Sovyet hükümetine müracaat ederek Türkiye'deki Ermeni topraklarının Sovyet Ermenistanı'na birleştirileceği takdirde vatana dönerek orada "sosyalizm" uğrunda faal çalışacaklarını bildiriyorlardı⁴³⁰.

"SSCB Yüksek Sovyet'inin Reyaset Heyeti'nin 1946 yılı 19 Ekim tarihli buyruğuyla yurtdışında yaşayan Ermenilerin ülkeye repatriyasını hukuki açıdan kanunileştiriyordu"⁴³¹. Karardan sonra Ermenilerin Sovyet Ermenistanı'na dönmesi gerçekleşti.

Sovyetler Birliğinin ve yurtdışındaki parti ve kurumların yaptıkları propaganda sonucunda 1947 yılının başlarında 85.787 Ermeni Ermenistan SSCB'ye göç etmiştir⁴³².

Ermeni kaynaklarıdaysa onların sayısı 100 bin kişi olarak kaydedilir⁴³³. Göçürülen Ermeniler genellikle ABD, Fransa, Bulgaristan, Romanya, Suriye, Lübnan, Mısır ve İran'dan getirilmişlerdi. Bir olguyu kaydedelim ki, onların Ermenistan'a dönmesi için Umum Ermeni Hayırsever Kurumu 1 milyon dolardan fazla para harcamıştı⁴³⁴. Sovyetler Birliği özel hizmet kurumlarının raporlarından belli oluyor ki, yurtdışından göçen Ermenilerin büyük çoğunluğunu Daşnak eğilimli kişiler oluşturuyordu. Onlar yüzde Sovyet hükümetine olumlu olduklarını göstererek, aslında

428 25 Let Sovetskoy Armenii. Pravda, 25 noyabrya 1945, № 281

429 Pravda, 1945№281

430 Kommunist (Erevan). 1945, 22 dekabrya, № 275

431 Vedemosti Verxovnoqo Soveta SSR, 1946, №39

432 Kamuran Gürun. Türk Sovyet ilişkileri (1920-1953). Ankara,1991,s. 30

433 İstoriya Armyanskoqo Naroda. Erevan, ER.QU,1980 s. 364

434 a.g.e. s.364

“Ermeni meselesi”nin çözümü için gelmekteydiler. Sonradan onların büyük bir kısmı casuslukla suçlanarak Sibiryaya sürgün edildiler.

1947 yılının Ekim-Kasım aylarında Kahire şehrinde gerek Sovyetler Birliğinden, gerekse de yurtdışındaki kilise adamları ve siyasetçilerinin katılımıyla Dünya Ermenilerinin Kongresi düzenlendi⁴³⁵. Kongre “Daşnaksütun” partisinin siyasi platformu hakkındaki direktifi adlı programı kabul etti. Belgenin repatriasiya bölümünde kongrede sunulan bildirimlerden hareketle, Daşnakların vardıkları sonuç aşağıdakilerden oluşmaktaydı ki, kitlesel repatriasiya Ermeni topraklarının bağımsızlığa kavuşturulması ve Ermenistan sınırlarının genişletilmesine bağlıdır⁴³⁶.

Fakat bununla birlikte “Daşnaksütun” partisi repatriasiyaya karşı geliyor ve kendi amaçları doğrultusunda propaganda yapıyordu. Bunlar nedensiz değildi. “Büyük memleketlerle münasebette bizim mevkiimiz” adlanan bölümde bütün bunlara açıklama veriliyordu. Sovyetler Birliği sert bir tutumla suçlanıyor, bu Birliğin Ermenileri aldatması özellikle vurgulanıyordu.

Daşnaklara göre Sovyetler Birliği Daşnak hükümetini kurulduğu andan çöktürmüş, bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur. İkinci bentte belirtiliyordu ki, SSCB Ermeni topraklarının birleştirilmesi için hiçbir girişimde bulunmadı. Bu bölümde Sovyetler Birliği’nin Türkiye’nin Doğu vilayetlerinin Ermenistan’a birleştirmesini becermediği de kaydediliyordu. Sovyet hükümetinin “Ermenistan’ın Zakafkasya dahilindeki sınırlarını birleştirmeyi istememesi”ne geldikteyse Daşnaklar ilkönce Dağlık Karabağ, Nahçıvan ve Ahalkelek topraklarını kastediyorlardı⁴³⁷. Bunlar Sovyet hükümetinin İkinci Cihan Savaşında Türkiye aleyhine siyasette “Ermeni meselesi”nin çözümüyle bağlı onlara verdiği vaatten kaynaklanıyordu.

1946 yılında bu rakam 51.238 kişiydiyse, 1946 yılıyla kıyaslamada 1947 yılında Ermenistan’a 34.549 Ermeni göç etmişti⁴³⁸. Bunun birinci nedeni

435 Azərbaycan Respublika Siyasi Partiyalar İctimai Hərkətlər Arxivı, f.1. Siy. 221, iş. 78 v. 32-36

436 a..g.e.v.74

437 a.g.e. S19

438 Nesla Bağgün. Türk-Ermeni İlişkileri. İstanbul, 1973, s.115

“Daşnaksütun” partisinin yurtdışındaki Ermenilerin göçüne karşı yaptığı keskin anti propaganda, diğer nedeni göçmenlerin bir kısmının geriye dönerek Ermenistan’a gelmek isteyen soydaşları arasında Sovyet yaşam tarzının yabancı ülkelerdeki yaşam tarzıyla mukayesede geride kalması ve acı gerçeklerin dile getirilmesiydi. Başka bir nedense “Ermeni mesele”sinin çözüleceğine Ermeniler arasında inamın zayıflamasıydı.

Sovyetler Birliğinin Türkiye’ye karşı arazi iddialarından hala da el çekmediği bir zamanda bütün bunlar Sovyet hükümetinin bütün dünyada yapay olarak yaratmış olduğu “adaletli devlet” görüntüsüne ciddi zararlar verir, Ermeniler arasında “Ermeni meselesi”nin çözümüne olan umudu azaltırdı. Onu da kaydedelim ki, hala 1945 yılının 19 Nisanında İ.V.Stalin’le G.Çerokçyan arasındaki anlaşmaya göre yurtdışından getirilen Ermeniler Türkiye’den alınarak Ermenistan’a birleştirilecek topraklarda meskunlaştırılacaklardı⁴³⁹.

1947 yılının 12 Martında “Trumen doktrini”nin kabul edilmesi, Türkiye’nin ABD’yle bağlanmış olduğu antlaşmalar SSCB’nin Türkiye’ye karşı arazi taleplerini bir o kadar geciktirmekle beraber, Azerbaycan Türklerinin tarihi topraklarından departasiyasını (mecburi göçünü) da zaruri etti. Böyle bir ortamda SSCB Bakanlar Kurulu acele olarak Azerbaycan Türklerinin tarihi topraklarından sürülmesi hakkında karar kabul etti.

Bu acelecilik SSCB Bakanlar Kurulu’nun “Ermenistan SSCB’den Kolhozcuların ve Başka Azerbaycanlı Ahalinin Azerbaycan SSCB’nin Kür-Araz Ovalığına Göçürülmesi Hakkında”ki 1947 yılı 23 Aralık tarihli kararında da görülür⁴⁴⁰. Karar izahsız ve girişiz alınmıştır. Kararın kabul edilmesinde esas neden gibi M.C.Bağirov’un Q. Arutyunov’la birlikte İ.V.Stalin’e yapmış oldukları müracaatla bağlı fikirlerin ileri sürülmesine gelince, belirtelim ki, Ermenistan ve Azerbaycan rehberlerinin Sovyet devlet başkanına gönderdikleri hitap-mektup büyük ihtimalle Sovyet rehberleri tarafından sonradan razılaştırılmıştır. Arşivde korunan bu mektubun üzerinde tarih bile gösterilmemiştir.

439 Qevorçyan Parqev. v Borbe Za Suşestvovanie. Armyanskiy Vestnik,1993, №9

440 Azerbaycan Respublika Siyasi Partiyalar İctimai Herekatlar Arxivi., f.1. Siy. 222,iş, 48, v10

Sonuç olarak, Türkiye'ye karşı arazi taleplerinin ve Yukarı Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesinin mmknszlyęyle karşılaşan resmi Kreml, Azerbaycan Türklerini tarihi etnik topraklarından çıkarmakla İkinci Cihan Savaşı'nda Ermenilere onlardan istifade mukabilinde vermiş olduğu vaadi kısmen yerine getirmiş oldu. Azerbaycan Türklerinin sürülmesi hakkında 23 Aralık 1947 yıl kararı Ermenilerin etnik temizleme siyasetini yeniden alevlendirdi. Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan zorla çıkarılması sürecinin uygulanması sonucunda 100 binden fazla soydaşımız amansız ve dehşetli siyasetin kurbanı oldu⁴⁴¹.

441 Paşayev A. Krlme. Bakı, "Genclik" 1995.seh.22

SONUÇ ve ÖNERİLER

Çalışma, arşiv evraklarının ve dönemin basınının takibi sonucunda toplanan bilgiler doğrultusunda ve bu bilgilerin yeniden tahlili ve değerlendirilmesi esasında yazılmıştır. Çalışmada, Azerbaycan Cumhuriyeti, Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Gençlik, Turizm ve Spor Bakanlığı Arşivi fonları ve tutanak kayıtlarından geniş şekilde istifade edilmiştir. Konu şimdiye kadar araştırılmamış arşiv evrakları ve dönemin Azerbaycan süreli basını takip edilerek toplanan materyaller esasında geniş ve kapsamlı bir şekilde araştırılmıştır. Çalışmada bilim insanlarının kitap ve hatıralarından da yararlanılmıştır. Resim materyalleri için, Azerbaycan Cumhuriyeti “Foto-Fono-Kino”⁴⁴² evrakları ve Merkezi Devlet Arşivi'nin fonlarından⁴⁴³, çeşitli müzeler, Bakanlık ve idarelerden yararlanılmıştır.

1918-1920 yıllarında Azerbaycan ve Osmanlı Devleti samimi ve sıkı bir işbirliğine girmişlerdir. Osmanlı Devletinin savaşta olduğu bir dönemde Azerbaycan'daki Müslümanların ve Türklerin hayatlarını Ermeni ve Bolşevik zulmünden kurtarmak için yapmış olduğu askeri ve siyasi yardım takdir edilecek niteliktedir. Bu yardım ve şartlar göz önüne alındığında ancak kardeşin kardeşe yapacağı fedakarlıktan başka bir şey değildir. Türk Ordusu Azerbaycan'la imzalanmış birtakım anlaşmalar çerçevesinde ve Azerbaycan Hükümetinin daveti ile gelmiş, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ve arazi bütünlüğünün korunmasına yardımcı olmuştur. Sovyet döneminde Osmanlı Devletinin Azerbaycan'a yapmış olduğu yardım çarpıtılsa ve Türk ordusu işgalci, sömürgeci olarak adlandırılrsa da Azerbaycan'ın en yetkili devlet adamları ve en önemlisi Azerbaycan halkı, Türk ordusunun muzaffer Mehmetçiklerine gereken değeri ve saygıyı göstermektedir.

Belirtilen kapsam ve sınırlar çerçevesinde kütüphane aracılığıyla konunun içeriği ile ilgili kitap ve makale taraması yapılmıştır. Bunun yanı sıra, konunun

442 Foto, Film, Montaj anlamına gelmektedir.

443 kaynaklarından

bütünlüğün sağlanması için, İnternet aracılığı ile de bazı ham veriler elde edilmekte ve konu ile ilgili gelişmeler yakından izlenmektedir. Aynı zamanda, başta Azerbaycan Bakanlar Kurulu yanında Azerbaycan Devlet Baş Arşivler İdaresinin, Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi'nin, Azerbaycan Dış İşleri Bakanlığı'nın ve İçişleri Bakanlığı'nın tüm arşiv kayıtları taranmış, arşivde bulunan çeşitli tutanak kayıtları sabırlı bir çalışma sonucunda araştırılmıştır. Atatürk Dönemi Türkiye ile Azerbaycan arasındaki siyasi, iktisadi ve kültürel-sosyal ilişkiler ile ilgili çeşitli kuruluşların yayınlamış olduğu raporlar ve uzman kişilerin görüşleri dikkate alınmaktadır.

Çeşitli yerli ve yabancı on-line veritabanları ve arama motorları kullanılarak Türkiye, Azerbaycan ve Atatürk hakkında bilgi edinmek amaçlı taramalar yapılmıştır. Azerbaycan Dış İşleri Bakanlığının web sitesi 7 ay boyunca sürekli takip edilmiş, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki bugünkü ilişkiler de Atatürk dönemi ilişkiler ile kıyaslanmıştır. Azerbaycan İçişleri Bakanlığı'nın bağlı bulunduğu resmi İnternet sitesi de bahsedilen izlemeye alınarak konunun derinlemesine araştırılması sağlanmıştır.

Akademik çalışma için gerekli her türlü veri Azerbaycan kaynaklarına göre yapılmıştır. Bunun için Azerbaycan Cumhuriyeti, Merkezi Devlet Arşivinden izin alınmıştır. Bu arşivin incelemeye açık olan esas üç bölümünde araştırma yapılmıştır. Araştırma gerçekleştirilen esas üç arşiv aşağıdakilerdir::

1. ACSPTHAR → Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Arşivi;
2. ACEYTAR → Azerbaycan Cumhuriyeti En Yeni Tarih Bölümü Arşivi ve
3. ACDA → Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivleri olmaktadır.

Bunun dışında, Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri ile ilgili bütün arşiv kayıtlarının Azerbaycan'da bulunmadığı da tespit edilmiş ve bu arşiv kayıtlarının

bir kısmının Rusya Federasyonu'na götürüldüğü öğrenilmiştir. Bu haber Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı yetkilisi tarafından öğrenilmiştir.

Bu tezde, Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri üç bölüm halinde incelenmektedir.

Birinci Bölümde, Osmanlı Devleti ile 1918 yılında Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler araştırılmaktadır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Doğuda Türk-İslam aleminin ilk düzenli Cumhuriyeti olmuştur. 1918 yılında Azerbaycan'da kurulan Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'ne de aynen Osmanlı Türk Hükümetinin yardımı irdelenmiştir. Enver ve Nuri Paşanın Azerbaycan ziyaretleri, askeri yardımlar ve diğer hususlar, arşiv belgeleri ışığında kapsamlı bir şekilde irdelenmektedir. Eski Osmanlı tarihi, coğrafyası, siyasi gelişmeler araştırılmaktadır. Eski ve yakın Osmanlı Türk tarihi ve günümüz coğrafyasını inceleme sonrasını takiben, çalışmada Osmanlı politikasının dışa yansımaları, dünya devletleri tarafından nasıl algılandığı da irdelenmektedir. Birinci bölümde aynı zamanda diplomatik gelişmelere de ışık tutulmaktadır. Safevilerin kurulmasından itibaren çöküşüne kadarki dönem ayrıntılarıyla irdelenmektedir. Safevilerin Azerbaycan'a dönüşmesiyle, Azerbaycan'ın Rusya ve Farslar tarafından nasıl ikiye bölündüğünü anlatan Türkmençay ve Gülistan antlaşmalarına yer verilmektedir. Tarihte kurulan Türk devletlerinin Devlet Başkanları ve onların kısa özgeçmişleri verilerek hayatlarından bahsedilmektedir. Konunun önemi ve bu konuda bilgilerin değerlendirilmesi, Atatürk'ün diğer başkanlardan farklı yönlerini ve liderlik yönünü ayırt etmek amaçlı yapılmaktadır.

İkinci Bölümde ise çalışmanın da ana konusunu oluşturan, Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkilerinin oluşumu, gelişimi ve globalleşen dünyada bulunduğu geniş yankılardan bahsedilmektedir. Türkiye Cumhuriyetini temsil eden TBMM'nin 1920'de kurulmasından sonra TBMM ile Sovyet Azerbaycan'ı arasındaki ilişkiler araştırılmaktadır. 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin resmen ilanından sonra da Türkiye ile Sovyetlerin terkibine girmiş Azerbaycan arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bu bölümde Azerbaycan Devlet Arşivleri'nin tutanaklarından geniş bir şekilde

yararlanılmıştır. Türkiye Kurtuluş Savaşı Döneminde kardeş Azerbaycan'ın önderliğinde diğer Orta Asya Türk Devletlerinden de toplanan kardeş yardımı ve Azerbaycan Devlet Başkanı Nerimanov'un, Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Lenin'i bu yardıma nasıl ikna ettiği de incelenmiş, ayrıntılı bir şekilde okuyucuya sunulmuştur.

Üçüncü Bölüm, ikinci bölümün devamı niteliğinde olup, Azerbaycan'ın bağımsızlığını yitirerek, Sovyet Rus kontrolüne nasıl geçtiğini yine arşiv vesikaları esasında okuyucuya sunmaktadır. Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nin bir parçası olması sonrası olaylar Türk Sovyet ilişkileri boyutuna girmektedir. Bu yüzden araştırmamızın bu bölümünde Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasındaki siyasal-kültürel ilişkiler araştırılmıştır. Azerbaycan'da Müsavat Hükümeti'nin yıkılıp, yerini Komünistlere bırakmasıyla hem Azerbaycan tarihinin yeni dönemine girmekte, hem de Azerbaycan-Türkiye ilişkileri yeni bir boyut kazanmaktadır. Bu bağlamda, bundan sonraki dönemde artık müstakil bir Azerbaycan'dan söz edilmesi mümkün olmamaktadır. Azerbaycan, 28 Nisan, 1920 itibariyle Sovyetler Birliğinin bir parçası olmaktadır ve 11. Kızıl Ordu tarafından işgale maruz kalmıştır. Bu yüzden sonraki aşamalarda Türkiye-Azerbaycan değil de, Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri araştırılmaktadır. Bu yüzden Türk Sovyet ilişkileri araştırmanın ikinci çekirdeğini oluşturmaktadır. Üçüncü bölümün sonları tezin de sonudur ve burada yeni kurulan Türkiye ile Sovyetlerin bir parçası olan Sovyet Azerbaycan'ı ile kültürel alanda ilişkileri, başta Moskova ile olan diyaloglar, diplomatik ilişkiler incelenmektedir.

Son bölüme ek olarak, tarihin esas özelliği de dikkate alınarak çeşitli haritalar, arşiv belgelerinin fotokopileri ve diğer yararlı resimli kaynaklara yer verilmiştir. Son bölüm eklerden oluşmaktadır ve teze yardımcı olan çeşitli kaynaklar bu bölümde listelenmektedir. Bu bölümde tablolara da yer verilmektedir.

Osmanlı Devleti'ni Almanya ile ittifaka zorlayan başlıca nedenler olarak başka bir alternatifin olmaması, Balkan Savaşları'ndaki yenilgi, teknoloji eksikliği ve ordunun modernizasyonu gibi sebepler göze çarparken belki de ittifakın en önemli getirisi olarak Alman Maliyesi'nin bitmek bilmez fonları ilk anda düşünülebilir.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti ve Almanya arasındaki ittifakta Kafkasya meselesinden kaynaklanan çözümler görülmekteydi. Bu esnada Osmanlı Devleti ağır kayıplara rağmen Bakû'yu ele geçirmiş ve zengin petrol yataklarına kavuşmuş idi. Ancak Almanya, Osmanlı Devleti'nin bu imkandan yararlanmasını doğru bulmuyor ve Osmanlı Devleti'ni Bakû'yu terk etmeye davet ediyordu. Enver Paşa'nın baskısı ile kısa bir süre bu çifte standarda ara veren Almanya, daha sonra bizzat Kayzer Wilhelm ile 1918'de talebini yinelemiş ve ittifak tamamen çözülmüştür.

Enver Paşa mükemmel bir saha kumandanı, eşsiz bir asker değildi hiç kuşkusuz; ancak iyi bir politikacı ve çok iyi bir bankerdi. Nitekim az gelişmiş ülke çok gelişmiş ülke sömürü ilişkisini tersine çevirir derecede Almanya'yı kullanmıştır. Çok hırslı bir insan olarak 1. Dünya Savaşı bittiğinde bile siyasi hayatının bittiğine inanmamış ve bu dönemde hayatının son macerası olan Pan Türkizm hayaline dalmıştır. Kendisinden beklenir bir pervasızlık sonucu 8 Aralık, 1922'de Ruslarla girdiği bir çatışmada şehit olmuştur. Savaş büyük tarihi şahsiyetlerin şan, şeref ya da töhmet ve nefret kazandıkları bir vasıta. Bu hüküm Enver Paşa içinde geçerli olmuş ve hükmün töhmet ve nefret kısımları Enver Paşa için daha sık tekrarlanır olmuştur.

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri etno-sosyal zeminde ele alınca soy birliği faktörü önem arz etmektedir. Soy birliği mahiyetli bölgesel bir dayanışma ilişkilerin asli unsurlarından olan İran'ı Fars etno-kültürel yapısı ile devreye sokmaktadır. Bölgede yürütülecek etno-sosyal özellikli Azerbaycan-Türkiye dayanışması Gürcistan' Rusya'ya da kapsayacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Atatürk, dengeli ve barışçı bir dış politika izlemiştir. Kurtuluş savaşında karşı karşıya gelinen Avrupa devletleri ile ise ilişkiler tamamen kesilmemiş, seviyeli olarak devam ettirilmiştir. Orta doğu ülkelerinin bir kısmı manda altında oldukları için ileri seviyede bir ilişki kurulamamıştır. İsmet İnönü de Atatürk'ün bu politikasını devam ettirmiş; Türkiye'nin II. Dünya savaşına kadar en yakın olduğu ülke Sovyetler Birliği olmuştur.

II. Dünya Savaşında iki blok arasında baskıya maruz kalan Türkiye tarafsızlığını savaş sonuna kadar koruyabilmiş ancak bu olay Batılı devletler ve Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerinin gerginleşmesine yol açmıştır.

Dünya toplumundaki saygın ülkeler ya askeri, ya ekonomik, ya da kültürel zenginliğe sahip ülkelerdir. Bazı ülkeler hatta bu özelliklerden birkaçına sahiptir. Henüz bu saygın ülkelere biri olabilme çabası içinde olan Azerbaycan, eskiden kültürü ile kendini tanıtabilecek bir durumundaydı. Fakat Sovyetlerin işgali altına geçmesi Azerbaycan kültürünün, çoğu tarihi anıtları ve kültür abidelerinin yok olmasına sebep olmuştur. Günümüzde Azerbaycan eski durumunu geri getirmeye çalışsa da bence buna henüz tam olarak muvaffak olduğu söylenemez. Bu yüzden “Azerbaycan kültürel yönden çok zengin bir ülkedir” diyemeyiz. Fakat sanayi yönünden bakacak olursak Azerbaycan, zengin yeraltı kaynaklarından dolayı ekonomik alanda ilerleme kaydetmektedir. Bağımsızlığını ilan ettikten sonra Azerbaycan, her alanda olduğu gibi, iktisadi alanda da yeni yatırımlar yapmaya başlamış, fakat eskiden merkezi yönetim sistemine bağlı olarak çalıştığından ve birtakım hukuki faaliyetlerinin eksikliğinden yapılan birçok yeni atılımlar sonuçlandırılmamıştı. Bugün Azerbaycan’ın ekonomi alanında hızla ilerlemekte ve bu ilerlemelerde diğer ülkelerle kurduğu dış ilişkiler de çok fazla etkili olmaktadır.

Dünyada yaşanan küreselleşme süreci ile birlikte Azerbaycan’da da birtakım değişimler ve gelişmeler yaşanmaktadır. Tam anlamıyla “bugün Azerbaycan’da bir küreselleşme süreci yaşanıyor” diyemesek de, elindeki zengin kaynak ve olanaklarıyla Azerbaycan, belki de ileride dünyanın saygın devletleri listesine girmeyi başarabilecektir. Tabi ki bunu başarması için de öncelikle dışarıda olumlu bir imaja sahip olması gerekmektedir. Çünkü, ne olursa olsun, her zaman dışarıda olumlu bir imaja sahip olmak her ülke için çok önemlidir. Bence Azerbaycan’ın dışarıda daha fazla tanınmasını ve onunla ilgili olumsuz düşünceleri yok etmek için daha fazla ve güçlü çabalara ihtiyaç vardır. Çünkü olumsuzları yaratmak kolay, yok etmek ise zordur. Olumlu imaja sahip olması, yani dışarıda olumlu şekilde tanınmasının ise Azerbaycan’ın geleceğinin anahtarı olacağına inanıyorum.

Mustafa Kemal'in Osmanlı İmparatorluğunun enkazı üzerine doğduğunu tahayyül ettiği toplum hakkındaki fikirleri, kolektiflik üzerinde toplanmakta ve bu fikirler kendilerine has güçlerini buradan almaktaydı. Görüşleri aynı zamanda, kişiyi İslam cemaatinin boğucu camiasından kurtarma konusu üzerinde de yoğunlaşıyordu. Ama, yeni bir "ortak şuur" ve cemaat etkilerinden kurtarma, Mustafa Kemal'in başarmayı gerçekten istediği şeyin yani Türkler için yeni bir kimliğe doğru ağır-ağır ve devamlı ilerlemenin sadece iki cephesiydi. Bu kimliği Cumhuriyetin yeni sembolleri etrafında kristalleştirmek için, sonuncu duyguları harekete geçirme kabiliyeti ile birlikte bir duyumsal unsura da sahip olmak zorundaydı.

Bugün Türkiye ve Azerbaycan iki kardeş ve dost devletlerdir. Her iki devlette yaşayan millet aynı etnik kökene mensuptur. Türkiye'de yaşayan Türkleri Azerbaycan'da meskunlaşmış Türklerden ayıran tek özellik sadece kimlik farklılığı ve biraz da bazı gramer farklılıklardır. Aslında lehçe farklılığının mevcut olması çok doğaldır. Çünkü, Türkiye içinde bile Erzurum'da yaşayanla, İstanbul'da yaşayan Türkün Türkçe'si arasında belli bir şive farklılığı bulunmaktadır. Tabiatıyla Azerbaycan ve Türkiye her ne kadar aynı ırktan gelen insanların yaşadığı iki ayrı devlet olsa da, sonuç olarak arada coğrafi farklılık mevcuttur. Bu yüzden Azerbaycan devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bugün siyasi boyutlara varan ilişkilerin olması çok doğaldır.

Son iki yüzyıllık süreci incelediğimiz zaman Azerbaycan ve Türkiye'nin tarihsel olaylar çerçevesinde birbirlerine iyi günde ve kötü günde kenetlendiklerinin şahidi olmaktayız. Önce 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulduğu zaman, Osmanlı Azerbaycan'a kardeş elini uzatarak, Azerbaycan'ı Rus istilasından korumuştur. Daha sonra ise Osmanlı'nın dış güçlerce parçalanarak, yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktığı bir dönemde Türkiye bir Kurtuluş savaşı mücadelesi vermiştir. Kurtuluş savaşında Azerbaycan diğer Türk Cumhuriyetleri gibi yardımını Türkiye'den esirgememiştir.

1989'da Rusya'da başlayan Glasnost ve Perestroika politikası ile Kuzey Azerbaycan'da maddi ve manevi değerlere dönüş başladı. Ermenilere verilen bölgeleri

geri almak için ayaklanmalar oldu. 1990'da bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyetine giren Kızılordu, ülkeyi baştan başa kana buladı. Sovyetler Birliği, bir süre bağımsızlığını ilan etmeye çalışan cumhuriyetlerine karşı baskısını sürdürdü ise de, Ağustos 1991'de Azerbaycan, Letonya, Estonya ve Litvanya bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bunları diğer Türk devletleri takip etti. Azerbaycan ile Ermenistan arasında Karabağ yüzünden çıkan savaş devam etmektedir. 1992 ortalarında yapılan seçimleri kazanan Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey devlet başkanı oldu.⁴⁴⁴

En son olarak, 1990 yılında Sovyetler Birliği dağılınca, Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet yine Türkiye olmaktadır. 1990 sonrası artık dünyada yeni düzen başlamıştır. Bu anlamda Türkiye'den Azerbaycan'a iktisadi alanda yatırımlar gerçekleştirilmiş, karşılığında Azerbaycan'la Bakû-Tiflis-Ceyhan Hattı projesi gerçekleştirilmiştir. Bu proje Türkiye ve Azerbaycan için son derece önemlidir. Azerbaycan petrol rezervlerini artık Avrupa pazarlarına çıkarma imkanı elde etmiştir. Bakû Supsa Novorossisk hattına alternatif olarak bugün artık BTC bulunmaktadır.

Ekonomik, kültürel, sosyal alanlarda iki devlet arasında bir çok önemli anlaşmalar mevcuttur. Azerbaycan ile Türkiye arasında 1990 sonrası imzalanan öğrenci değişimi programlarıyla Türkiye'den Azerbaycan'a öğrenciler gitmekte, Azerbaycan'ın çeşitli Üniversitelerinde başarılı bir şekilde eğitim almaktadırlar. Aynı şekilde Azerbaycan'dan Türkiye'ye her yıl binlerce öğrenci eğitim almak için gelmektedir.

Bütün bu tarz projeler Azerbaycan ve Türkiye arasında her alanda işbirliğinin gelişmesine hizmet etmektedir. Aynı zamanda bu projeler gelecek için birer yatırım amacı da gütmektedir. Mesela Azerbaycan'dan Türkiye'ye gönderilen bir öğrenci, Türkiye'nin siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarına bu ülkede yaşadığı için vakıf olmaktadır. Aynı şekilde Türkiye'den Azerbaycan'a gelen öğrenci de Azerbaycan'ın bahsettiğim şartlarını öğrenecektir. Dolayısıyla yakın gelecekte, mesela 10-20 sene sonra Azerbaycan ve Türkiye devletlerinde bu kişiler diplomasi alanına yerleştirilecekleri zaman iki devlet arasında son derece sıkı bağlarla bağlanmış

444 <http://www.maximumbilgi.com/default.asp?Sx=mkl&ID=804> ; 8 Mayıs, 2005.

bir ilişki meydana çıkacaktır. Üstelik bu Türkiye'nin sadece Azerbaycan'a yönelik değil, diğer tüm Türk Cumhuriyetlerine yönelik olan faaliyetlerini de kapsamaktadır ve aynı olay diğer Cumhuriyetler için de geçerli olabilmektedir. Bunun ötesinde, bu devletler arasında ortak dil birliği projesi de gerçekleştirilebilir.

Ankara hükümeti ve Sovyetler Birliği 1920 – 1922 yılları arasında buldukları mevcut şartlardan dolayı dostane ilişkiler kurmak zorundaydılar ve kurdular. Ankara Hükümeti başta Misak – ı Milli ve hukuki meşruiyetini tanıtmak konusunda Sovyetlerden siyasi destek, Milli Mücadele'yi yürütebilmek için silah ve para yardımı aldı.

Sovyetler Birliği de, Türkiye'nin zaferi kazanmasıyla boğazların İngiltere kontrolüne geçmemesi ve emperyalizmin Anadolu'da yenilgiye uğramasından dolayı Sovyet ideolojisinin, Kapitalizme karşı prestijinin artması gibi kazanımlar elde etti. En önemlisi Türkiye'ye yardım konusu iyi kullanılarak, Azeriler ve diğer Türk boylarını Sovyetleştirmede büyük faydalar sağladı. Bütün bunlar karşılıklı diplomasi faaliyetleri ile gerçekleştirildi. Dış politika alanındaki yakınlığa rağmen Ankara, Sovyet ideolojisinin iç politikayı etkilemesine izin vermemiş ve ideolojisi milliyetçilik olan tam bağımsız milli bir devletin kurulmasını gerçekleştirmiştir.

Rusların Türkiye'ye yönelik politikaları ve gizli emelleri Sovyetler Birliği döneminde daha da sıklaşmıştır.⁴⁴⁵ Bu politikaların temeli Osmanlı Rus savaşlarına dayanmaktadır.⁴⁴⁶

Çalışma konusunda en önemli kaynaklardan biri olarak gösterebileceğim Betül Aslan'ın “Kardaş Kömeği” eserinde öncelikle Azerbaycan'ın Osmanlı devletine Balkan savaşları döneminde Bakû Müslüman Cemiyeti hayriyesi vasıtasıyla yaptığı yardımlara ışık tutulmuştur. Çalışmada daha sonra Azerbaycan Türklerinin Birinci Dünya Savaşı döneminde de Osmanlı'ya yaptığı yardımlar Fahrettin Erdoğan'ın da

445 Bkz. Akif Tarakçı; Sovyetler Birliği'nin Bugünkü Türkiye Politikası, Kardeş Matbaası, Ankara, 1969.

446 Bkz. Süleyman Kocabaş; Kuzey'den Gelen Tehdit. Tarihte Türk-Rus Mücadelesi, Vatan Yayınları, İstanbul, 1989.

hatıralarıyla ışılandırılmış ve Azerbaycan ve Osmanlı Türkleri arasındaki dayanışma da okuyucuya anlatılmaya çalışılmaktadır.⁴⁴⁷

447 Bu konuda yararlanılmış en geniş içerikli kaynak olarak Bkz. ASLAN, Betül; 1. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği (Yardıml) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 50-51, 200-250.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları:

A.) ACSPTHAR - Azerbaycan Cumhuriyeti, Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Üzerine Devlet Arşivi⁴⁴⁸

1. **Fon⁴⁴⁹: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 8, Kutu: 1;** Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Heyeti İstanbul'da; 1918. yıl, Toplam: 74 sayfa Orijinal Belge

2. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 9, Kutu: 3;** Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında imzalanan ticaret antlaşması; 1918 yılı, Toplam: 83 sayfalık Orijinal Antlaşma Metni

3. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 19, Kutu: 1;** 1918. yıl Kasım'da Tiflis Konferansı; 1918-1919. yıllar arasında, Toplam: 17 sayfalık Orijinal Rapor

4. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 21, Kutu: 2;** Azerbaycan Finans Heyetinin İstanbul seferi Hakkında

448 Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakanlar Kurulu'na Bağlı Baş Arşiv İdaresi, Merkezi Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Arşivin fon-277 denen bu bölümünde ağırlıklı olarak →1918 yılında Resulzade tarafından kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne ait Belgelerin Listesi ve Orijinal Antlaşmalar, Mektuplaşmalar, Telgraflar ve benzeri belgeler bulunmaktadır. Sandık Numarası ve belgelerin aralığı: Fon: 277, Liste: 2, İş no: 2, ek: 3; (Mayıs, 1918 - Nisan, 1920).

449 Fon'un Türkçeye tam karşılığı bulunmasa da arşivlerde bulunan sandık numarası anlamında kullanılmaktadır. Burada Fon, Başvurulan kaynak anlamında kullanılmaktadır. Azerbaycan Arşivlerinin büyük çoğunluğu rusça kaynaklar esasında olduğundan rusça "fond" sözcüğünden gelen başvuru kaynak anlamına gelmektedir. Her Arşivde yaklaşık bin civarında kaynak, yani fon bulunmaktadır. ACSPTHAR arşivinin fonları genelde 277 numaralı başlıklarla belirlenmiştir.

maruzatları; 1918-1919. yılları arasında, Toplam: 17 Sayfalık Orijinal Maruzat Raporu

5. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 34, Kutu: 1, 2;** Azerbaycan'la İran arasındaki gizli Antlaşmalar, 1919. yıl, Toplam: 2 sayfalık Orijinal Antlaşma Metni

6. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 38, Kutu: 2;** Azerbaycan Devletinin İstanbul'da belgelere imza atması, 1919. yıl, Toplam: 2 sayfa

7. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 48, Kutu: 3;** Türk gazetelerinin Azerbaycan hakkındaki yazıları; 1918-1920. yıllar, Toplam: 20 sayfalık derleme

8. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 53, Kutu: 3;** Azerbaycan resmisinin Batum Konferansında antlaşmaları imzalamasına ilişkin derleme; 1919-1920. yıllar, Toplam: 28 sayfa

9. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 59, Kutu: 4;** Çeşitli gazete haberleri; 1919-1920. yılları arasında gelişen olayları kapsamaktadır, Toplam: 86 sayfa

10. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 60, Kutu: 4;** Konsulskoy Konvençii⁴⁵⁰; 1920. yıl, Toplam: 14 sayfa

11. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 64, Kutu: 3;** Ticaret Antlaşmaları; 1920, Toplam: 8 sayfa

12. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 65, Kutu: 3;** Telgraf Antlaşmaları; 1920, Toplam: 7 sayfa

450 Rusça: Diplomatik Konvansiyonlar.

13. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 66, Kutu: 3;** Dostluk Antlaşmaları; 1920. yıl, Toplam: 2 sayfa

14. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 67, Kutu: 3;** Azerbaycan gazetelerinin yurtdışında yankılarını içeren toplu; 1920, 25 sayfa

15. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 69, Kutu: 3;** Zaqafqaziya Respublikası'nın⁴⁵¹ Konferansları; 1920, 28 sayfa

16. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 70, Kutu: 3;** İçişleri Bakanlığı'nın çeşitli yazışmalarını içeren derleme; 1920, 58 sayfa

17. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 71, Kutu: 3;** Azerbaycan Finans Bakanlığı; 1920, 16 sayfa

18. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 79, Kutu: 3;** Azerbaycan Harp Nazırı⁴⁵² MEHMANDAROV'un Parlamentoda konuşması; Stenografi⁴⁵³-25 Şubat, 1919 tarihinde yapılmış kayıttan derleme; 15 sayfa

19. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 82, Kutu: 3;** Müsavat Partisi'nin Bolşeviklere Karşı Tutumları ve Tavrını belirten parti programı ve Parti Tüzüğü; 02 Şubat, 1918-14 Mayıs, 1919. tarihleri arasında çeşitli belgeler incelenerek derlenmiştir; Toplam: 14 sayfalık rapor

451 Trans-Kafkasya Cumhuriyeti. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bir araya gelmesi sonucu kurulan Kafkasya devletine verilen addır.

452 Bakanı.

453 Kısa El yazısıyla konuşma metinlerini kayda geçmesi sonucu ortaya çıkan metinlere stenografi denmektedir.

20. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (87), Kutu: 3;** Azerbaycan Müsavat Hükümetinin Dış Politikasını Yansıtan Belgeler toplusu; Apşeron'dan Petrol Hasılatı çizelgesi. Özet olarak:

1910 – 424,100,000 pud

1911 – 450,...

....

....

1917 – 402,...

1918 – 185,...

1919 – 222,...

1919,-1920. yılları arasında, Toplam: 93 sayfalık rapor

21. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (89), Kutu: 1;** Türk Demokratik Müsavat Partisi'nin programı; 1917, Toplam: 12 sayfa; Rusça

22. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (89), Kutu: 2;** RESULZADE'nin Müsavat Partisi'nin, Azerbaycan'ın teşekkül edip, kurulmasındaki rolünü anlattığı konuşmasının Stenografisinin kitaplaştırılması sonucu oluşan yazılı materyal; 1920, Toplam: 38 sayfa; Arap alfabesi ile, Eski Alfabe ile Azerbaycan Türkçe'sinde tutulmuş kayıt

23. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: (89), Kutu: 6;** İnceleme yapmak için özel izin gerekmektedir. **X-620/A-40(216022-992 sayfa)**

24. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 92, Kutu: 3;** ADR⁴⁵⁴ Parlamentosu, Oturumları içeren metin; 03 Aralık, 1918-26 Nisan, 1920. yılları arasını kapsamaktadır, 600 sayfa

25. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 93, Kutu: 3;** ADR Parlamentosu, Oturumları içeren metin; 03 Aralık, 1918-26 Nisan, 1920. yılları arasını kapsamaktadır, 600 sayfa; 2 ekz.

26. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 94, Kutu: 3;** Hükümet haberleşme alanlarında Türk Hükümetiyle olan antlaşmalar, Zaqaqaziya Seymi'nin Türkiye ile yaptığı antlaşmalar, Türk Hükümeti'nin verdiği Nota, Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa ve diğer evrakları içermektedir; 6 Nisan, 1918-17 Haziran, 1918, 12 sayfa

27. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 94, Kutu: 7;** Türk Hükümeti'nin Notası; 6 Nisan, 1918-17 Haziran, 1918 tarihleri arasını kapsayan Türk Hükümetinin yabancı devletlere göndermiş olduğu notaları içeren derleme, 12 sayfa

28. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 95, Kutu: 3;** Kontr-Espiyonaj ve benzeri belgeler yığını; 13 Haziran, 1919-01 Nisan, 1920. arasındaki belgeler esasında düzenlenmiş rapor, 7 sayfalık / (podl.)

29. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 95, Kutu: 7;** Kontr-Espiyonaj Raporunun tam içeriği; 13 Haziran, 1919-1 Ocak, 1920 tarihleri arasındaki gözlemlere dayalı rapor; Toplam içerik: 7 sayfa

454 Azerbaycan Demokratik Respublikası, Türkçe Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti anlamına gelmektedir.

30. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 96, Kutu: 3;** Azerbaycan İçişleri Bakanlığı(DİN)⁴⁵⁵'nin gizli ve şifreli mektupları. Diplomatik misyon şefleriyle yapılan antlaşma metinleri ve çeşitli benzer belgeler. ABD, Fransa, İtalya, Japonya, Birleşik Krallıklar ve Ermenistan devletleri ile yapılan antlaşmalar toplusu

31. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 96, Kutu: 7;** 6 Ağustos, 1919-1 Nisan, 1920. yıllar arasında meydana gelen olaylar üzerine derlenmiş yazı. Kolçak'tan ağırlıkla bahsedilmektedir. ABD kapitalistlerinin Bakû'ya celbi hakkında TOPÇUBAŞOV, A. M. 'in mektubu. Azerbaycan'a 1 yıl içerisinde toplam 15 milyon dolarlık sermaye çekilebilmiştir. Bunun karşılığında Bakû petroleri ABD'ye ihraç edilmiştir. Çeşitli antlaşma ve iktisadi raporları içeren toplu; 59 sayfalık rapor

32. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 34, Kutu: 3;** İnqilab Müzesi no: 55; ADC, Dışişleri Bakanlığı Arşivi; Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ile İran arasındaki gizli Gümrük Antlaşması; Fransızca Metin, Toplam: 1 sayfa

33. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 38, Kutu: 3;** 2 Haziran, 1919 tarihli ve 1461 numaralı Şifreli Telgraf; Azerbaycan Büyükelçisi, Batum'da, Şifreleyen: KNYAZBEKOVA, F. X.; Nuri Paşa ve Mürsel Paşa Batum'da hapisteler. 80 bin Rus Rublesi Para Yardımını talep eden telgraf Metni. İçerik: "80 bin Rus Rublesi Para Yardımı gönderiyoruz. 30 binini şimdi peşin olarak ve kalan 50 binini sonra olmak üzere. Öyle yapınız ki, Nuri Paşa ve Mürsel Paşa orda ekonomik ihtiyaçlarını karşılayabilsinler ve hiçbir şeye muhtaçlıkları bulunmasın. Her türlü yardımı onlara gösteriniz."; Zabıt no: XXIII/146

455 Daxili İşler Nazirliyi, Türkçe İçişleri Bakanlığı anlamına gelmektedir.

34. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 35, Koruma Birimi: 34, Kutu: 3;** 11 Haziran, 1919 yılı, isx no: 1635; Batum'daki Azerbaycan büyükelçiliğine gönderilmiş telgraf mektubu

35. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 3, Koruma Birimi: 53, Kutu: 3;** 2 Haziran, 1919-12 Nisan, 1920 arasındaki Dışişleri Bakanlığı'nın Yazışmalarını kapsayan Tutanak Kayıtlarını içeren 63 sayfalık materyal

36. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 34, Kutu: 3;** İslam Cemiyeti, Batum Cinazı

37. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 2, Koruma Birimi: 34, Kutu: 3;** Batum'da Azerbaycan Büyükelçisi EFENDİYEV

38. **Fon: 277, Liste: 2, Bağlantı: 95, Koruma Birimi: 34, Kutu: 7;** Kontr-Espiyonaj Raporunun tam içeriği; 13 Haziran, 1919-1 Ocak, 1920 tarihleri arasındaki gözlemlere dayalı rapor; Toplam içerik: 7 sayfa

B.) ACEYTAR - Azerbaycan Cumhuriyeti, Merkezi Devlet Arşivi, En Yeni Tarih Bölümü⁴⁵⁶

39. **Fon: 892, Liste: 2, İş no: 88, Sayfa Sayısı: 62;** Azerbaycan ile Yabancı Devletler Arasında imzalanmış Antlaşmalar Toplusu. Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Antlaşma: "Osmanlı tarafından Adliye Nazırı senata Halil Bey ve Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya Cephesi komutanı Ferik Vehip

456 (Arşivin bu bölümünde bulunan bilgiler→Azerbaycan Cumhuriyeti, İçişleri Bakanlığı'nın Evrak Kayıtları Bölümü(Kançelyariya Ministra Vnutrennix Del Azerb. Respubliki; Belgeler, Azerbaycan Devleti, İçişleri Bakanlığı'nın Arşiv kayıtları üzerinde restavrasyon çalışmaları yapılarak oluşturulmuştur.)'Ndeki Orijinal Evrakların yeniden onarılması suretiyle toplanan belgeler esasında hazırlanmıştır.)

Paşa, Azerbaycan tarafından Hariciye Nazırı Memed Hasan Hacınski ve Milli Şura'nın rehberi Mehmet Emin Resulzade imzalamışlar. Siyasal, Hukuki, iktisadi ve eğitim alanlarında işbirliği antlaşmasıdır.

1. madde: Osmanlı ve Azerbaycan arasında devamlı sulh korunacaktır;

2. madde: Sınırlar, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında çizildi. Sınırların ayrıntıları, deniz adları ve s. Belirlenmiştir;"

Derleme, 27 Kasım, 1918-28 Mayıs, 1919. yıllar arasını kapsamaktadır; Derlemede bu döneme ait çeşitli telgraflar ve antlaşmalar da bulunmaktadır.

40. Fon: 894, Liste: 2, İş no: 88, Sayfa Sayısı: 1-3

41. **Fon: 894, Liste: 10, İş no: 31, Sayfa Sayısı: 1-8;** s. V-VI, no: 71, sayı: 46-49; a-2; Bakû'daki katliamların çoğunu Bolşevikler değil, kendilerini Bolşevikler gibi tanıtan Ermeniler yapmaktaydılar

42. **Fon: 894, Liste: 10, İş no: 31, Sayfa Sayısı: 29;** Şifreli raporlar; Enver ve Talat Paşa; Azerbaycan'da bulunan Türk ordusunun yıllık 1 milyon Ruble masrafı olduğunu Enver Paşa söylemektedir. Enver Paşa Nuri Paşaya 20-25 yaş arasındaki herkesi harbi mükellef edilmeye ilişkin yazı vermektedir. S. 3; 5. Sultan Mehmet'in ölüp, tahta 6. Mehmet'in çıkması Osmanlı tarihinde 2. önemli olay olmaktadır.

43. Fon: 894, Liste: 10, İş no: 154, Sayfa Sayısı: 25; ft

44. Fon: 894, Liste: 10, İş no: 31, Sayfa Sayısı: 29

45. **Fon: 894, Liste: 10, İş no: 31, Sayfa Sayısı: 23-26**
46. **Fon: 894, Liste: 10, İş no: 66, Sayfa Sayısı: 13-15;**
Gizli, inceleme yapmak için özel izin gerekmektedir
47. **Fon: 894, Liste: 10, İş no: 152, Sayfa Sayısı: 26;** Gizli,
araştırma yapmak için özel izin gereklidir
48. **Fon: 897, Liste: 1, İş no: 46, Sayfa Sayısı: 51-52**
(Telgraf)

C.) ACDA - Azerbaycan Cumhuriyeti, Merkezi Devlet Arşivi

49. **Fon: 970, Liste: 1, İş no: 5, Sayfa Sayısı: 19;** 30 Mayıs,
1918-2 Aralık, 1919. tarihleri arasını kapsamaktadır
50. **Fon: 970, Liste: 1, İş no: 7, Sayfa Sayısı: 18;** 18
Haziran, 1918-28 Ekim, 1918
51. **Fon: 970, Liste: 1, İş no: 8, Sayfa Sayısı: 18;** Temmuz,
1918-12 Eylül, 1918 arasında Büyükelçilerin güven mektupları,
İran(Pers) imparatorluğundan gönderilen yazılar ve s. kapsamaktadır
52. **Fon: 970, Liste: 1, İş no: 6, Sayfa Sayısı: 9-11**
53. **Fon: 970, Liste: 1, İş no: 41, Sayfa Sayısı: 85 sayfa;**
Azerbaycan Gürcistan ilişkileri; 18 Ocak, 1919-21 Nisan, 1919.
yılları arasını kapsamaktadır
54. **Fon: 970, Liste: 1, İş no: 68, Sayfa Sayısı: 11**

55. **Fon: 970, Liste: 1, İş no: 60, Sayfa Sayısı: 2-3 (Sureti, Ashı mevcut değil)**

56. **Fon: 970, Liste: 1, İş no: 88, Sayfa Sayısı: 76; Bakû'da İtalyan Diplomatik Misyonu; 7 Temmuz, 1919-26 Nisan, 1920 tarihleri arası dönemi kapsamaktadır**

D.) Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü Bilim Arşivi, Bakû, 2005

E.) Türkiye Cumhuriyeti, Cumhuriyet Arşivi, Ankara, Yenimahalle

2. Kitaplar:

57. ABARENKOV, V. P. - AVERKİN, A. Q.; **Kratkiy Politicheskiy Slovar (Rusça: Kısa Siyaset Terimleri Sözlüğü)**, Politizdat Yayınları, 5. Baskı, Moskova, 1988

58. ABBASLI, Nazile; **Azerbaycan'da Özgürlük Mücadelesi**, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul, 2001

59. ABDULLAYEV, E. - MURADOV, F.; **Azerbaycan Beynelxalq Alemde (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Uluslararası Arenada)**, Göytürk Yayınları, Bakû, 1997

60. AĞAMALIOĞLU, S. A.; **Vıstupleniye na V Syezde AKP(b). Stenoqrafiçeskiy Otçet (Rusça: Azerbaycan Komünist Partisinin 5. Kurultayından Konuşma. Stenografik Rapor)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1923

61. AĞAMİROV, Midhet; **Birinci Rus İnkılabı İllerinde Azerbaycan İctimai Fikrinde Milli Meseleye Dair (Azerbaycan Türkçe'sinde: Birinci Rus İnkılabı Yıllarında Azerbaycan Toplumsal Fikrinde Milli Olaylara Ait)**, Elmneşr Yayınları, Bakû, 1963

62. AĞAMİROV, Midhet - TAĞIZADE, M.; **Qısa Siyasi Lüğət (Azerbaycan Türkçe'sinde: Kısa Siyasal Sözlük)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1966

63. AĞASİOĞLU, Firudin - ABDÜLVHAPOĞLU, Arif; **Bes Türkçesi? (Azerbaycan Türkçe'sinde: Peki Türkçe'si?)**, Öyretmen Yayınları, Bakû, 1993

64. AĞAYEVA, Ziba; **Eko Politika ve Onun Sosyal Felsefi Aspektleri (Azerbaycan Türkçe'sinde: Ekoloji Siyaset ve Onun Sosyal-Felsefi Görünüşü)**, Elm Yayınları, Bakû, 2000

65. AHMADOV, G. M.; **Azerbaycan İbtidai İcma Quruluşu Dövründe (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Eskiçağ Döneminde)**, Elm Yayınları, Bakû, 1993

66. AKDİKMEN, Resulü - KORNRUM, D. F.; **Langenscheidt's Universal Dictionary. English-Turkish/Turkish-English (İngilizce: Üniversal Sözlüğü)**, Altın Kitaplar Yayınları, New and Revised Edition, İstanbul, 1989

67. AKŞİN, Abdülhahat; **Atatürk'in Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991

68. AKYOL, Taha; **Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi**, Burak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1994

69. ALEKSANDROV, S. K.; **Stranı Mira (Rusça: Dünya Devletleri)**, Politizdat Yayınları, Moskova, 1989

70. ALEKSANDROV, V. A. - KLYUÇEVSKİY, V. O.; **İstoriçeskiye Portreti, Deyateli İstoriçeskoy Mıslı, Vstupitelnaya Statya i Prileçaniya (Rusça: Tarihi Portreler, Fikir Babaları, Makalelerden ve Çeşitli Konuşmalardan Derlemeler)**, Pravda Yayınları, Moskova, 1990

71. ALEKSANDROVİÇ, Berdyayev Nikolay - LEMAN, Q. A. - SAXAROV, S. İ.; **Sudba Rossii. Reprintniye Vosproizvedeniye. İzdaniya: 1918 qoda (Rusça: Rusya'nın Kaderi. Daha Önce Yayınlanmamış Eserler Toplusu. İlk Yayın Tarihi: 1918 yılı)**, MQU Yayınları, Moskova, 1990

72. ALİBEYZADE, Elmeddin; **Azerbaycan Xalqının Me'nevi Medeniyyet Tarixi. İslama Qederki Dövr (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Halkının Manevi Medeniyyet Tarihi. İslam'a Kadarki Süreç)**, Genclik Yayınları, Bakû, 1998

73. ALİYARLI, Süleyman; **Azerbaycan Tarixi. Uzaq Keçmişden 1870. ci İllere Qeder (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. Uzak Geçmişten 1870 Yılına Kadar)**, Azeneşr Yayınları, Bakû, 1996

74. ALİYAROV, S., MAHMUDOV, Y.; **Azərbaycan Tarixi Üzre Qaynaqlar (Azərbaycan Türkçə'sinde: Azərbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar)**, Azərbaycan Üniversitesi Neşriyatı Yayınları, Bakû, 1989

75. ALİYEV, Haydar; **Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı ve Asiya, Afrika ve Latin Amerikasını Xalqlarının Milli Azadlıq Hərəkatı. Bakıda Keçirilən Beynəlxalq Elmi Konfransda Me'ruze (Azərbaycan Türkçə'sinde: Böyük Ekim Devrimi ve Asya, Afrika ve Latin Amerika'sını Halklarının Milli Özgürlük Hərəketi. Bakû'de Gerçəkleşən Uluslar arası Bilimsel Konferansta Rapor)**, Konferans Tarihi: 26 Mayıs, 1977, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1977

76. ALİYEV, İqrar; **Azərbaycan Tarixi. En Qədim Dövrlerden XX Esrin Evvellerinə Qədər (Azərbaycan Türkçə'sinde: Azərbaycan Tarihi. En Eski Çağlardan 20. Yüzyılın Başlangıcına Kədərki Süreç)**, Elm Yayınları, Bakû, 1993

77. ALİYEV, İ. H. - İBADOV, C. A.; **Azərbaycan İqtisadiyyəti (Azərbaycan Türkçə'sinde: Azərbaycan'ın Ekonomisi)**, Ağrıdağ Yayınları, Bakû, 1999

78. ALİYEV, Mürsel - ALİYEV, Alisa; **Oktyabr ve Yeni İnsan (Azərbaycan Türkçə'sinde: Ekim ve Yeni İnsan)**, Genclik Yayınları, Bakû, 1977

79. ALİYEV, Veli - YUSİFOV, Yusif - BABAYEV, İlyas - CEFEROV, Hidayet - MEMMEDOVA, Aida; **Azərbaycan Tarixi (Azərbaycan Türkçə'sinde: Azərbaycan Tarihi)**, Tehsil Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 2001

80. ALİYEYEV, Xasay; **V. İ. LENİN'in Sosialist İnkılabı Nezeriyyesi ve Onun Tentenesi/Oxunmuş Mühazirenin Stenoqraması (Azerbaycan Türkçe'sinde: V. İ. LENİN'in Sosyalist Devrimi Teorisi ve Onun Şaşaası/Okunmuş Seminerin Stenografisi)**, Sebc Yayınları, Bakû, 1957

81. ALİYEVA, E. L. - QULİYEV, Z. İ.; **Almanca-Azerbaycanca, Azerbaycanca-Almanca Danışiq Kitabı (Azerbaycan Türkçe'sinde: Almanca-Azerbaycan Türkçe'sinde ve Azerbaycan Türkçe'sinde-Almanca Konuşma Kitabı)**, Maarif Yayınları, Bakû, 1989

82. ALİZADE, Nesib; **Böyük Xalq İnkılabı (Azerbaycan Türkçe'sinde: Büyük Halk Devrimi)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1966

83. ALLAHVERDİYEV, Nizameddin; **Azerbaycan Respublikasının İqtisadi ve Sosial Coğrafiyası (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İktisadi ve Sosyal Coğrafiyası)**, Öyretmen Yayınları, Bakû, 1996

84. ALTAYLI, Seyfettin; **Azerbaycan Türkçe'si Sözlüğü. Cilt: 1, 2**; Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996

85. ARAS, Orhan; **Azerbaycan Davamız**, Hamle Yayınları, İstanbul, 1998

86. ARAS, Tefvik Rüştü; **Atatürk'ün Dış Politikası**, Kaynak Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2003

87. ARI, Tayyar; **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**, Alfa Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1999

88. ARMAOĞLU, Fahir; **Siyasi Tarih 1789-1960**, Ayyıldız Matbaası Yayınları, Ankara, 1975

89. ARMAOĞLU, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 12. Baskı, Alkım Yayınları, İstanbul, 1997

90. ASKEROV, E.; **Neler Olmur Bu Dünyada (Azerbaycan Türkçe'sinde: Neler Olmuyor ki, Bu Dünyada)**, Işıq Yayınları, Bakû, 1990

91. ASLAN, Betül; **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004

92. ASLAN, Yasin; **Yeni Demokrat Rus Çarları ve Türk Gerçeği**, Poyraz Yayınları, Ankara, 1994

93. ASLAN, Betül; **1. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000

94. ASLAN, Betül; **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004

95. ASLAN, Yavuz; **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri. Türk Sovyet İlişkilerinde Zirve**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002

96. ASLAN, Yavuz; **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi. Türkiye Komünistlerinin Rusya'da**

Teşkilatlanması (1918-1921), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997

97. ASLAN, Yavuz; **TBMM Hükümeti. Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001

98. AVCIOĞLU, Doğan; **Milli Kurtuluş Savaşı**, Tekin Yayınları, İstanbul, 1979

99. AXMEDOV, Teymur; **Dramaturqiya Narimana Narimanova (Rusça: Neriman Nerimanov'un Eserleri)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1971

100. AXUNDOV, F. B.; **SSRİ Tarixi Xronologiyası ve Onun Öyrenilmesi Metodikası (Azerbaycan Türkçe'sinde: SSCB Tarihi Kronolojisi ve Onun Öğrenilmesi Metodolojisi)**, ADU Yayınları, Bakû, 1969

101. AYDEMİR, Şevket Süreyya; **İkinci Adam**, Remzi Yayınları, İstanbul, 1966

102. AYDEMİR, Şevket Süreyya; **Tek Adam. Mustafa Kemal (1922-1938)**, 3. Baskı, Remzi Yayınları, İstanbul, 1969

103. BABAYEV, R. E. - MEMMEDOV, E. M.; **Sovet Azərbaycan'ının İctimai Elmleri. 1920-1985. inci İller Arasında (Azerbaycan Türkçe'sinde: Sovyet Azərbaycan'ının Sosyal Bilimleri. 1920-1985 Yılları Arasında)**, İEÜEMM Yayınları, Bakû, 1987

104. BADDELEY, John F.; **Rusların Kafkasyayı İstilas ve Şeyh Şamil, Kayıhan Yayınları**, 2. Baskı, İstanbul, 1995

105. BAĞIROV, H. Q.; **LENİN'in Kooperativ Planının Ümumdünya Tarixinde Ehemmiyeti (Azerbaycan Türkçe'sinde: LENİN'in Kooperatif Planının Dünya Tarihinde Rolü)**, SEBC Yayınları, Bakû, 1959

106. BERXİN, İ. B. - FEDOSOV, İ. A.; **SSRİ Tarixi (Azerbaycan Türkçe'sinde: SSCB Tarihi)**, Maarif Yayınları, Bakû, 1976

107. BEYDEMİROVA, Bike; **İmperializm Dövründe Azerbaycan Metbuatında İqtisadi Fikrin İn'ikası (Azerbaycan Türkçe'sinde: Emperyalizm Döneminde Azerbaycan Basınında İktisadi Fikrin Yansıması)**, Az. E. A. İqtisad İnstitutu Yayınları, Bakû, 1981

108. BİLGE, Suat.; **Güç Komşuluk (Türkiye-Sovyetler Birliğı İlişkileri: 1920-1964)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992

109. BOYUR, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: 2**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1997

110. BREJNEV, Leonid İliç; **Dirçeliş, Xatireler (Azerbaycan Türkçe'sinde: Yükselme, Hatıralar)**, Azereşr Yayınları, Bakû, 1978

111. BURÇAK, Rıfki Salim; **Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1983

112. BÜNYADOV, Ziya; **Azerbaycan VII-IX Esrlerde (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan VII-IX Yüzyıllarda)**, Azerneşr Yayınları, Bakû, 1989

113. BÜNYADOV, Ziya - YUSİFOV, Y. B.; **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Parlamenti, 1918-1920. 2. inci Cild (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu, 1918-1920. 2. Cilt)**, Azerneşr Yayınları, Bakû, 1998

114. BÜNYADOV, Ziya; **Azerbaycan Tarixi. En Qedim Zamanlardan XX Esrede. I. Cild (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. En Eski Çağlardan 20. Yüzyıla Kadar. 1. Cilt)**, Azerneşr Yayınları, Bakû, 1994

115. BÜNYADOV, Ziya; **Azerbaycan Tarixi Üzre Senedler ve Neşrler (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi Hakkında Belgeler ve Yayınlar)**, Elm Yayınları, Bakû, 1990

116. BÜNYADOV, Ziya; **Qırmızı Terror (Azerbaycan Türkçe'sinde: Kırmızı Terör)**, Azerneşr Yayınları, Bakû, 1993

117. CAVADOV, Qemerşah; **Azerbaycan'ın Azsaylı Xalqları ve Milli Azlıqları. Tarix ve Müasirlik Monoqrafiyası (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan'ın Az Sayılı Halkları ve Milli Azınlıkları. Tarih ve Çağdaşlık Biyografisi Açısından Yorum)**, Elm Yayınları, Bakû, 2000

118. CAVAXİRLEL, Nehru; **Ümumdünya Tarixine Nezer (Azerbaycan Türkçe'sinde: Dünya Tarihine Bakış)**, Tercüme: PAŞAZADE, T.; Genclik Yayınları, Bakû, 1986

119. CROZIER, Brian; **The Rise and Fall of The Soviet Empire (İngilizce: Sovyetler Birliği'nin Yükseliş ve Çöküşü)**, National Review-Prima Publishing, California, 2000

120. DADAŞLI, E; **1905-1907.inci İller Rus İnkılabı ve Asiyanın Oyanması (Azerbaycan Türkçe'sinde: 1905-1907 Yılları Rus Devrimi ve Asya'nın Uyanışı)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1955

121. DAVLETŞİNA, N. V. - KİMLİKA, B. B. - KLARK, R. C. - REY, D. U.; **Demokratiya. Dövlet ve Cemiyet (Azerbaycan Türkçe'sinde: Demokrasi. Devlet ve Cemiyet)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1967

122. DEMİREL, Ahmet; **Birinci Mecliste Muhalefet. İkinci Grup**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1995

123. DEVLET, Nadir; **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi. İç Rusya ve Sibiryaya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi. 1917-1919**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998

124. DONÇEY, Anton; **Yunost Xana Asparuxa (Rusça: Asparuk Han'ın Gençliği)**, Tercüme: MİXELEVİÇ, M.; İzvestiya Yayınları, Moskova, 1987

125. EFENDİYEV, Mecid Ehmed oğlu - ŞİRİNOV, Azer Mehdi oğlu; **Sosyologiyanın Nezeri Problemleri (Azerbaycan Türkçe'sinde: Sosyolojinin Teorik Sorunları)**, BDU Yayınları, Bakû, 2001

126. ERKİN, Feridun Cemal; **Dışışlerinde 34 Yıl(Cilt: III)**, TTK Yayınları, Ankara, 1986

127. ESEDULLAYEV, Seyfulla; **Tarix, Se'netkar, Müasirlik. Tenqidi Meqaleler (Azerbaycan Türkçe'sinde: Tarih, Sanatkar, Modernlik. Eleştirel Makaleler)**, Genclik Yayınları, Bakû, 1975

128. FEDOSOV, İ. A.; **SSRİ Tarixi (Azerbaycan Türkçe'sinde: SSCB Tarihi)**, 9. Baskı, Maarif Yayınları, Bakû, 1975

129. FERZELİBEYLİ, Şahin Fazil; **Azerbaycan ve Osmanlı İmperiyası. XV-XVI Esrler (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu. 15-16. Yüzyıllar)**, Azerneşr Yayınları, Bakû, 1995

130. FROLOVA, İ. T.; **Filosofskiy Slovar (Ruşça: Felsefe Terimleri Sözlüğü)**, Politizdat Yayınları, 5. Baskı, Moskova, 1987

131. FURAYEV, İ.; **En Yeni Tarix, 1917-1939. uncu İller (Azerbaycan Türkçe'sinde: En Yeni Tarih, 1917-1939 Yılları)**, Maarif Yayınları, Bakû, 1980

132. GİRGİN, Kemal; **T.C. Hükümetleri Programlarında Dış Politikamız (1923-1998)**, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998

133. GİRİTLİ, İsmet; **Atatürk Cumhuriyeti**, Filiz Yayınları, İstanbul, 1988

134. GÖNLÜBOL, Mehmet - KÜRKÇÜOĞLU Ömer; **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası İçinde Atatürk Dönemi**

Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000

135. GÖNLÜBOL, Mehmet - SAR, Cem - SANDER, Oral - KÜRKCÜOĞLU, Ömer - ... ; **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Yayınları, 9. Baskı, Ankara, 1996

136. GUMİLEV, Lev Nikolayeviç; **Tısyachiletiya Vokrug Kaspiya (Rusça: Hazar Gölü Etrafında Bin Yıllık Sürecin Analizi)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1991

137. GÜRÜN, Kamuran; **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1982

138. HACIYEV, T. İ. - VELİYEV, K. N.; **Azərbaycan Dili Tarixi. Oçerkler ve Materiallar (Azərbaycan Türkçesi'nde: Azərbaycan Dili'nin Tarihi. Makaleler ve Materyaller)**, Maarif Yayınları, Bakû, 1983

139. HACIYEV, Zeyneddin Camal oğlu; **Kendin Sosial İnkişafı (Azərbaycan Türkçesi'nde: Köylerin Sosial Gelişmesi)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1986

140. HACIYEVA, M. - KÖKTÜRK, Ş. - PAŞAYEVA, M.; **Azərbaycan Folklor ve Etnografya Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999

141. HARTILL, Leonard Ramsden; **Bir Ermeninin Anılarında Azərbaycan Olayları 1918-1922**, Tercüme: ÇATALTEPE, Sipahi; Kastaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1990

142. HESENLİ, Cemil; **Yunaya Azerbaydjan v Naçalo Xolodnoy Voynı (Rusça: Soğuk Savaşın Başlangıcında, Genç Azerbaycan)**, Azereşr Yayınları, Bakû, 2003

143. HESENOV, Hesren; **Neriman NERİMANOV**, Azereşr Yayınları, Bakû, 2001

144. HESENOV, Hesret; **Azerbaycan Dilinin Antonimler Lüğeti (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Dilinin Zıt Anamlı Sözcükleri Sözlüğü)**, Azereşr Yayınları, Bakû, 1985

145. HEY'ET, Cavad - EFENDİYEV, Oqtay; **Türklerin Tarix ve Medeniyyetine Bir Baxış. İslam'dan Evvel ve İslam Dövrü. Başlangıcdan XVI Esre Qeder (Azerbaycan Türkçe'sinde: Türklerin Tarih ve Medeniyyetine Bir Bakış. İslam'dan Önce ve İslam Dönemi. Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadarki Süreç)**, Azereşr Yayınları, Bakû, 1993

146. HÜSEYNOV, İ. A. - SUMBATZADE, E. S. - İBRAHİMOV, Z. İ. - QULİYEV, E. N. - TOKARJEVSKİ, Y. A. - DADAŞZADE, M. A.; **Azerbaycan Tarixi. Birinci Cild (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. Birinci Cilt)**, Elm Yayınları, Bakû, 1964

147. HÜSEYNOV, İ. A. - SUMBATZADE, E. S. - İBRAHİMOV, Z. İ. - QULİYEV, E. N. - TOKARJEVSKİ, Y. A. - EFENDİYEV, M. M.; **Azerbaycan Tarixi. İkinci Cild (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. İkinci Cilt)**, Elm Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1973

148. İBRAHİMBEYLİ, Hacı Murat; **Straniçi İstorii Boyevoqo Sodrujestvo; 1853-1856 q. (Rusça: Askeri İşbirliğı)**

Tarihinden Sayfalar; 1853-1856 y.), Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1970

149. İBRAHİMOV, N. A.; **Azerbaycan Tarixinin Alman Sehifeleri (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarixinin Alman Sayfaları),** Azərneşr Yayınları, Bakû, 1997

150. İBRAHİMOV, Zülfeli; **V. İ. LENİN ve Azerbaycan'da Sosialist İnkılabının Qelebesi (Azerbaycan Türkçe'sinde: V. İ. LENİN ve Azerbaycan'da Sosialist Devriminin Zaferi),** Azərneşr Yayınları, Bakû, 1970

151. İLKİN, S. - TEKELİ; İ.; **Uygulamaya Geçerken Devletçiliğin Oluşumu,** Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982

152. İMANOV, M. R.; **Sosialist İctimai Münasibetlerinin Tekmilleşmesinin Aktual Problemleri (Azerbaycan Türkçe'sinde: Sosialist Toplumsal İlişkilerinin Oluşmasının Güncel Sorunları),** ADU Yayınları, Bakû, 1986

153. İSGENDEROV, Anar; **1918. ci il Mart Qırğınının Tarixşünashğı (Azerbaycan Türkçe'sinde: 1918 Yılı, Mart Kırımının Tarihi),** Mütercim Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1997

154. İSLAMOV, Musa; **Türk Dillerinde Evezlikler Dilinin Dialekt Materialı Esasında (Azerbaycan Türkçe'sinde: Türk Dillerinde Mastar Ekleri Dilinin Şiveler Materyali Esasında),** Elm Yayınları, Bakû, 1986

155. İSMAİLOV, M. A.; **Sobitiya Vokruq NKAO v Krivom Zerkalo Falsifikatorov (Rusça: Sahtekarların Ters**

Aynasında Dağlık Karabağ Özerk Eyaleti Etrafındaki Olaylar),
Elm Yayınları, Bakû, 1989

156. İSMAYILOV, Eldar; **Azerbaycan SSR'nin Sosial
Strukturu (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan SSC'nin
Sosyal Yapısı),** Elm Yayınları, Bakû, 1990

157. İSMAYILOV, Mahmud; **Azerbaycan Tarixi
(Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi),** Azerbaycan
Devlet Neşriyatı Yayınları, Bakû, 1992

158. İSMAYILOV, Mahmud; **Birinci Rus İnkılabı
Dövründe Kendli Harekatı (Azerbaycan Türkçe'sinde: Birinci
Rus İnkılabı Döneminde Köylü Harekatı),** Azərneşr Yayınları,
Bakû, 1955

159. KAFESOĞLU, İbrahim; **Türk Dünyası El Kitabı,** Türk
Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992

160. KAPANİ, Munci; **Politika Bilimine Giriş,** Bilgi
Yayınları, İstanbul, 1996

161. KARABEKİR, Kazım; **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare
Ettik. Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu,** Emre Yayınları, 2. Baskı,
Cilt: 3, İstanbul, 1995

162. KARABEKİR, Kazım; **İstiklal Harbimizin Esasları,**
Sinan Matbaası Yayınları, Ankara, 1933

163. KARAL, Enver Ziya; **Atatürk'ten Düşünceler,**
MEGSB Yayınları, İstanbul

164. KARASAR, Niyazi; **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Nobel Yayınları, 9. Baskı, Ankara, 1999

165. KASUMOVA, S. Y.; **Azerbaycan III-VII Esrlerde (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan 3-7. Yüzyıllarda)**, Elm Yayınları, Bakû, 1993

166. KESKİN, Mustafa; **Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1999

167. KEYKURAN, Naki., **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinde Hatıralar. 1905-1920**, İlke Yayınları, Ankara, 1998

168. KİMAN, M. P.; **SSRİ Tarixi, 1938-1972.inci İller (Azerbaycan Türkçe'sinde: SSCB Tarihi, 1938-1972 Yılları)**, Maarif Yayınları, Bakû, 1976

169. KOCABAŞ, Süleyman; **Kuzey'den Gelen Tehdit. Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, Vatan Yayınları, İstanbul, 1989

170. KOROVKİN, F. P.; **Qedim Dünya Tarixi (Azerbaycan Türkçe'sinde: Eski Dünya Tarihi)**, Maarif Yayınları, Bakû, 1977

171. KÖSEOĞLU, Nevzat; **Türk Kimliği ve Türk Dünyası**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996

172. KURDAKUL, N.; **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonları**, Döler Yayınları, İstanbul, 1981

173. KURUÇ, Bilsay; **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, 2. Cilt, (1933-1935)**, Ankara Üniversitesi/Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1993

174. KURUÇ, Bilsay; **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1987

175. KUZNETSOV, N. D.; **SSRİ Tarixi (Azerbaycan Türkçe'sinde: SSCB Tarihi)**, Azertedrisneşr Yayınları, Bakû, 1963

176. LENİN, Vladimir İliç; **On Democratism and the Socialist Character of Soviet Power. Marx, Engels, Lenin, On Scientific Communism**, Progress Publishers, Moscow, 1967

177. LENİN, Vladimir İliç; **Materializm ve Empiriokritisizm. Bir Mürtece Felsefe Haqqında Tenqidi Qeydler. Kitab 1908. ci il May Ayının 15(28)'den evvel yazılmışdır. İlk Defe 1925. ci ilde LENİN Mecnuesinin III Cildinde Çap Edilmişdir. (Azerbaycanca: Materyalizm ve Empiriokritisizm. Bir Felsefe Hakkında Eleştirel Yaklaşım ve Kayıtlar. Kitab 1908 yılı, Mayıs Ayının 15(28)'den önce yazılmıştır. İlk defa 1925 yılında LENİN'in Yazmış Olduğu Eserler Toplusunun 3. Cildinde Yayınlanmıştır)**, Tercüme: AXUNDOV, Ruhulla - AĞAMİROV, M. - CABBAROV, C.; Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1968

178. LENİN, Vladimir İliç; **Oktyabr İnkılabının İldönümleri Münasibetile/1918-1922/Nitqler, Me'ruzeler, Meqaleler (Azerbaycan Türkçe'sinde: Ekim Devriminin Yıldönümü Münasebetiyle/1918-1922/Konuşmalar, Raporlar, Maruzatlar ve Makaleler)**, Azerneşr Yayınları, Bakû, 1977

179. LENİN, Vladimir İliç; **Xalq Dostları Nedir ve Sosial-Demokratlara Qarşı Onlar Nece Mübarize Edirlər? (Azerbaycan Türkçə'sinde: Halk Dostları Nedir ve Sosyal Demokratlara Karşı Onlar Nasıl Mücadele Etmışlər?)**, Azərneşr, Bakû, 1979

180. LEPPİNQ, A. A. - LİNDER, E. B.; **Rusko-Nemeçkiy Slovar (Rusça: Rusça-Almanca Sözlük)**, Sovetskaya Ençiklopediya Yayınları, Moskova, 1971

181. LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 1996

182. MAHMUDLU, Yaqub - MEMMEDOV, Süleyman - PİRİYEYEV, Vaqif - QOCAYEV, Ekber; **Azerbaycan Tarixi (Azerbaycan Türkçə'sinde: Azerbaycan Tarihi)**, Tehsil Neşriyyatı Yayınları, 2. Baskı, Bakû, 2003

183. MAHMUDLU, Yaqub - XELİLOV, Rafiq - AĞAYEV, Sabir; **Ata Yurdu (Azerbaycan Türkçə'sinde: Baba Yurdu)**, Tehsil Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1999

184. MAHMUDLU, Yaqub - XELİLOV Rafiq - AĞAYEV, S. A. - QOCAYEV, E. E. - QEMBEROV, S. M - MEMMEDOVA, Ş. B. - ALİŞOVA, H. K. - XUBYAROV, B. E.; **Orta Esrlər Tarixi (Azerbaycan Türkçə'sinde: Ortaçağ Tarihi)**, Maarif Yayınları, Bakû, 2001

185. MAHMUDLU, Yaqub - YUSİFOV, Yusif - ALİYEYEV, Rahim - QOCAYEV, Ekber; **Azerbaycan Tarixi (Azerbaycan Türkçə'sinde: Azerbaycan Tarihi)**, Tehsil Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 2002

186. MAHMUDOV, Yaqub Mikayıl oğlu; **Orta Esrler Tarixi ve Erken Feodalizm Dövrü (Azerbaycan Türkçe'sinde: Ortaçağ Tarihi ve Erken Feodalizm Dönemi)**, ADU Yayınları, Bakû, 1989

187. MAKAL, Ahmet; **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri. 1920-1946**, İmge Yayınları, Ankara, 1999

188. MAKAS, Zeynel Abidin; **Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi, Kök Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1990

189. MANSUROV, Arif; **Belye Pyatna İstorii i Perestroyka (Rusça: Tarihin "Beyaz Lekeleri" ve Yeniden Yapılanma)**, Yazıçı Yayınları, Bakû, 1990

190. MAQSUDOV, Feremez Q. - QULİYEV, C. B. - ALİYEV, İqrar H. - İSMAYILOV, Mahmud E. - EFENDİYEV, O. E. - VELİXANLI, N. M. - MEMMEDOV, A. E. - QAFFAROV, T. B. - ALIŞANLI, Ş. H. - MAKSVELL, N. E. - SEYİDZADE, D. B. - HÜSEYNOVA, D. S. - QAFAROVA, Z. A. - MUSTAFAYEVA, S. M. - HESENOV, H. N. - BAĞIROVA, İ. S. - MEMMEDOV, N, R.; **(5). Azerbaycan Tarixi. Beşinci Cild. 1900-27 Aprel, 1920. Cemi: Yeddi Cildde (Azerbaycan Türkçe'sinde: (5). Azerbaycan Tarihi. Beşinci Cilt. 1900-27 Nisan, 1920. Toplam: Yedi Ciltte)**, Elm Yayınları, Bakû, 2001

191. MAQSUDOV, Feremez Q. - QULİYEV, C. B. - ALİYEV, İqrar H. - İSMAYILOV, Mahmud E. - EFENDİYEV, O. E. - VELİXANLI, N. M. - MEMMEDOV, A. E. - QAFFAROV, T. B. - ALIŞANLI, Ş. H. - MUSAYEVA, T. H. - NOVRUZOV, T. E. - TOKARJEVSKİ, Y. A.; **(6). Azerbaycan Tarixi. Altıncı Cild.**

Aprel, 1920-İyun, 1941. Cemi: Yeddi Cildde (Azerbaycan Türkçe'sinde: (6). Azerbaycan Tarihi. Altıncı Cilt. Nisan, 1920-Haziran, 1941. Toplam: Yedi Ciltte), Elm Yayınları, Bakû, 2000

192. MARDİN, Şerif; **Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2002**

193. MARPLES, R. David; **Russia. 1917-1921**, Pearson Publishers, Essex, 2000

194. McCarthy, Justin; **Death and Exile the Etnic Cleansign of Ottoman Muslim. 1821-1922**, Darwin Press INC Yayınları, Washington, 1995

195. MEHDİYEV, R.; **Dünya Xalqları. Tarixi-Etnoqrafik Ensiklopedik Me'lumat Kitabçası (Azerbaycan Türkçe'sinde: Dünya Halkları. Tarihi-Etnografik Bilgi Kitapçığı)**, Azerbaycan Ensiklopediyası Yayınları, Bakû, 1998

196. MEHMETZADE, Mirza Bala; **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991

197. MEMMEDBEYLİ, H. C; **Tarixleri Çevirmek Üçün Sinxronik Cedveller, Rus, Özbek, Tacik, Fars ve Ereb Dillerinde (Azerbaycan Türkçe'sinde: Tarihleri Çevirmek İçin Kullanılan Senkron Çizelgeler, Rus, Özbek, Tacik, Fars ve Arap Dillerinde)**, Elmneşr Yayınları, Bakû, 1961

198. MEMMEDOV, E. S. - GULİYEV, H. A.; **Azerbaycan Adet ve En'eneleri. Xalq Adetleri ve Yeni Sovet Merasimlerinin Medeni-Maarif Müessiselerinde Tebliği Haqqında (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Adet ve Ananeleri. Halk Adetleri ve**

Yeni Sovyet Ananelerinin Kültürel-Eğitimsel Müesseselerinde Tebliği Hakkında), Azerbaycan Medeniyet Nazirliyi, Respublika Medeni-Maarif İşleri Elmi-Metodika Kabinesi, Birleşmiş Neşriyyat Yayınları, Bakû, 1966

199. MİRZECANZADE, Azad - BÜNYADOV, Ziya - NESİBZADE, Nesib - VELİYEV, Kamil - SELİMZADE, Aydın; **Azerbaycan Demokratik Respublikası. Meqaleler ve Senedler (Azerbaycanca: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti. Makaleler ve Belgeler)**, Elm Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1990

200. MİRZEYEV, Osman; **Ağ Lekeler Silinir (Azerbaycan Türkçe'sinde: Beyaz Lekeler Silinir)**, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1991

201. MIKUSCH, Dagobert Von; **Gazi Mustafa Kemal. Avrupa ile Asya Arasındaki Adam**, Tercüme: ERENDOR, Esat Mermi; Remzi Yayınları, İstanbul, 1981

202. MINORSKY, V.; **Studies in Caucasian History. With a Map**, Taylor's Foreign Press, London, 1953

203. MOLLAYEV, İ. A.; **Orta Esr Azerbaycan Mütefekkirlerinin Te'lim ve Terbiye Haqqında Dedikleri(Azerbaycan Türkçe'sinde: Ortaçağ Azerbaycan Fikir İnsanlarının Eğitim ve Ahlak Hakkında Söyledikleri)**, Maarif Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1996

204. MURADOV, Şahbaz - ABBASOV, Ferrux; **Müasir Merhelede Demoqrafiya Siyaseti (Azerbaycan Türkçe'sinde: Çağdaş Yaşamda Demografi Siyaseti)**, Elm Yayınları, Bakû, 1986

205. MUSAYEV, İsmayıl; **Azərbaycanın Naxçıvan və Zengezur Bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Xarici Dövlətlərin Siyasəti. 1917-1921. inci illər (Azərbaycan Türkçə'sində: Azərbaycan'ın Nahçıvan və Zengezur Bölgələrində Siyasi Durum və Yabancı Dövlətlərin Siyasəti. 1917-1921 illəri)**, BDU Yayınları, Bakû, 1998

206. MUSTAFAYEV, Rövşen; **Azərbaycan Dövlətçiliyi. Özümüzü və Dünyanı Dərketmə Yolunda (Azərbaycan Türkçə'sində: Azərbaycan Dövlətçiliği. Kendimizi və Dünyayı İdrak Ederken)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1995

207. MUXADZE, İ. Dubinski; **NARİMANOV**, Molodoya Gvardiya Yayınları, Moskova, 1978

208. MUXADZE, İ. Dubinski; **NERİMANOV**, Tercüme: NAĞİYEV, Refail; Yazıçı Yayınları, Bakû, 1979

209. NAYDEL, M. İ.; **Oktyabr İnkılabı və Azərbaycan SSR'nin Sosial Quruluşu (Azərbaycan Türkçə'sində: Ekim Devrimi və Azərbaycan SSC'in Sosial Yapılanması)**, Azərbaycan SSC, İçişləri Bakanlığının Merkezi Devlet Arşivi Yönetimi Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1959

210. NECMİ, Nasir; **Abbas MİRZE və XIX Esr Rusiya-İran-Azərbaycan Münasibətləri (Azərbaycan Türkçə'sində: Abbas MİRZE və 19. Yüzyıl Rusya-İran-Azərbaycan Münasibətləri)**, Farsça'dan Tercüme: AXUNDOV, N.; Yazıçı Yayınları, Bakû, 1993

211. NEÇKİNA, M. V. - LEYBANQRUB, N. S.; **SSRİ Tarixi (Azerbaycan Türkçe'sinde: SSCB Tarihi)**, Maarif Yayınları, Bakû, 1978

212. NEFİSİ, Seid; **Babek. Senin Torpağın, Senin Tarixin, Senin Xalqın (Azerbaycan Türkçe'sinde: Babek. Senin Toprağın, Senin Tarihin, Senin Halkın)**, Örnek Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1990

213. NERİMANOV, Neriman; **Seçilmiş Eserleri. 1890-1917, I Cild (Azerbaycan Türkçe'sinde: Seçilmiş Eserleri. 1890-1917, 1. Cilt)**, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1988

214. NESİBZADE, Nesib; **Azerbaycanın Xarici Siyaseti. 1918-1920 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan'ın Dış Siyaseti. 1918-1920)**, Ay-Ulduz Yayınları, Bakû, 1996, s. 146

215. NETCHEOLODON, General; **Rus İhtilali ve Yahudiler**, Sebil Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996

216. NİCAT, Elisa; **Dünya Tarixçileri ve Biblioqrafik Lüğət (Azerbaycan Türkçe'sinde: Dünya Tarihçileri ve Bibliyografik Sözlük)**, Qanun Yayınları, Bakû, 1998

217. NİRUN, Nihat; **Sosyoloji Açısından Atatürk**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997

218. NOVİÇEV; A. D.; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Tercüme: DİNÇER, Nabi; Onur Yayınları, Ankara, 1979

219. OĞAN, Sinan; **Azerbaycan**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992

220. OKÇU, Yahya; **Türk-Rus Mücadelesi Tarihi**, Doğu Matbaası Yayınları, Ankara, 1953

221. ORAN, Baskın; **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002

222. ORUCOV, Xosrov Hüseyin oğlu; **Müasir Azerbaycan Kendinin Sosial-Medeni İnkişafı Problemleri (Azerbaycan Türkçe'sinde: Çağdaş Azerbaycan Köyünün Sosyal-Kültürel Gelişme Sorunları)**, Elm Yayınları, Bakû, 1990

223. ÖZGİRAY, Ahmet; **Atatürk'ün Dış Politikası. 1919-1938**, İzmir, 1999

224. PAMUK; Ş.; **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1984

225. PAŞAYEV, Ataxan; **Azerbaycan Respublikası'nın Milli Arxiv İdaresi. Dövlət Arxivleri, Me'lumat Kitabı (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milli Arşiv İdaresi. Devlet Arşivleri, Bilgi Kitapçığı)**, NPB Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 2003

226. PAŞAYEV, T. - ALLAHVERDİYEV, M. - KERİMOV, X. - ABDULLAYEV, A.; **İqtisadiyyet Terminleri Lüğeti (Azerbaycan Türkçe'sinde: İktisat Terimleri Sözlüğü)**; Elmneşr Yayınları, Bakû, 1994

227. PAŞAYEVA, Elza; **1801-1830. uncu İllerde Rusiya, Türkiye ve İran Münasibetlerinde Azerbaycan Problemi (Azerbaycan Türkçe'sinde: 1801-1830 Yıllarında Rusya, Türkiye ve İran Münasebetlerinde Azerbaycan Sorunu)**, Nurlan Yayınları, Bakû, 2004

228. PİRİYEV, O; **Kollektivleşme İllerinde Zehmetkeş Kendlilere Münasibetde LENİN Prinsipinin Qorunması (Azerbaycan Türkçe'sinde: Kolektivleşme Yıllarında Zahmet Sever Köylülere Münasebette LENİN Prensiplerinin Korunması)** SEBC Yayınları, Bakû, 1960

229. PONOMARYOV, B. İ.; **Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Tarixi (Azerbaycan Türkçe'sinde: Sovyetler Birliğı Komünist Partisinin Tarihi)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1960

230. POULTON, Hugh; **Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal**, Tercüme: ALOGAN, Yavuz; Sarmal Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1999

231. QAFFAROV, Tahir - ALİYEV, İqrar; **Azerbaycan Tarixi. 1920-1991 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. 1920-1991)**, Mütercim Yayınları, Bakû, 1999

232. QASIMLI, Şamil; **Yenidenqurma ve Şexsiyyetin İnkişafı (Azerbaycan Türkçe'sinde: Yeniden Yapılanma ve Şahsiyyetin Gelişimi)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1990

233. QASIMOV, Musa - ABDULLAYEV, Mahir; **Beynelxalq Münasibetler Tarixi/XX Esr. II hisse. 1946-1999-cu iller (Azerbaycan Türkçe'sinde: Uluslar arası İlişkiler Tarihi/20. Yüzyıl. 2. Bölüm. 1946-1999 yılları)**, BDU Yayınları, Bakû, 1999

234. QEYBULLAYEV, Qiyaseddin; **Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1994

235. QEYBULLAYEV, Qiyaseddin; **Qedim Türkler ve Ermenistan (Azerbaycan Türkçe'sinde: Eski Türkler ve Ermenistan)**, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1992

236. QEYBULLAYEV, Qiyaseddin; **Toponomiya Azerbaydjana. İstoriko-Etnoqrafiçeskoye İssledovaniye. Sektor Arxeologii i Etnoqrafii (Ruşça: Azerbaycan Toponomisi. Tarihi-Etnografik Araştırma. Arkeoloji ve Etnografi Sektörü)**, Elm Yayınları, Bakû, 1986

237. QOCAYEV, E. E. - ALİYEVA, S. A. - HACIYEV, A. H.; **Azerbaycan Tarixi En Mühim Hadiselerin Xronoloji Xülasəsi. En Qedim Zamanlardan Müasir Dövredək Olan Dövrü Ehate Edir (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Tarihi. En Önemli Olayların Kronolojik Sıralaması. En Eski Çağlardan Günümüze Kadarki Dönemi Kapsamaktadır)**, Maarif Yayınları, Bakû, 2002

238. QOCAYEV, E. E. - MEHERREMOV, S. H. - MİRZAYEV, R. H. - QENBEROV, S. S.; **Qedim Dünya Tarixi (Azerbaycan Türkçe'sinde: Eskiçağ Tarihi)**, Maarif Yayınları, Bakû, 1999

239. QOLUBEVA, T. S. - QELLERŞTEYN, L. S.; **SSRİ Tarixine Dair Hekayeler (Azerbaycan Türkçe'sinde: SSCB Tarihine Ait Hikayeler)**, 5. Baskı, Maarif Yayınları, Bakû, 1975

240. QULİYEV, C. B.; **İmperializm Dövrünün Birinci Xalq İnkılabı (Azerbaycan Türkçe'sinde: Emperyalizm Döneminin Birinci Halk Devrimi)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1975

241. QULİYEV, Vilayət; **ADR. Meqaleler Toplusu. Tarix, İctimai-Siyasi ve Edebi Medeni Heyat (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti. Makaleler Toplusu. Tarih, Toplumsal-Siyasal ve Edebi Kültürel Hayat)**, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1992

242. QULİYEV, Vilayət - QASIMZADE, Qasım - MİR AHMEDOV, Aziz - QARAYEV, Yaşar - İSMAYILOV, Mahmud - NESİPZADE, Nesip; **Azerbaycan Demokratik Respublikası (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1992

243. RAXMANOV, İ. V. - ŞESTAKOVA, Qlen N. V.; **Nemeçko-Ruskiy Slovar (Ruşça: Almanca-Ruşça Sözlük)**, Sovetskaya Ençiklopediya Yayınları, 20. Baskı, Moskova, 1969

244. RECEBOV, E. - MEMMEDOV, Y.; **Orxon Yenisey Abideleri (Azerbaycan Türkçe'sinde: Orhon Yenisey Anıtları)**, Yazıçı Yayınları, Bakû, 1993

245. RESULOV, E. - RÜSTEMOV, R.; **Türk Dili (Azerbaycan Türkçe'sinde: Türkçe Dilbilgisi)**, Azerbaycan Devlet Üniversitesi(ADU) Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1989

246. RESULZADE, Mehmet Emin; **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti. Bütün Eserleri: 1. C.**, Hazırlayanlar: AKPINAR, Yavuz -

YILDIRIM, İrfan Murat - ÇAĞIN, Sabahattin; Meryamer Yayınları, İstanbul, 1990

247. RESULTZADE, Mehmet Emin; **Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları**, Hazırlayan: ŞİMŞİR, Sebahattin; Turan Yayınları, İstanbul, 1997

248. RESULTZADE, Mehmet Emin; **Eserleri. 1903-1909. I Cild (Azerbaycan Türkçe'sinde: Eserleri. 1903-1909. 1. Cilt)**, Editör: HÜSEYNOV, Şirmemmed; Azereşr Yayınları, Bakû, 1992

249. RESULTZADE, Mehmet Emin; **Esrimizin Seyavuşu. Müasir Azerbaycan Edebiyatı, Müasir Azerbaycan Tarihi (Azerbaycan Türkçe'sinde: Asrımızın Kurtarıcısı. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarihi)**, Gençlik Yayınları, Bakû, 1991

250. RESULTZADE, Mehemmed Emin; **Milli Dirlik ve Azerbaycan Davası/Meqaleler ve Nitqler. 1914-1954 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Milli Dirlik ve Azerbaycan Davası/Makaleler ve Konuşmalar. 1914-1954)**, Azereşr yayınları, Bakû, 1999

251. SADIQOV, Ş. E.; **Sovet İttifaqının Yaradılması ve Onun Ümumdünya Tarixi Ehemmiyeti/SSRİ Tarixinden İxtisas Kursu (Azerbaycan Türkçe'sinde: Sovyetler Birliğı'nin Kurulması ve Onun Dünya Tarihi Üzerindeki Ehemiyeti Tarihinden İhtisas Kursu)**, APİ(Azerbaycan Pedaqoji İnstitutu Yayınları, Bakû, 1975

252. SALAXOV, M. N.; **Vısşeye Obrazovaniye v Azerbayjane: İstoriya Problemi, Persperktivi (Rusça:**

Azerbaycan'da Yüksek Öğrenim: Perspektiflerin ve Sorunların Tarihçesi), Azərneşr, Bakû, 1990

253. SAMED, Mehbeddin; **Dialoglar (Azerbaycan Türkçe'sinde: Diyaloglar)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1983

254. SAMORKOV, N. İ.; **Qərbi Avropa Ölkelerinin En Yeni Tarixi, 1918-1939 (Azerbaycan Türkçe'sinde: Batı Avrupa Ülkelerinin En Yeni tarihi, 1918-1939)**, EA Tarix Yayınları, Bakû, 1962

255. SANDER, Oral; **Siyasi Tarih. 1918-1994**, İmge Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1998

256. SANDER, Oral; **Türkiye'nin Dış Politikası**, İmge Yayınları, Ankara, 1998

257. SARAY, Mehmet; **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Yeni Türk Cumhuriyetleri Serisi Yayınları, İstanbul, 1993

258. SARAY, Mehmet; **Türk Sovyet İlişkileri**, AKM Yayınları, İstanbul, 1992

259. SEFEROV, Y.; **Xalqın Qehremanlıq Epopeyası/1. inci Rus İnkılabının 70 İlliği Münasibetile (Azerbaycan Türkçe'sinde: Halkın Kahramanlık Dönemi/1. Rus Devriminin 70 Yıllığı Münasebetiyle)**, Elmneşr Yayınları, Bakû, 1975

260. SOLAKZADE, Mehmet; **Tarix, Azerbaycan Tarixine Dair İqtibaslar (Azerbaycan Türkçe'sinde: Tarih, Azerbaycan Tarihine Ait İktibaslar)**, Tercüme: BÜNYADOV, Ziya; Elm Yayınları, Bakû, 1992

261. SOYSAL, İsmail; **Türk Dış Politika İncelemeleri için Kılavuz. 1912-1993**, TTK Yayınları, İstanbul, 1993

262. SOYSAL, İsmail; **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları. Cilt: I. (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989

263. SÖNMEZOĞLU, Faruk; **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998

264. SÖNMEZOĞLU, Faruk; **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, Filiz Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1995

265. STEFANOS, Yerasimos; **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, İstanbul, 1994

266. SÜLEYMANOV, Mehman; **SSSR-Turçiya v Poliqon Xolodnux Voyn (Ruşça: Soğuk Savaş Döneminde Sovyetler Birliği Türkiye Poligonu)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 2002

267. SÜRMELİ, Serpil; **Milli Mücadelede Tekalif-i Milliye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara, 1998

268. SWIETOCHOWSKI, Tadeusz; **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı. 1905-1920**, Tercüme: MERT, Nuray; Bağlam Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1988

269. ŞEMSUTDİNOV, A. – BAĞIROV, Y. A.; **Bir Kara Gün Dostluğu/Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Tercüme: HASANOĞLU, A.; Bilim Yayınları, İstanbul, 1970

270. ŞİMŞİR, Sebahattin; **Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi**, IQ Kültür Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2002

271. ŞÜKÜROV, Ağayar; **Müasir Dövrün Qlobal Ekoloji ve Demografik Problemlerinin Sosial-Felsefi Mahiyyeti (Azerbaycan Türkçe'sinde: Çağdaş Dönemin Global Ekoloji ve Demografik Sorunlarının Sosyal-Felsefi Anlamı)**, Elm Yayınları, Bakû, 1984

272. TANÖR, Bülent; **Kurtuluş Kuruluş**, Çağdaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998

273. TARAKÇI, Akif; **Sovyetler Birliği'nin Bugünkü Türkiye Politikası**, Kardeş Matbaası, Ankara, 1969

274. TEKİN, Emrullah; **Alman Gizli Operasyonları ve Türkler**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2001

275. TEVETOĞLU, Fethi; **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler. 1910-1960**, Ankara, 1967

276. TEZEL; Y. S.; **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1994

277. TOMAŞEVSKOY, M. - MEDVEDEVA, V.; **Plutarx. İzbrannıye Jizneopisaniya. Tom Perviy. v Dvux Tomax (Rusça: Plutarh. Seçilmiş Hayat Hikayeleri. Birinci Cilt. Toplam İki Ciltte)**, Pravda Yayınları, Moskova, 1990

278. TUNÇAY, Mete; **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması(1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999

279. TUSİ, Xace Nesireddin; **Exlaqi Nasiri (Azerbaycan Türkçe'sinde: Ahlak Bilimi)**, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi, Elyazmaları Enstitüsü; Farsça'dan Tercüme: SULTANOV, Rehin; 2. Baskı, Elm Yayınları, Bakû, 1989

280. TÜRKEŞ, Alparslan; **Dış Meselelerimiz**, Ergenekon Yayınları, İstanbul, 1974

281. UÇAROL, Rıfat; **Siyasi Tarih**, Filiz Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1995

282. UMUDLU, İsmayıl; **Ayna'da Qalan İzler (Azerbaycan Türkçe'sinde: Ayna'da Kalan İzler)**, Ayna Yayınları, Bakû, 2000

283. VALİŞEVSKIY, K.; **İvan Qrozny. XVI Vek. Reprintniye Vosproizvedeniye, İzdaniya: 1912 qoda. Perevod s Françuskoqo (Rusça: Korkunç İvan. 16. Yüzyıl. Yayınlanmamış Eserler Toplusunun İlk Yayı: 1912 yılı. Fransızca'dan Tercüme)**, İKPA Yayınları, Moskova, 1989

284. VELİYEV, D. E. - BABAYEV, Y. S.; **Türkiye ve Turqut Özal. İqtisadi Mö'cüzeler/Şerq Dünyası Kitabxanası (Azerbaycan Türkçe'sinde: Türkiye ve Turgut Özal. İktisadi Mucizeler/Doğu Dünyası Kütüphanesi)**, Bilik Yayınları, Bakû, 1990

285. VELİYEV, Tofiq - QOCAYEV, Ekber - QULİYEVA, Şehla; **Ümumdünya Tarixi. En Mühim Hadiselerin Xronoloji Xülasesi (Azerbaycan Türkçe'sinde: Genel Dünya Tarihi. En Önemli Olayların Kronolojik Sıralaması)**, Nurlar Yayınları(nurlar@azdata.net), Bakû, 2003

286. VELİYEV, T. T. - SÜLEYMANOV, H. C. - MEHDİYEVA, N. C. - MUSTAFAZADE, T. T. - FETELİYEV, M. B. - ALİYEV, Q. E. - QOCAYEV, E. E. - VELİYEV, M. Ö.; **Yeni Tarix (Azerbaycan Türkçe'sinde: Yeni Tarih)**, Maarif Yayınları, 2. Baskı, Bakû, 2003

287. VERDİYEVA, H. Y.; **XIX Esrin Birinci Yarısında Şimali Azerbaycan'ın Ehalisi (Azerbaycan Türkçe'sinde: 19. Yüzyılın İlk Yarısında Kuzey Azerbaycan'ın Nüfusu)**, Elm Yayınları, Bakû, 1993

288. WALİNE, Marcel; **Traité Élémentaire de Droit Administratif**, 6e Édition, Paris, 1952

289. XOXLOV, B. M.; **Tureçko-Russko Voyenny Slovar (Ruşça: Türkçe-Ruşça Askeri Sözlük)**, SSCB Savunma Bakanlığı Yayınları, Moskova, 1988

290. XVOSTOV, V. M.; **Yeni Tarix, 2.inci Hisse (Azerbaycan Türkçe'sinde: Yeni Tarih, 2. Bölüm)**, Maarif Yayınları, Bakû, 1975

291. XOYSKİ, Feteli Xan; **Heyat ve Fealiyyeti. Sened ve Materiallar (Azerbaycan Türkçe'sinde: Feteli Han Hoyski'nin Hayat ve Faaliyetleri. Evraklar ve Materyaller)**, Merkezi Arşiv İdaresinin Neşriyyatı Yayınları, Bakû, 1998

292. YAŞA, Dursun; **Atatürkçülüğün Esasları**, Aydoğdu Yayınları, Ankara, 1988

293. YAŞA, M.; **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)**, Akbank Kültür Yayınları, İstanbul, 1980

294. YEFİMOV, A. V.; **Yeni Tarix, 1. inci Hisse (Azerbaycan Türkçe'sinde: Yeni Tarih, 1. Bölüm)**, Maarif Yayınları, Bakû, 1975

295. YERASİMOS, Stefanos.; **Türk-Sovyet İlişkileri. Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979

296. YETKİN, Çetin; **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi. 1930-1943**, Altın Kitaplar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1983

297. YILDIRIM, Fuat; **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'da Türk-Alman rekabeti**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2001

298. YÜCEER, Nasır; **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918**, Genelkurmaylık Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996

299. ZEYNALOĞLU, Cahangir; **Mühteser Azerbaycan Tarixi (Azerbaycan Türkçe'sinde: Geniş Azerbaycan Tarihi)**, Azərneşr Yayınları, Bakû, 1992

300. ZEYNALOV, Memmedeli; **Felsefe Tarixi ve Qerb Felsefesi (Azerbaycan Türkçe'sinde: Felsefe Tarihi ve Batı Felsefesi)**, Bakû Devlet Üniversitesi(BDU) Yayınları, Bakû, 2000

301. ZEYNALOV, Süleyman; **Mektebde Tarix-Ölkeşünaslıq İşi ve Onun Te'lim-Terbiye Ehemmiyeti**

(Azerbaycan Türkçe'sinde: Okullarda Tarih-Ülkeler Coğrafyası Bilimi ve Onun Eğitim-Öğretim Yönünden Faydası), Maarif Yayınları, Bakû, 1975

302. ZOXRABBEKOV, A. N.; **Strana Oqney (Rusça: Ateşler Ülkesi)**, Gençlik Yayınları, Bakû, 1987

303. ZÜRCHER, Erik Jan; **Milli Mücadelede İttihatçılık. İttihat ve Terakki. 1905-1926**, Tercüme: SALİHOĞLU, Nüzhet; Bağlam Yayınları, 2. Baskı, 1995, İstanbul, 1995

304. ZÜRCHER, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996

3. Makaleler, Raporlar, Konferans Metinleri, TV Programları ve Tezler:

305. ADIGÖZELOV, Azer; "Tarihsel Gelişim İçinde Azerbaycan Basını ve İlk Basılı Ürünler", **Marmara Üniversitesi İletişim Dergisi**, Sayı 10, Marmara Üniversitesi İletişim Yayınları, İstanbul , 1999

306. AĞAYEV, Elnur; "Azerbaycan'daki Gelişmeler ve Türkiye ile İlişkileri (1918-1939)", Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Doç. Dr. Murat HATİPOĞLU, Ankara, 2000

307. ARMAOĞLU, Fahir; Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri, "Atatürk'ün Ölümünün 50. Yılı Sempozyumu", **Ankara Üniversitesi**, Ankara; 1 Kasım, 1988

308. ARSLAN, Yasin; “Azerbaycan Bilmecesi. Petrol, Darbeler ve Gerçekler”, **ASAM Yayınları**, Cilt: 1, Sayı: 4, Ankara, 1994/1995

309. ASAM Günlük Raporları; Kafkasya Masası, Ankara, 2003

310. ASANİSHVİLİ, George; “Scientific and Political Aspects of the Great Silk Road. Ist International Silk Road Symposium on Media News”, **24 SAAT**, Bakû, 26 June, Bakû, 2003

311. ASLAN, Y.; “Yeni Jeopolitik Türk Kuşağı ve Türkiye”, **Yeni Türkiye**, Sayı: 15, Ankara, 1997

312. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Temmuz 2005 Raporu, Bakû, 2005

313. BAYRAKTAR, Hilmi; "Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)", Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Doç. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ, Tez no: 30483, Sayfa Sayısı: 245, Konya, 1994

314. BLANK, S., “Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 13, Ankara, 1998

315. BURHAN, N.; **Le Probleme de l' Endettement Extérieur de la Turquie (1854-1974)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Université de Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris, 1975

316. ÇELİK, Kenan - KALAYCI, Cemalettin; “Azeri Petrolünün Dünü ve Bugünü”, **Avrasya Etüdleri**, TİKA, Sayı: 16, Ankara, 1999

317. DURU, C.; **Atatürk Dönemi Maliye Politikası**, Cilt: I., Ankara, 1982

318. EIU Azerbaijan Country Profile 2000, Bakû, 2005

319. ERDAŞ, Nilgün; Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921) Konulu Yüksek Lisans Tezi Özeti

320. ERENDİL, Muzaffer; “Türklerin Milli meziyetleri”, **Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi (Makaleler) Cilt: I**, Atatürk Üniversitesi Türk Kültür ve Medeniyetini Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976

321. GENÇ, Reşat; “Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti”, **Yeni Türkiye**, Yıl 3, Sayı: 16, İstanbul, 1997

322. GÖYÜŞOV, Altay; “Azerbaycanda Sovet Hakimiyetinin İslama Münasibetde Yeritdiyi Dövlət Siyaseti. 1920-1991.inci iller (Azerbaycan Türkçe’sinde: Azerbaycan’da Sovyet Hükümetinin İslam’a Münasebette Yürüttüğü Devlet Siyaseti. 1920-1991 yılları)”, **İslam Azerbaycan’da Elektron Dergisi**, <http://www.islam.az/statyi/altay-az.htm> , Bakû, 16 Temmuz, 2005

323. HELD, David; “Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance”, **Policy and Stanford University Press**, London, 1999

324. IRMAK, Sadi; “Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: III, Sayı 9’dan ayrı basım, Temmuz, İstanbul, 1987

325. İLHAN, Attila; “Avrasya Dünyanın Merkezi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, İstanbul, 2002

326. İLHAN, Attila; “Gazi Ölene Kadar Yüzünü Doğuya Döndü”, **Tempo Dergisi**, Sayı: 35/925, e-posta: nsoysal@dbr.com.tr, İstanbul, 2005

327. İSMAYILOV, Eldar - ELEKBEROVA, Firdovsiyye; **Azərbaycan Lider TV'de Neriman NERİMANOV'un Hayatı ilə İlgili Yayınlanan Belgesel'den**; 16 Temmuz, 2005

328. KALAFAT, Yaşar; “Türkiye Azerbaycan İlişkilerine Etno-Sosyal Bir Yaklaşım”, **ASAM Kafkasya Araştırmaları Masası**, (url: <http://www.avsam.org>)

329. KAYNAK, M.; “Siyaset Belirleyicidir”, **Yeni Türkiye**, Sayı: 15, Ankara, 1997

330. LANE, E. - TEAGUE, E.; “SSCB'de Emek ve İstihdam”, **Sovyet Araştırmaları**, Cilt: 37, Londra, 1986

331. MALENKOV; “SBKP(B) MK'nin Faaliyetleri, Sürekli Barış İçin, Halk Demokrasisi İçin”, **Pravda Gazetesi**, Moskova, 1948

332. MUSAYEV, Minaveddin; **Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan harekatı, faaliyetleri ve halkın ilgisi**, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2000

333. SINGH, Vijay; “Stalin and the Question of Market Socialism in the Soviet Union After the Second World War”,

Manifesto of the Communist Party, printed in English in Volume: 2, No: 13, Moskova, 1962

334. MANİSALI, E., “Kafkasya - Ortadoğu Terazisinde Politika ve Petrol”, **Cumhuriyet Gazetesi**, İstanbul, 2001

335. MUSTAFAYEV, Kenan; “Otnoşeniya Mejdu Azerbaydjanom i Turçiyey. Sovremennoye Sostayaniye i Proqnozı (Ruşça: Azerbaycan ve Türkiye Arasındaki İlişkiler. Güncel Durum ve Tahminler)”, **Azerbaycan Gazetesi**, Bakû, 2003

336. NESİBLİ, Nesib, “Doğu-Batı Ekseninde Azerbaycan”, **Stratejik Analiz**, Sayı: 20, ASAM Yayınları, Ankara, 2002

337. OGAN, Sinan; “Kuzey Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Demografik Analizi”, (**url: <http://www.turksam.org>**), İstanbul, 2004

338. ÖZSOY, Ali; “Mücadeleci Atatürkçülük”, (**Elektronik Dergi: <http://www.ileri2000.org>**), Sayı: 7, Kasım/Aralık, 2001, e-posta: ozsoy@ileri2000.org

339. SARINAY, Yusuf; “Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri”, **Türk Yurdu Dergisi**, Temmuz, İstanbul, 1987

340. Sosyal Bilimler Üzerine Azerbaycan SSC, Yükseköğretim Okulları Öğrencilerinin XXV Cumhuriyet Bilimsel Konferansının Programı; ILKGİ MK'sı TETİ Üzerine Cumhuriyet Şurası, Toplam: 142 sayfalık Rapor, TETİ Yayınları, Bakû, 1986

341. SÖNMEZ, Banu İşlet; “Azerbaycan'da Yirminci Yüzyılın Başında ve 1990'lı Yıllarda Siyasi Gelişmeler, Azerbaycan

Milli Hareketi ve Musavat Partisi”; **Akademik Araştırmalar Dergisi** Sayı: 6; İstanbul, 2003

342. SUNY, Ronald; ”Incomplete Revolution: National Movements and the Collapse of the Soviet Empire”, **New Left Review**, Sayı: 189, Eylül-Ekim, Londra, 1991

343. Tacis Country Reports: Azerbaijan (İngilizce: TACIS Ülke Raporları: Azerbaycan), Bakû, 2005

344. TAŞDEMİRÇİ, Ersoy; “1936 Yılında Sovyet Rusya’da Yüksek Öğretim Hakkında Hazırlanmış Bir Rapor ve Bu Raporun Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Tarihi Bakımından Önemi”, E. Ü. Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 11, Kayseri, 2001

345. TEZCAN, Y., “Avrasya Üzerindeki Güç Mücadelesi ve Türkiye”, **Savunma**, Sayı: 2, Ankara, 1998

346. TEZİÇ, Erdoğan: “Cumhurbaşkanının Geri Gönderme Yetkisi”, **Anayasa Yargısı**, Sayı: 3, Ankara, 1987

347. TOPÇU, Nurettin; "Hüseyin Avni", **Hareket**, Sayı: 13, Mart, İstanbul, 1948

348. TUNCER, S.; "Doğu Bloku İktisadi Yardımları", **İktisadi Gelişme ve Dış Yardım**, İstanbul Üniversitesi/İktisat Fakültesi/Maliye Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1969

349. Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık; **Türk İşbirliği Ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı(TİKA)**; TİKA Ülke Raporları,

Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu; (url: <http://www.tika.gov.tr>) ;
Ankara; 20 Aralık, 2004

350. ÜNAL, M. Ali; Olaylar ve Türkiye, **Alsancak Dergisi**,
Isparta, 1998

351. ÜNAL, Ömer Faruk; “Osmanlı Azerbaycan İlişkileri.
(1918-1920)”, **Journal of Qafqaz University**, Sayı: 6, Güz Dönemi,
Bakû, 2000

352. WIRMINGHAUS, Rainer Freitag; “Turkey’s Political
Role in Central Asia and in the Struggle for New Energy Resources”,
Südosteuropa Aktuell, Südosteuropa-Gesellschaft, Münih, 1999

353. YILDIZ, Mircan; “Türkiye-Sovyetler Birliği Ekonomik
ve Mali İlişkilerinde Tarihsel Gelişimi”, **Uludağ
Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Maliye Bölümü
Dergisi**, Bursa, 2001

354. ZALOV, Alibala; “I. Yolu Azerbaycançılıq Eqidəsi ve
İnsanlıq Olan Böyük İnsan/Akademik H. M. EHMEDOV’un “N.
Nerimanov” Monoqrafiyası Haqqında (Azerbaycan Türkçe’sinde: 1.
Yolu Azerbaycancılık Akidesi ve İnsanlıq Olan Büyük
İnsan/Ordinaryüs Profesör H. M. AHMEDOV’un “N. Nerimanov”
Monografisi Hakkında)”, **Kredo Gazetesi**, Bakû; 25 Haziran, 2005

4. Sözlükler ve Ansiklopediler:

355. Ana Britannica/Genel Kültür Ansiklopedisi; Cilt: 3,
Ana/Br. Yayınları, İstanbul, 1987

356. Azerbaycan Milli Ensiklopediyası(Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Milli Ansiklopedisi), **NPB Neşriyyatı Yayınları**, Bakû, 2003

357. Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1.inci Cild (Azerbaycan Türkçe'sinde: Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, 1. Cilt), **Elm Yayınları**, Bakû, 1985

358. BELGE, Murat; “Mustafa Kemal ve Kemalizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001

359. Büyük İngilizce-Rusça ve Rusça-İngilizce Sözlük, Cilt: 1, 2; **Politbüro Yayınları**, Moskova, 1993

360. Büyük Larousse/Sözlük ve Ansiklopedisi, Cilt: 1, 3, 9; **Gelişim Yayınları**, İstanbul, 1987

361. İslam Ansiklopedisi, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, İstanbul, 1994

362. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Cilt: IV; İstanbul, 1955

363. MARDİN, Şerif; “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Ansiklopedisi**, Cilt: I, İstanbul, 2002

364. ÜNDER Hasan, “Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İstanbul, 2002

365. 1861-1917 Yılları Arasında Kapitalizm Dönemi Ansiklopedisi, 2. Cilt; SSCB Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü; **LOMONOSOV, M. V. Adına Moskova Devlet Üniversitesinin Tarih Fakültesi Yayınları**, Moskova, 1965

5. Süreli Yayınlar

366. Akşam

367. Azerbaycan Kültür Dergisi, **Mars Yayınları**, Ankara, 1999

368. Azerbaycan; 1918-1920. yılları arasında (7-11 Kasım numara: 29-32)

369. Azerbaycan Gazetesi, no: 191(4110), Cuma; 19 Ağustos, 2005; <http://www.azerbaijan.news.az>

370. Büyük Gelecek Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 3, 1996

371. Cumhuriyet

372. Dış Basın ve Türkiye Bülteni

373. Genç Aydın Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 9-10, 1995

374. İskra dergisi; 1919-1920

375. Kafkasya Dergisi

376. Milliyet

377. Mücahit Dergisi

378. Naşa Vremya; 1919

379. Qolos Rossii; 1920

380. St. Petersburg Press

381. TBMM Tutanak Dergisi

382. The Independent

383. The New York Times

384. Time

385. Ulus

386. Vatan

387. Yeni Azerbaycan Dergisi

7. Görüşleri Alınan Kişi ve Kuruluşlar; Yararlanılan Kütüphaneler:

388. ALTINEL, Lütfi; Azerbaycan ile İlgili url linklerin ansiklopedik formatta düzenleyicisi, e-posta: turkdunyasi@yahoo.com , 1999

389. ASLAN, Yavuz(Doç. Dr.); Tarih Bölümü; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Fen Edebiyat Fakültesi, Atatürk Üniversitesi; 5 Eylül, 2005;3 Mart, 2007 tarihlerinde telefonla aranarak konu hakkında görüşlerine ve tavsiyelerine başvurulmuştur, e-posta: yavuz@atauni.edu.tr

390. AXUNDOV, Mirza Fatali adına Azerbaycan Milli Kitabxanası; Humanitar Elmler Oxu Zalı, Elmi Oxu Zalı, Dövri Metbuat Oxu Zalı, Kataloqlar Bölümü (**Azerbaycan Türkçe'sinde: AXUNDOV, Mirza Fatali adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi; Sosyal Bilimler Okuma Salonu, Bilimsel Okuma Salonu, Süreli Yayınlar Okuma Salonu, Kataloglar Bölümü**), Telefon: +994 (12) 493 83 09

391. Azerbaycan Devlet Kitap Topluluğu, Bakû, 2005

392. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Bilim Kütüphanesi; Toplumsal ve Sosyal Bilimler Salonu, Bakû, 2005

393. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası/Milli Elmi Kitabxana/Metodik Vesaitlər/Oxu Zalı'ndan (**Azərbaycan Türkçə'sinde: Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi/Milli Bilim Kütüphanesi/Metodoloji Materyaller/Okuma Salonundan**), Bakû, 2005

394. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası/Akademik Ziya BÜNYADOV adına Şerqşünaslıq İnstitutu-Institute of Oriental Studies, National Academy of Azerbaijan- (**Azərbaycan Türkçə'sinde: Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi/Ziya BÜNYADOV Adına Doğu Dilləri Enstitüsü**), Bakû, 2005

395. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası/Milli Elmi Kitabxana (**Azərbaycan Türkçə'sinde: Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi/Milli Bilim Kütüphanesi**), Bakû, 2005

396. Bakû Devlet Üniversitesi, Azərbaycan Tarihi Ana Bilim Dalı'nın çalışanları: **C. CAVANŞİR, R. HÜSEYNLİ, S. İSMAYILOVA, K. MEMMEDLİ, E. HESENLİ** ve **C. ALİYEV'in** konu hakkında değişik yorum ve önerilerinden istifadə edilmiştir, Bakû, 2005

397. **BEHRAMOV, Cebi**; Tarih Bilim Doktoru, Azərbaycan Bilimler Akademisi'nde Tarih Enstitüsünün öğretim üyesi'nin konu hakkında yorumlarına ve tavsiyelerinə də başvurulmuşdur, Bakû, 2005

398. **CANBOLAT, Yavuz Burak**; Qafqaz Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, burakcanbolat@hotmail.com , Bakû, 2005

399. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü; Milli Güvenlik Stratejileri Bölümü; Çayırova Fab. Yolu No:101 P.K: 141 41400;

Gebze/Kocaeli; Tel: +90 (262) 653 84 97-99; Faks: +90 (262) 653 84 90

400. Hayra Hizmet Vakfı Kütüphanesi, Konya, 2006

401. **NECEFOV, Elekber**; Azerbaycan Cumhuriyeti, Merkezi Devlet Arşivi, Baş Arşivler İdaresi; Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Merkezi'nin Müdür Yardımcısı; Telefon: +994 (50) 337 40 38

402. **ÜNAL, Ömer Faruk**; Qafqaz Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, e-posta: ofunal@yahoo.com; Bakû

403. TİKA Bakû Program Koordinatörlüğü; Hükümet Evi Kat: 8 No: 841 Bakû, Azerbaycan, Telefon: +994 (12) 493 64 24, Bakû, 2005

404. Türk Ocakları Akademik Çalışma Grupları Faaliyetleri; Türk Kültürü ve Milliyetçilik Grubu

Ek 3. 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin Resmi Devlet Bayrağı. Halen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Resmi Devlet Bayrağı olarak kullanılmaktadır. Bayrağın anlamı: En üstteki mavi renk Türklüğü temsil etmektedir; Ortadaki kırmızı renk Modernliğin ve çağdaşlığın simgesidir; En sondaki yeşil renk de İslam dinini ifade etmektedir; Ortadaki Kırmızı rengin ortasındaki beyaz renkli hilal yine Müslümanlığı ve sekiz köşeli yıldız da Azerbaycan'da yaşayan esas 8 etnik grubu yansıtmaktadır.

Ek 4. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Resmi devlet Arması. Bu arma 1918 yılında Resulzade tarafından kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin de devlet arması olarak kullanılmıştır.

Ek 5. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bugünkü sınırlarını gösteren harita.

Ek 6. Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan arasındaki sınırın daha güzel anlaşılması için tasarlanmış bir Harita.

Ek 7. Kafkasya'nın Haritası.

Ek 8. Türkiye'nin bugünkü sınırlarını gösteren harita

Ek 9. 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni kuran şahıs, Mehmet Emin Resulzade

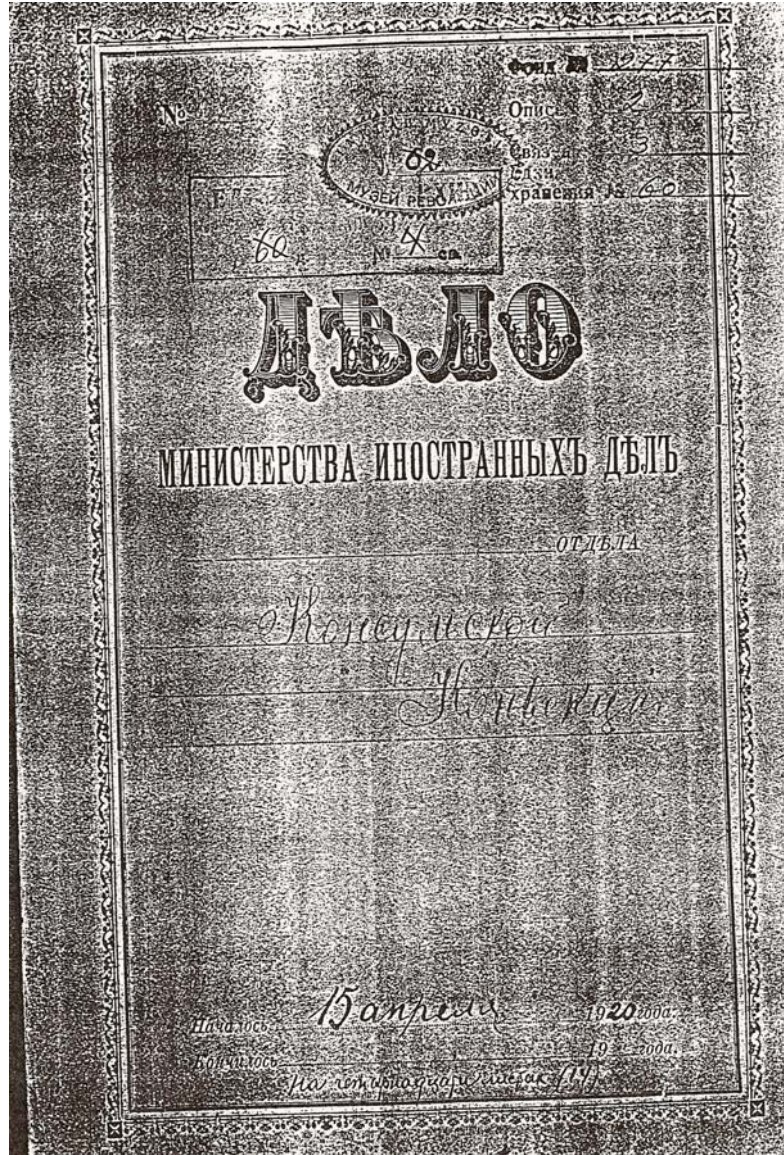

Ek 10. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk

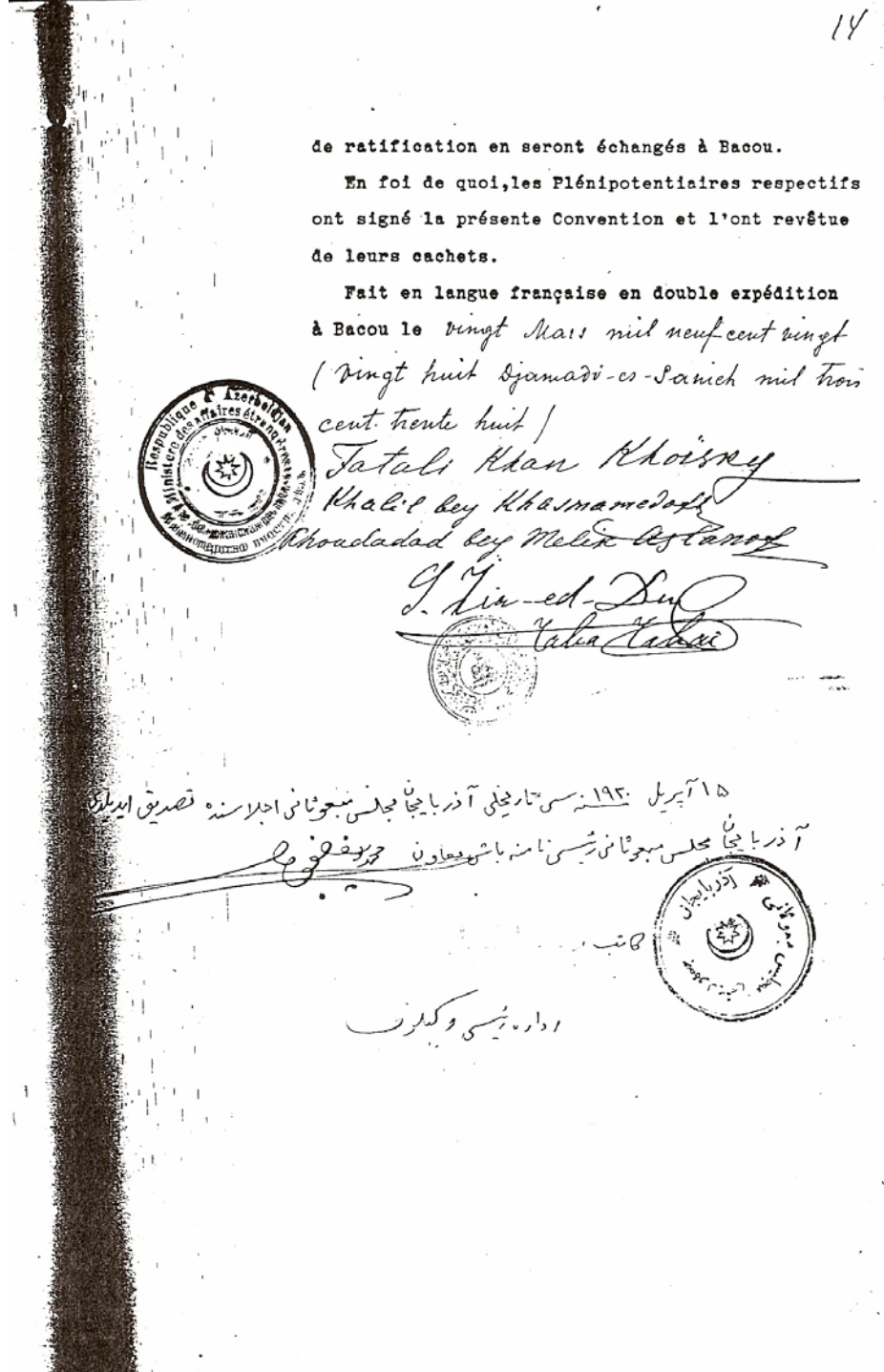
ARŞİV BELGELERİ⁴⁵⁷

Belge 1. Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığına ait İş dosyasıdır. Belge Rusça hazırlanmış olup 15 Nisan 1920 yılında hazırlanmıştır.

457 Azerbaycan Devlet Arşivlerindeki bazı önemli belgelerin fotokopileri. Toplam 32 sayfa arşiv belgesi Bakü'de arşivde fotokopi edilerek tarayıcıdan taranmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivlerindeki bazı önemli belgelerin fotokopileri. Toplam 16 sayfa arşiv belgesi Ankara'da arşivde fotokopi edilerek tarayıcıdan taranmıştır.

Belge 2. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığına ait yukarıdaki İş dosyasının içindeki Fransız ve Osmanlıca yazılardan ibaret sözleşme yazısıdır. Toplam 2 sayfadır.

GOVERNEMENT DE LA RÉPUBLIQUE
D'AZERBAÏDJAN
ENVOYÉ EXTRAORDINAIRE & MINISTRE
PLENIPOTENTIAIRE

le 19

3.

6.

²⁰
Згекаст

Oncle du ²⁰ Américain Vicensar Комиссара по американскому вопросу
отправит ему письмо немца и меморандум Американскому Представительству.

21.

Передать отцу Américain Vicensar Комиссара по французскому.

22.

Oncle du Allegerian Писемника по французскому вопросу о представлении
ему погребного листа немецкого и немца мисс Allegerian
Меморанду Унтершайнмет в том в Стокгольме.

23.

Указом "Сауван" от 12/1-1912. (1273) с запиской об аудиенции у
Е. В. Селеманова 10/1.

24.

Французское содержание Византизма аудиенции 191-1912.

Учредительский Национальный Комитет

Азербайджанской Республики

А. М. Мамедов

قرية 9 ديوماتيك علم بالاسم المثلث اذ باجابه حكومة جمهورية الجزائر دكتور ناس
اركان ايديه وتابعه سياسة جديده .

1

حكومة عثمانية ايم دول املدنيه آرسنده منقده شرطه ساكنه 2 و 11 و 10 نجي ماده 10 من خارج
قوتيه راجيه نظائره تقديم ايديه 2 قسمة ثانی 1246 تاريخه برستونامه 2 ترجمه صوتي

<

بالدوم مذکور برستونامه 2 فرانزيم ترجمه صوتي .

2

حكومة عثمانية طرند اذ باجابه برضير نصيه وارسال هقده راجيه نظائره كونديشه 2 قسمة ثانی 1246
تاريخه فوطيك ترجمه صوتي

3

بالدوم مذکور فوطيك فرانزيم صوتي .

4

راجيه نظائره 2 قسمة ثانی 1246 تاريخه تقديم ايديه برستونامه 2 قسمة ثانی 1246
تاريخه ورود ايديه هوانك صوتي

5

بالدوم مذکور راجيه نظائره ورود ايديه هوانك صوتي فرانزيم صوتي

۷

باکو آذربایجان مجلس وکلا ریاسته وضعیت سیاسی و شرایط تجارتیه عقد اجرا ایسه برستواند بلاهت
۷۰ تشریح تاریخ ۱۹۴۹ تا بحله تلفرافنامه صورتی . [استوفراف فصوصه ، دله آوند بلندر]

۸

بالدوه مذکور تلفرافنامه تک فرانسیم صورتی

۹

باکو آذربایجان مجلس وکلا ریاسته وضعیت سیاسی و صلح قوتفردا عقد معلوماتی حاوی . ۷۰ تشریح تاریخ
تا بحله تلفرافنامه صورتی . [استوفراف کوند لیون خارجه ده اعاده ایلندر]

۱۰

بالدوه تلفرافنامه تک روکیم

۱۱

خارجیه مستشار طرفنده ۷۰ تشریح تاریخ ۱۹۴۹ ده بالدوه تلفرافنامه کوند یله مکن شمر مکتوب صورتی

۱۲

در سعادتده برلانه با فله من سیلره اعطا ایلوب بوئر طرفنده ضمن هکوت بتوعی لری اولانه استوفراف
یاره ، جنوه ، لوندوم نیورقه ایسه فوطره ک فرانسیم سند برستم . عینا عثمانی خارجه نظارتده
برستم تقدیم ایلندر .

۱۳

بالدوه مذکور فوطره تک روکیم

۱۴

مذکورہ فرانزیم خطبہ تک اور باضواعتہم نشر ایڈلہ اوزرہ قسم برسر لوم الہ کوندریمہ شکر لوم

۱۵

در سعادتہم لوزکلمہ کلارہ تودیع دہاکوہ ایش ایڈلہ اوزرہ ترجمہ و کوجہ کتاب شکر لوم لیم ایڈریمہ
۷۵۰ تو ترجمہ خطبہ لودہ بر قسمی

۱۶

اٹلوی متن سیدریمہ مذکورہ فرانزیم خطبہ لولہ بر کلمہ اوطا ایڈہ مکتوبہ ک فرانزیم صورتی

۱۷

بالدوم مذکورہ مکتوبہ ریکم صورتی و ایش اولناہ حکومت

۱۸

بصیرت حکومتارہ تقدیم ایڈیوب لیم کلارہ ندین ایڈہ مکتوبہ صورتی

۱۹

بالدوم مذکورہ مکتوبہ ریکم صورتی و ایش قنادہ حکومت

۲۰

تقدیم ایڈیم خطبہ الہ مکتوبہ لولہ ایڈیوب شکر اظہر متن سیدریمہ و رود ایڈہ جو ان مکتوبہ اظہر

۲۱

بالدوم مذکورہ اظہر مکتوبہ فرانزیم ترجمہ

د افغانستان اسلامي جمهوریت

قوټوالیو او خبرو اترو وزارت

کابل

<<

تقدیم ایتیم مطبوعه ایله کتوبی اسودج فاجیه نظامه ایلی ایتیم دار اسودج حکومتی د استاد
سفیر طرفه کونده کونده جرایم کتوبه فرانسجه صورتی

<<

کانونه مانیده حضور شاهانیه قبوله باهت ۱۲ کانونه تانی تاریخ و ۲۷۸ نومردی زمانه عزت سله شمسی

<<

۱۰ کانونه مانیده حضور شاهانیه قبوله سلطان ایله آره مردم جرایم ایله تقاللا صورتی

اذر با ایجانه حکومت جمهوریه ک فوضه الصاد مرخصی سفیره

Доклад шугра Мисабага Раевгаде
Ш. Зелин на тему: „Мисабат в азербайджан
организаци“

« مساوات » کتبخانه سی . صیایی . ۵

م . ا . رسول زاده

آذربایجان تشکلنده « مساوات »

(هفته لك « مساوات » محاضره لر نندن)

هستت مرکزیه طرفیندن نشر ایدیلن مشدره .

باکو ،
آذربایجان غزته سی حکومت مطبعه سی
۱۹۲۰

آذربایجان تشکلنده « مساوات »

م. ا. رسول زاده افندیڭ محاضرہ سی.

افندیلر!

بندن اولکی آرقاداشیمز سیزه تورکلکک اوزاق
تاریخندن بیٹ ایله دی. بن سیزه سیزکده یاشادیفکنز، برابر
ایچنده بولوندیغیمز و کندیز یاراتدغیمز تاریخندن صحبت ایده جگم.
بوده بیر تورک تاریخیدر. تورک تاریخک بیر پارچه سی دره.
مورخک الک بویوک مزیتی بیطرفلکدر. فقط « آذربایجان
تشکلنده مساوات » موضوعنی سزه آگلادینم ائنده بر
مساواتچی وهمده آگلاداجیم تاریخه اشتراک ایله مش بر شخص
اولمق حسبیه نه قیور بیطرف قالایله جگم، یله میورم. یالکز
بو قدر عرض ایده یله رم که بر فرقه چی نک یا پایله جگی قدر
بیطرف اولمایه سعی ایده جگم؛ موفق اولارسه منون قالارم.
افندیلر، آذربایجان جمهوریتی بویوک روسیه ایمراتورلنک
انقاضی اوزرنده قورولمش سیاسی بر بنادره روسیه نک او بویوک

گوده سنی متلاش ایدن قوت بویوک دنیا محاربه سی و اونک نتیجه سنده ظهور ایدن بویوک انقلابدره.

آذربایجان تشکلنده عامل اولان قوتلری ایجه سنه آگلیا بیلک ایچون روسیه انقلابی و بو انقلابک نتیجه طبیعیه سی اولان روسیه ایمپراطورلغی پارچالانماسنگ سبب و عامللرنی برگره گورمه لیدر.

هیچ شیهه سز که بویوک دنیا محاربه سنه گوروبده آلمانیا ضرب دسته معروض قالان روسیه چاریزمنک ظرفی ناز کلنمش و ایچریسنده صقیشمش بولوتان غازلره تحمل ایتیه رک پارتلامشدی.

روسیه یی ایکی نوع محکومیت تضیق اید یوردی. برسی ده موقراسینک محکومیتی، دیگر ده ملتلك محکومیتی.

روسیه تاریخده مثلی اندر گورولن بویوک بر ایمپراطورلوقی حالنه گلش؛ ۱۸۹۰ میلیونلوق مختلف قسندن اولان خلقی مستند بر آله تاپشرمشدی؛ بوال بر طرفدن محکوم صنغله، دیگر طرفدن ده محکوم ملتلك ته سینه وور یوردی.

ПРОГРАММА

тюркской демократической партии федерали- стов „МУСАВАТЪ“.

Принятая в 1917 году 26 октября на первом
партийном съезде в Баку*). (Перевод с
тюркского).

Предисловіе.

Жизнь человека—это постоянная борьба с
природой. Цивилизация—это завоевание человека
в этой борьбе. Цель и стремление человека
заключается в упрочении цивилизации (культуры) и
в распределении ее благ. Общечеловеческая цивили-
зация есть сумма культурных завоеваний отдель-
ных наций.

Для упрочения завоеваний цивилизации и для
общественной жизни человека необходимо создание
культурного государства. И раз неоспорим этот
факт, то общечеловеческая культура есть сумма
национальных культур, то следует признать, что
самым нормальным и рациональным государ-
ством должно считаться государство национальное.

*) Программа наша принята 26 октября 1917 года есте-
ственно в связи с новыми политическими обстоятельствами
в мировом масштабе в своей политической части является
устаревшей и требует коренного пересмотра на ближайшей
партийной конференции, конечно, с новым курсом, приня-
тым руководящими кругами партии.

ибо ни одинъ народъ, не располагающій ни самостоятельностью, ни національной автономіей не будетъ въ состояніи отстаивать свою культуру и свободу.

Нація—это существо органическое, а не механическое соединеніе отдѣльныхъ личностей. Она живетъ, мыслить, имѣетъ свои цѣли и стремленія. И поэтому каждая человѣческая личность связана съ націей, а не съ государствомъ.

Нація—это человѣческое общество, связанное общностью языка, религіи, традиціи, литературы, культуры, истории и нравовъ. Единство одной лишь религіи не создаетъ нации, какъ это ошибочно думаютъ нѣкоторые изъ нашихъ современниковъ.

Каждая нація опредѣляется главнымъ образомъ, по общему языку, обычаямъ и литературѣ. Съ этой точки зрѣнія турки составляютъ одну единую націю. Положивъ въ основу понятія о національности указанные выше факторы, — тѣмъ не менѣе никоимъ образомъ нельзя отрицать и значенія общности религіи. Религія—это одинъ изъ важнѣйшихъ факторовъ въ жизни человѣка.

Каждая религія создавала между своими послѣдователями извѣстную связь: буддійская, и христіанская, магометанская цивилизаціи могутъ служить образцами этой связи. Подобная религіозная связь носить не національный, а интернаціональный характеръ.

Только федеративная децентралистическая система государства можетъ обезпечить политическія права націи по отношенію къ государству и духовно-культурныя права по отношенію къ религіи.

Федерація не есть разрывъ сношеній съ центромъ, наоборотъ это—система, дающая возможность умѣло и умѣстно распредѣлить обязанности, что создать еще большую связь съ центромъ.

Какъ у cadaго государства и входящихъ въ его составъ національностей, у каждой религіи и ея толками наряду съ частичными разхожденіями сущес-

твуетъ, тѣмъ не менѣе, нѣчто общее, такъ и среди отдѣльныхъ группъ населенія имѣются тѣ же самыя расхожденія и общность. Вотъ потому то естественнымъ путемъ всякаго политическаго, религіознаго и національнаго единства является путь федераціи. Каждая нація, помимо духовныхъ интересовъ, имѣетъ и экономическіе. Нація состоитъ изъ различныхъ классовъ подавляющее большинство націи составляетъ классъ трудящихся, и съ этой точки зрѣнія нація главнымъ образомъ состоитъ изъ демократическихъ элементовъ. Истинные націоналисты—это народники, потому что сила и мощь націи—это мощь народа, и наоборотъ, мощь народа—это мощь націи.

Национальное Государство только тогда будетъ считаться истинно-народнымъ, когда оно будетъ защищать и отстаивать интересы не одного избраннаго класса, а всего народа,

Тюркская демократическая партія федералистовъ „Мусавать“, видя пользу тюркской демократіи въ провиденіи въ жизнь бывшей старой Россіи вышеизложенныхъ принциповъ, требуетъ, чтобы новая Россія вылилась въ форму федеративной демократической республики, основные законы которой обезпечили бы нижеслѣдующія положенія:

1. Государственный строй и автономія.

1. Государственный строй въ Россіи долженъ быть въ формѣ федеративной демократической республики, на началахъ національно-территориальной автономіи.

2. Свобода слова, совѣсти печати, союзовъ, собраний стачекъ—проведеніе въ жизнь рабочаго закона, основные реформы земельного вопроса, — политическое устройство всѣхъ автономныхъ единицъ федеративной республики и прочія демократическія реформы должны быть утверждены конституціей и гарантированы государствомъ.

3. Обладающія определенной территоріей (т. е. составляющія явное большинство той или иной области Россіи) народы имѣютъ право на автономію.

Партія добивается автономіи Азербайджана, Туркестана, Киркизи и Башкиріи. Поволожскіе и Крымскіе татары, въ случаѣ невозможности проведенія въ жизнь территоріальной автономіи, имѣютъ право на культурно-національную автономію.

Примѣчаніе. Партія считаетъ своей святой обязанностью помогать всѣми силами другимъ единовѣрцамъ — не тюркамъ, въ полученіи права на автономію.

4. Необладающія определенной отдѣльной территоріей народы имѣютъ право на національно-культурную автономію.

5. Вопросы о проведеніи границъ между автономными единицами, а равно объ изданіи основныхъ внутреннихъ законовъ должны рѣшаться въ учредительныхъ собраніяхъ самихъ національно-территориально-автономныхъ единицъ.

6. Входящія въ федеративный союзъ отдѣльныя автономныя единицы по вопросамъ и цѣлямъ, признаваемыми общими, вправе между собой заключить особый союзъ.

7. Всѣ автономныя единицы связываются съ центральной властью только въ общихъ вопросахъ, какъ то: обороны страны, денежной системы, таможенной, внѣшней политики, желѣзной дороги, почты и телеграфовъ и пр.

8. Автономныя области въ вопросѣ управленія финансовомъ, законодательно-культурномъ и юридическомъ, пользуются абсолютной самостоятельностью.

9. Для управленія общими дѣлами Россійской республики образуется конгрессъ изъ представителей всѣхъ автономныхъ единицъ.

10. Каждая автономная единица имѣетъ свой законодательный органъ въ лицѣ мѣстнаго парламента и исполнительную власть въ лицѣ совѣта министровъ.

11. Всякая автономная единица подразделяется на пользующіеся правомъ широкаго самоуправленія губерніи, уѣзды, округи и т. п.

12. Оффиціальнымъ языкомъ каждой автономной единицы считается языкъ, на которомъ говорятъ большинство населенія данной области.

Одновременно съ этимъ, въ губерніяхъ и уѣздахъ языкъ большинства пользуется подобными же правами.

13. Выборы членовъ въ парламентъ и во всѣ учрежденія и органы каждой автономной единицы и всей республики производится всеобщимъ, равнымъ, прямымъ, тайнымъ и пропорціональнымъ голосованіемъ.

14. Правомъ участія въ выборахъ пользуются всѣ граждане, достигшіе 20-лѣтняго возраста, безъ различія пола, національности и вѣроисповѣданія.

15. Представители выбираются срокомъ на два года. Депутаты получаютъ жалованье изъ автономной или государственной казны.

16. Постоянная воинская повинность упраздняется и оборона страны возлагается на народную милицію, замѣняющую постоянное войско.

Національные вопросы.

17. Для обсужденія и разрѣшенія общихъ вопросовъ, касающихся всѣхъ тюркскихъ народовъ въ Россіи организуется культурно-національный союзъ.

18. Форма организаци, права и обязанности союза устанавливаются первымъ съѣздомъ автономныхъ тюркскихъ единицъ.

Религіозные вопросы.

19. Для обсужденія и разрѣшенія общихъ религіозныхъ вопросовъ, касающихся населяющихъ Россію мусульманъ, безъ различія національностей и

религіозныхъ толковъ, выбирается Муфтій (или Шейхъ уль-Исламъ), подъ председательствомъ котораго организуется комиссія по религіознымъ дѣламъ изъ представителей мусульманъ всѣхъ областей и націй. Въ эту комиссію, кромѣ представителей автономныхъ областей, входятъ также и представители мусульманъ не тюркскаго племени, какъ то: курды, аджарцы, ингуши, осетины, черкесы и др.

Гражданскія права.

20. Всѣ граждане, безъ различія вѣроисповѣданія, религіозныхъ толковъ, національности пола и партійнаго убѣжденія, равны передъ закономъ.

21. Свобода совѣсти должна быть полностью проведена въ жизнь. Никто изъ гражданъ не долженъ быть гонимъ и преслѣдуемъ за исповѣданіе той или иной вѣры, а равно встрѣчать какія либо препятствія при принятіи какой либо вѣры.

22. Правительство не должно отдавать предпочтенія ни одной вѣрѣ, ни одному толку и покровительствовать одной религіи въ ущербъ другой.

23. Всякій изъ гражданъ имѣетъ полное право тѣмъ или инымъ культурнымъ путемъ (печати и др.) распространять свои убѣжденія и міровоззрѣнія.

24. Для обсужденія любыхъ вопросовъ всякій пользуется правомъ созывать закрытыя или публичныя собранія.

25. Организациі обществъ и союзовъ не требуютъ и не нуждаются ни въ какихъ разрѣшеніяхъ.

26. Неприкосновенность личности и жилища должны быть проведены въ жизнь полностью. Для производства обыска должно быть каждый разъ особое постановленіе суда; тоже требуется и для распечатыванія корреспонденціи гражданъ.

27. Лица, задержанные и привлеченные къ отвѣтственности, должны быть въ теченіе 24 часовъ преданы въ руки правосудія.

28. Паспортная система упраздняется. Всякому предоставляется полное право передвижения, какъ въ предѣлахъ своей страны, такъ и выѣздъ за предѣлы государства безъ всякихъ спеціальныхъ на то разрѣшеній.

29. Всѣ вышеуказанные пункты о правахъ гражданъ входятъ въ основные законы и защита ихъ гарантируется судомъ.

Вопросы экономическіе и финансовыя

30. Партія добивается упраздненія всѣхъ другихъ налоговъ, за исключеніемъ подоходнаго и требуетъ установленія налога съ наслѣдствъ, причемъ съ увеличеніемъ дохода прогрессируетъ и процентъ налога (прогрессивно-подоходный налогъ).

31. Въ цѣляхъ увеличенія въ странѣ количества техническихъ и сельско-хозяйственныхъ орудій и приспособленій, партія добивается пониженія до минимума таможенной пошлины на вышеуказанные предметы.

Земельный вопросъ

Преобладающее большинство нашего народа составляетъ крестьянство, живущее землей. Чѣмъ больше, полнѣе будетъ земельный надѣлъ, тѣмъ счастливѣе, обезпеченнѣе будетъ народъ. Поэтому, въ интересахъ страны, живущей земледѣліемъ, чтобы крестьянство имѣло вдоволь земли.

Партія «Мусаватъ», поставившая своей главной цѣлью служеніе народу, состоящему преимущественно изъ крестьянства, требуетъ, чтобы всѣ земли автономныхъ областей не поступали въ государственный фондъ. Фондъ этотъ долженъ быть распределенъ между крестьянами на слѣдующихъ основаніяхъ.

32. Всѣ казенныя, удѣльныя, дворянскія и частно-владѣльческія земли раздаются крестьянамъ бесплатно и безвозмездно.

33. Земля переходитъ въ полную собственность крестьянъ.

34. Максимальный предѣль количества земли, могущей принадлежать каждому отдѣльному лицу, устанавливается закономъ. Имѣть землю свыше установленной нормы никому не разрѣшается.

35. Бывшимъ владѣльцамъ розданныхъ крестьянамъ земель для покрытія убытковъ выдается вознагражденіе изъ спеціального фонда, образуемаго изъ прогрессивнаго налога съ имущаго класса.

36. Частная собственность распространяется только на поверхность земли. Нѣдра же земли принадлежать государству, которое и устанавливаетъ особымъ закономъ способъ эксплуатаціи таковыхъ.

37. Лѣса, озера, рѣки, соляныя озера составляютъ всенародное достояніе. Управление ими предостовляется органамъ мѣстнаго самоуправленія. Способъ эксплуатаціи лѣсовъ вырабатывается ими же (органами мѣстнаго самоуправленія.)

Рабочій вопросъ.

Для облегченія условій труда рабочихъ, партія требуетъ:

38. Установленія для всѣхъ служащихъ и рабочихъ 8-часового рабочаго дня.

39. Каждому рабочему, служащему и т. п., безъ различія пола, обеспечивается закономъ 24 часовый непрерывный отдыхъ въ недѣлю.

40. Сверхурочная работа отмѣняется.

41. Ночныя работы воспрещаются и производятся только въ случаѣ технической необходимости съ разрѣшенія надлежащей рабочей организаціи.

42. Допущеніе къ работѣ дѣтей и подростковъ школьнаго возраста воспрещается. Для подростковъ

16 и 18 лѣтъ устанавливается 6-ти часовой рабочей день.

43. Женщины къ работамъ, вреднымъ для здоровья, не допускаются. Беременные работницы освобождаются отъ работы за 4 недѣли до 6 недѣль послѣ родовъ, при чемъ жалованье за все это время уплачивается ей полностью.

44. Во всѣхъ фабрикахъ, заводахъ и другихъ предприятияхъ, въ коихъ работаютъ женщины, должны быть открыты ясли для грудныхъ дѣтей. Женщины съ грудными дѣтьми освобождаются черезъ каждыя три часа на полчаса.

45. Лица, частично или совершенно потерявшие трудоспособность, страхуются государствомъ за счетъ особаго фонда. Фондъ этотъ состоитъ изъ суммъ, взимаемыхъ съ капиталистовъ особымъ налогомъ.

46. Уплата жалованья рабочимъ натурой воспрещается. Платежъ жалованья производится еженедѣльно, въ часы занятій.

47. Абсолютно недопустимы какія бы то ни были штрафы, уплата стоимости попорченнаго матеріала и вообще всякіе вычеты изъ жалованья рабочихъ.

48. Для надзора за всѣми фабриками, заводами, предприятиями и др. назначается надлежащій кадръ фабричной инспекціи. Правительственные заводы и фабрики также подлежатъ надзору инспекціи.

Равнымъ образомъ подлежитъ надзору инспекціи домашняя прислуга.

Для защиты интересовъ трудящихся и проведенія въ жизнь рабочихъ законовъ полностью, рабочіе выбираютъ изъ своей среды особыхъ уполномоченныхъ, жалованье которымъ платитъ правительство. Эти уполномоченные контролируютъ производства труда.

49. Для надзора за внутреннимъ распорядкомъ, гигиеническими условіями помѣщеній, сдаваемыхъ хозяевами своимъ рабочимъ, за условіями ихъ платежа и за невмѣшательствомъ эксплуататоровъ въ до-

машнюю жизнь рабочих, устанавливается контроль, в котором участвуют представители рабочих.

50. Во всех фабриках, заводах, мастерских и др. организуется медицинский надзор, независимый от хозяина предприятия. Рабочий пользуется медицинской помощью за счет предпринимателя. В случае болезни, рабочий получает полностью следуемое ему жалованье.

51. Предприниматели, уличенные в нарушении условий и законов труда, привлекаются к уголовной ответственности.

52. При всех фабриках, заводах и тому подобных учреждениях организуются на паритетных началах примирительные камеры.

53. Организация биржи труда для подыскания работ и должностей для приезжих и местных рабочих и служащих возлагается на местные органы самоуправления.

На биржах труда местный совет рабочих и профессиональный союз имеют своих представителей.

Судоустройство

54. Суды, подчиняясь лишь законам, воздерживаются и избегают всякого рода репрессий.

55. Впредь до утверждения постановлений полномочных судебных органов законом, ни один из граждан не подлится наказанию.

56. Все судопроизводство производится без каких бы то ни было судебных издержек и расходов.

57. Исполнительная власть во внутренних делах органов судебных властей (как-то: назначение, увольнение и перемещение должностных лиц) ни под каким видом не вмешиваются.

58. Применяется условное наказание.

59. Применяется система защиты в стадии следственного производства.

60. Уголовные суды состоятъ изъ двухъ инстанцій: низшіе суды (мировыя установленія), избираемые народомъ, и окружные суды съ участіемъ присяжныхъ засѣдателей.

Народное образованіе

Вопросъ о народномъ просвѣщеніи, согласно децентралистическо-демократическимъ началамъ, разрѣшается слѣдующимъ образомъ:

61. Въ дѣлахъ просвѣщенія всѣ граждане безъ различія національностей, вѣроисповѣданій и пола, равны между собой.

62. Въ школьномъ вопросѣ допускается неограниченная личная и мѣстныхъ управленій инициатива.

63. Допускается полная свобода обученія.

64. Между школами различнаго типа должъ существовать тѣсная послѣдовательная связь. Очевиднѣе курсы начальныхъ школъ принимаются въ высшія начальныя, окончившіе высшія начальныя въ среднія, — среднія — въ высшія безпрепятственно.

65. Университеты и другія высшія учебныя заведенія должны быть автономны въ своихъ внутреннихъ распорядкахъ и вполнѣ свободны въ вопросахъ обученія.

66. Всякія инициативы высшихъ школъ въ дѣлѣ распространенія среди населенія культуры и просвѣщенія не должны встрѣчать никакихъ препятствій.

67. Мѣстныя органы самоуправленія въ вопросахъ обученія и воспитанія вполнѣ автономны.

68. Начальное и высшее начальное обученія всеобщі, бесплатны и обязательны для всѣхъ.

69. Мѣстныя самоуправленія оказываютъ всяческое содѣйствіе дѣлу открытія общеобразовательныхъ курсовъ для взрослыхъ.

70. Открытіе надлежащаго количества специальныхъ техническихъ и сельско-хозяйственныхъ школъ обязательно.

71. Обученіе въ начальныхъ и среднихъ школахъ должно вестись на языкѣ и нарѣчій, на которомъ большинство населенія каждой автономной области.

72. Обученіе въ среднихъ школахъ тюркскому и русскому языкамъ обязательно.

73. Въ высшихъ школахъ обученіе ведется на тюркскомъ языкѣ.

74. Открытіе надлежащаго количества семинарій, какъ мужскихъ, такъ и женскихъ обязательно.

75. При наличности 40 учениковъ, составляющей меньшинство національности въ данной низшей школѣ, обученіе должно вестись на національномъ языкѣ указанныхъ учениковъ.

76. При наличности надлежащаго количества учащихся национальныхъ меньшинствъ, обязательно открытіе высшей начальной и средней школы съ обученіемъ на національномъ языкѣ.

ны с
ы
с-ноу
обу

Телеграмма из Батума 198,337,II,16,30.

МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХ ДѢЛЪ .-

По неофициальнымъ свѣдѣніямъ Консульства предполагалось занятіе грузинами Батума и области двухъ направленій Нотанеби и Шавшетъ точка Грузинскіе отряды вступали даже въ Арданучъ, по требованію Генераль-Губернатора Ѳадившаго Арданучъ грузины принуждены были отступить въ свои предѣлы также остановить дальнѣйшее продвиженіе войскъ Нотанеби точка На дняхъ ожидается прибытіе еще итальянскихъ, французскихъ и американскихъ войсковыхъ частей точка Усиленно говорятъ официальныхъ кругахъ о рѣшеніе Верховнаго Совѣта объявить Батумъ вольнымъ городомъ, говорятъ также хотя не такъ усиленно, что Батумъ будетъ свободнымъ портомъ точка По свѣдѣніямъ пароходомъ "Кавказъ" привезли въ Батумъ большое количество снарядовъ кои предназначены Арменіи точка Новидимому проведутъ черезъ Грузію, здѣсь довольно опредѣленно циркулируютъ слухи тайномъ соглашеніи Грузіи съ Арменіей что необходимо провѣрить въ Тифлисъ точка Бѣженскія инструкціи регулярно приводятся въ исполненіе точка № 5524.

Генеральный Консулъ Эфендіевъ.

подлиннымъ в ѳ р н о :

Начальникъ Информационнаго
Отдѣленія

Г. Редакторъ, прошу помѣстить въ редактируемой Вами газетѣ ниже-
слѣдующее мое заявленіе отъ имени Генеральнаго Консульства въ Батумѣ.

Въ последнее время на страницахъ Вашей газеты печатаются кѣмъ то
провицированныя свѣдѣнія, будто-бы Азербайджанъ оказываетъ мусульман-
скому національному совѣту Батумской области денежную поддержку для
развитія пропаганды противъ присоединенія этой области къ Грузіи,
причемъ это приписывается газетой, то къ Азербайджану, то къ Правитель-
ству Азербайджанской республики, то къ отдѣльнымъ лицамъ въ томъ
числѣ и къ чинамъ ввѣреннаго мнѣ Консульства, то наконецъ, къ несуще-
ствующей и неизвѣстной Консульству Комиссіи для пропагандной, якобы,
работы среди населенія Батумской области.

Въ виду того, что въ вопросѣ о Батумской области газетой сдѣланъ
выпадъ противъ моего Правительства и официальнаго его представительства
въ лицѣ Генеральнаго Консульства въ Батумѣ, я въ качествѣ Генерал-
наго Консула Азербайджанской республики заявляю: 1/ Азербайджан-
ское Правительство никогда никакой денежной или иной помощи мѣстному
мусульманскому національному Совѣту или какой либо организаци съ
цѣлью пропаганды среди населенія противъ отхода Батумской области къ
Грузіи не оказывало не оказывало и не думаетъ оказывать.

2/ Разъ Азербайджанское Правительство не заинтересовано въ томъ
или иномъ разрѣшеніи судьбы Батумской области, и поэтому никакой цѣ-
ли здѣсь оно не преслѣдуетъ, то Консульство неправъ и не можетъ ни
подъ какимъ видомъ вести самостоятельную свою политику.

3/ Что же касается до утвержденія газеты о дѣятельности отдѣль-
ныхъ безответственныхъ лицъ и какой-то комиссіи, присланныхъ сюда, яко-
бы, для пропаганды, то Консульству, по крайней мѣрѣ, объ этомъ ничего
не известно.

4/ Далѣе считаю долгомъ своимъ напомнить и подчеркнуть многоува-
жаемой газетѣ "Исламъ Гюрджистани", что Правительство Азербайджанской
республики стоитъ, какъ и всегда, на принципѣ мирнаго разрѣшенія
всѣхъ спорныхъ вопросовъ на Конференціи Закавказскихъ республикъ, но
отнюдь не вооруженной силой, не пропагандой, или какой либо другой
используемой работой.

Къ сожалѣнію, газета путаетъ затронутый вопросъ о коммерческомъ портѣ съ судьбой Батумской области.

На этомъ основаніи, какъ я полагаю, Азербайджанское Правительство не нашло нужнымъ возбудить этотъ вопросъ. Такимъ образомъ всѣ свѣдѣнія, кои находятъ мѣсто въ Вашей газетѣ, являются извѣстіемъ темныхъ лицъ, недоброжелательно настроенныхъ противъ Азербайджанской Республики и преслѣдующихъ личныя свои выгоды, — и вовсе не соотвѣтствуютъ дѣйствительности. —

Генеральный Консулъ Азербайджанской

Республики въ Батумѣ /подписаль Эфендіевъ /

1920 г.

Батумской области.-

63

Грузинскія войска, вопреки воли населенія Аджаріи, вторглись въ нее у Ардануча и около Хуле.

Нашъ мусульманскій Совѣтъ съ трудомъ сдерживаетъ справедливое негодованіе населенія противъ этого насильственного вторженія.

Отъ лица населенія, нами представляемаго, заявляемъ Вашему Превосходительству протестъ противъ этого враждебнаго акта Грузинскаго Правительства и просимъ Вашей защиты, вполнѣ довѣряя справедливости, мощи и безпристрастію Великихъ Державъ, представленныхъ въ Батумской области Властями Великобританіи.

Въ случаѣ, ежели грузинскія войска не будутъ въ скоромъ времени выведены изъ Батумской области Национальннй Совѣтъ снимаетъ съ себя всякую отвѣтственность за могущіе произойти эксцессы.

гумской области.

Марта 1920 г.

№ 63

Господину Военному Губернатору

Батумской области.-

Грузинскія войска, вопреки воли населенія Аджаріи, вторглись въ нее у Ардануча и около Хуле.

Нашъ мусульманскій Совѣтъ съ трудомъ сдерживаетъ справедливое негодованіе населенія противъ этого насильственнаго вторженія.

Отъ лица населенія, нами представляемаго, заявляемъ Вашему Превосходительству протестъ противъ этого враждебнаго акта Грузинскаго Правительства и просимъ Вашей защиты, вполне довѣряя справедливости, мощи и беспристрастію Великихъ Державъ, представленныхъ въ Батумской области Властями Великобританіи.

Въ случаѣ, ежели грузинскія войска не будутъ въ скоромъ времени выведены изъ Батумской области Национальнѣйшій Совѣтъ снимаетъ съ себя всякую отвѣтственность за могущіе произойти эксцессы.

Предсѣдатель Гусейнъ Векъ Бибинъ-заде.

Мѣстн: / подпись / .

подлиннымъ в ъ р н о :

Начальникъ Информационнаго

Отдѣленія

ARAŞTIRMACI BELGE KULLANIM FORMU
Form No : (BDA – 18 – FR – 05)

Sıra No	Dijital	Adı ve Soyadı	Fon Kodu	Yer No	Karar / Dosya No	Belgenin Veriliş Tarihi
01	X	Elnur Hasan MİKAİL	030.10.	247.671.10.		04.09.2007
02	X	Elnur Hasan MİKAİL	030.10.	250.688.04.		04.09.2007
03	X	Elnur Hasan MİKAİL	030.11.01.	96.17.09.		04.09.2007
04	X	Elnur Hasan MİKAİL	030.18.01.01.	02.37.19.		04.09.2007
05	X	Elnur Hasan MİKAİL	030.18.01.01.	03.23.10.		04.09.2007
06	X	Elnur Hasan MİKAİL	030.18.01.01.	03.31.09.		04.09.2007
07	X	Elnur Hasan MİKAİL	030.18.01.01.	06.35.03.		04.09.2007
08	X	Elnur Hasan MİKAİL	030.18.01.01.	07.18.13.		04.09.2007
09	X	Elnur Hasan MİKAİL	930.01.	01.03.01.		04.09.2007
10	X	Elnur Hasan MİKAİL	930.01.	01.04.01.		04.09.2007
11	X					
12	X					
13	X					
14	X					
15	X					
16	X					
17	X					
18	X					
19	X					
20	X					
21	X					
22	X					
23	X					
24	X					
25	X					
26	X					
27	X					
28	X					
29	X					
30	X					

Belgenin Talep Tarihi ve Saati : 05.09.2007-Çrş.: 15.20.
Belgenin Çıkarılış Tarihi ve Saati : 05.09.2007-Çrş.: 15.30.
Araştırmacının Belgeyi Aldığı Tarih : 05.09.2007-Çrş.: 16.30.

[Handwritten Signature]

Фес.	1
Сп.	1
Дел.	24
Исро.	4

ЦК КП Азербайджана

Протоколы

Объединенных заседаний

Политбюро и Оргбюро ЦК АКП(с)

Начато: 28 июля 1920г.

Окончено: 23 декабря 1920г.

930	1			1	4	1
-----	---	--	--	---	---	---

1

ПРОТОКОЛ

13

Об. единенного заседания Политбюро и Оргбюро Ц.К. А.С.П. 16-го сентября с/р.
Присутствовали: Т. т. Нариманов, Ладю Думбадзе, Караев, Стасова, Егоров, Касумов, Ка-
раков, Стурва и представитель Р.С. Ф.С.Р. в Персии т. Елиава.
Порядок дня:

1. Общая политика в связи с международным положением.
2. Подписание договора между Азербайджаном и Грузией.

1. По 1-му вопросу слушали доклады:

Т. Нариманов. Положение Кемали в Турции серьезное. Идет подготовка восстания в-самом-Турции против Кемали и его слободников. В Анатолии восстания имели место в нескольких провинциях, каковые были жестоко подавлены кемалем, но это не гарантирует его от дальнейших восстаний тем более, что восстания подготов-ляются отсутствием у Кемали патронов. Планы Антанты рассчитаны на наладение на Азербайджан, дабы лишить Россию ее главного нерва-базы нефтяной-Бакинского рай-района. Необходимо героически и срочные меры. Необходимо также информировать Центр обо всем этом, чтобы ответственность не пала только на нас.

Т. ЕЛИАВА. Констатирует факт отсутствия войск Кемали-паши, что об.ясняется отсутствием достаточного снаряжения. Восстания имели место в Анатолии и этот факт нас обявывает принять меры противодействия планам Антанты, которой удалось завлечь Султана и его сторонников в работу по организации восстания против Кемали. Имеются данные, что идет усиленная подготовка совершить налет на Баку. Необходимо, пока они не перешли в наступление, выиграть во времени и подготовиться как в военном, так и других отношениях, чтобы не очутиться в врасплох. Необходимо соединиться с Анатолией таким образом центр борьбы перене-нести в Турцию.

Т. ЕГОРОВ. Нужно настаивать перед центром о необходимости исправления старой ошибки в отношении Закавказских республик Грузии и Армении, расчленившись с по-следними и т. образом соединиться с Анатолией, дабы упрочить наше положение в-амиталских Азербайджане и Р.С. Ф.С.Р.

Т. КАРАЕВ. предлагает ликвидировать Армению и Грузию дабы иметь лишить баз Брангеля, в случае отступления его с Крымского полуострова.

Т. СТУРВА. Немедленная ликвидация Грузии и Армении, соединение с Анатолийскими повстанцами, перенесение центра борьбы в Турцию-это единственное средство упро-чение нашего положения в-Турции здесь и сохранения Баку для мирового рево-люции. Немедленно должна быть начата усиленная подготовка в этом направлении, ибо зимой лишены будем возможности сделать все необходимое для удержания власти, если об этом заранее не озаботимся.

Т. КАСУМОВ предлагает немедленно об. явить войну Армении и Грузии и покончив с ними соединиться с Анатолией.

Т. СТАСОВ констатирует, что центр достаточно хорошо информирован о положении здесь. Дело в том, может ли центр при настоящем положении Западного и Восточного фронтов дать военные силы для выполнения предлагаемых товари-щами задач. Нужно помнить и знать, что местными силами не справиться с этой за-дачей. Покончить с Арменией нужно немедленно, но с Грузией пока надо подождать, ибо наше наступление на Грузию будет об.яснено, как покушение на их не-зависимость, что усилит их борьбу против нас, что, конечно невыгодно.

Принимается следующая резолюция по данному вопросу:
Вследствие доклад Т. Нариманова и Елиава о положении дел в Турции и на ближнем Востоке, произвести немедленную советизацию Армении для облегчения нашей борь-бы против Антанты, как на ближнем Востоке так и в Турции и сообщить об этом Центр для принятия соответствующих мер. Делегировать в Центр Т. т. Елиава и Ста-сову.

2. Слушали проект договора между Грузией и Арменией. К. К. находит, что проект аб-солютно неприемлем для Республики. Сообщить Гусейнову, что ему сознательно пося-дается особый пункт, для Грузии неприемлемый, чтобы он этот пункт ввел в догово-р и когда Грузия откажется Гусейнов должен влетать в Азербайджан

Секретарь ЦК Стурва

930 01

Фонд №	1
Список №	1
Дело №	22
Коробка №	4

ЦК КП Азербайджана

Протоколы
заседаний Политбюро
ЦК АКП(б)

Начато: 12 июля 1920

Окончено: 30 декабря 1920

93	01			1	3	1
----	----	--	--	---	---	---

на 35 листах

Фонд №	1
Список №	1
Дело №	22

T. C.
BAŞVEKÂLET
Yazı İşleri Müdürlüğü
Sayı:

Dosya işaretleri

Gelen	Tarihi	
Evrakın	Numarası	
Mücevvit		
Tesvit tarihi	14.6.935	
Muavin	M. Yılmaz	
Mübeyyiz		
Tebyiz tarihi	17	
Mukabele edenler		
Sadra	Umumî	
No.	Hususi	4092
Merbutatı		1
Sevk tarihi	18-6-75	
Mukayyidin imzası		

21-6-75

M. M. Müd. Vek. Katına
Reisicumhur Hazretlerinin Yüksek
Huzurlarına

M. Müd. Vek. Vekâletinden 14.6.935 tarihli
ve 92.544 namlı numaralı tezkere ile gönderilen
ve leffen takdim olunan ... k'ya Kararname

tasvibi Riyasetenabilesine arz olunur efendim.

Mükerrer amamimio amamimio

M. Müd. Vek. Vekâletine

14.6.935 tarihli ve E. İ. D. Ş. K. 92544
namlı numaralı tezkere cevabıdır.

Reisicumhur H. tarafından tasvip buyrulmuş amamimio
olan Kararnamenin sureti ile leffen takdim olunmuştur
efendim. gönderilmmiştir.

Başvekil N.
Müsteğar

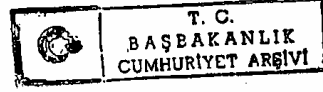
Yazı İşleri
17-6-935
17.6.935

039 11 01 96 17 5

Başvekilat Matbaası

C.
VEKÂLET

azı İşleri Müdürlüğü
Sayı: 2
4092

17.6.1935

Reisicümhurun Yüce Katına

Millî Müdafaa Vekilliğinden 14.6.1935 tarihli ve 92544 sayılı tezkere ile gönderilen Kararname Yüksek onanınıza sunulmuştur.

K.g.

Başvekil

J. İnönü

Türkiye
RIYASETİCÜMHUR
EVRAKI

3/3705

Başvekâlete :

İlişik kararname imza edilerek geri gönderildi.

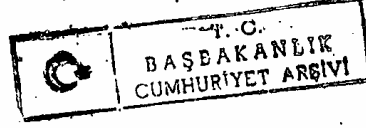
20 Haziran 1935

Reisicümhur

K. Atatürk

030	11	1		96	17	9
-----	----	---	--	----	----	---

M. V.
İşleri Dairesi
Ş. Kd.
Sayı

Ankara
/ / 93

No. 11421

Leffi

Kit'ası : Piyade ve Atış Okulu Okuru.
Rütbesi : Piyade Yarsubay.
İsmi : Hüseyin Tomay.
Babası ismi : İbrahim .
Memleketi : Azerbaycan .
Dosya No. : 934-308.
Doğum tarihi : 912.

I — Yokarda kit'ası ve künyesi yazılı zatın 1683 No. lu tekaüt kanununun (3.) maddesinin (D.) fıkrasına tevfikân ve ihtiyat sınıfına nakil edilmek üzere tekaüde sevki tensip edilmiştir.

II — İşbu kararname ahkâmının icrasına M. M. V. me'murdur.

20 Haziran 1935

Reisicumhur

Başvekil

M. M. V.

K. Atatürk

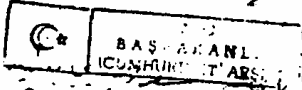
J. İnönü

K. Gaf

030	11	1		96	17	8
-----	----	---	--	----	----	---

437

10

1- ...
 2- ...
 3- ...
 4- ...
 5- ...
 6- ...
 7- ...
 8- ...
 9- ...
 10- ...

...
...

...
...

030	10	247671/10
-----	----	-----------

Ədəbiyyatın “Əli və Nino” problemi həll olundu

Yusif Vəzir Çəmənşeminli qələbə çaldı

1970-ci illərin əvvəllərində Bakıda belə bir xəbər yayıldı ki, xaricdə Yusif Vəzir Çəmənşeminlinin yeni romanı tapılıb. Həmin romanı Qurban Səid imzası ilə çap olunmuş “Əli və Nino” əsəri idi. 1937-ci ildə Vyanada işıq üzünə görünən bu roman 1971-ci ildə türk dilinə tərcümə edilib və bir il sonra kitab şəklində yayımlanıb. Türk çapının müqəddiməsində Semih Yazıcıoğlunun qeydləri də çox maraqlıdır: “Fırtınalı dövrlər böyük sənətkarlar yaratdığı kimi, onların yığılmasına da səbəb olur. “Əli və Nino” ilə onu yazanın da taleyi olmuşdu. Kim bilir, bəlkə 1930-cu illərdə Berlinde rəssamlıq etmiş Jeniya Qraman adlı birisi Qərbi Berlinədəki bir bukinist ma-

ğazasının tozlu rəflərində 32 il əvvəl Vyanada oxuduğu “Əli və Nino”ya rast gəlməyəydi əsərin və onun çoxdan unudulmuş müəllifinin tələsizliyi hələ də davam edəcəkdə. Bu təsadüf həmin əsərin unudulmasına son qoydu. Jeniya Qraman bu əsəri ingiliscəyə çevirdi və beləliklə əsərlə maraqla-

nanların sayı artdı. “Əli və Nino”nu oxuyanlar dərhal soruşurdular ki, kimdir bu Qurban Səid?”

Qurban Səidin kimliyi uzun illərdə ədəbiyyatın çox inadla dartışdırdığı bir mövzuya çevrildi. Qurban Səidin Azərbaycanın ünlü yazarı Y.V.Çəmənşeminli olduğunu yazanlar da vardı. Bu təxəllüsün yəhudi əsilli yazıçı Leo Noussimbaumə aid olduğunu iddia edənlər də. Mübahisə zəminində illərlə araşdırmalar aparılmış, cildlərlə kitab yazılmışdı. Çox şöhrətli tədqiqatçılar uzun illər davam edən elmi araşdırmalar nəticəsində Qurban Səid imzasının azərbaycanlı Çəmənşeminli olduğu qərarına gəldilər. Və uzun illərdən bəri davam edən

mübahisə nəhayət ki, uğurla sona çatdı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu “Əli və Nino” əsərini müəllifin həqiqi adı ilə nəşr etdi. Bu həmin institutun Azərbaycan ictimaiyyətinə ən böyük töhfələrindən biri idi. Beləliklə də, dünya ədəbi aləmində çox böyük mübahisəyə səbəb olmuş məsələ Azərbaycan yazıçısının xeyrinə həll olundu.

Qeyd edək ki, romanda hadisələr Azərbaycanın paytaxtı Bakıda cərəyan edir. Bakının ictimai-siyasi həyatı ülvə bir məhəbbət fonunda işıqlandırılır.

Əsəri filologiya elmləri doktoru, professor Pənah Xəlilov çapa hazırlayıb.

KƏBUTƏR

ÖZGEÇMİŞ

12 Eylül, 1977 yılında Azerbaycan'ın başkenti olan Bakû'de doğdum. 1984'de İlkokula başladım. Ortaokul eğitimimi Bakû, 225 sayılı Ortaokulunda tamamladım. 1995 yılında Bakû Fen Lisesi'nden mezun oldum.

1995 yılında Türkiye'nin Bolu ilinde yerleşen Dil-Mer(TÖMER) Türkçe Dil eğitimine başladım. 2001 yılında Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinin, Uluslararası İlişkiler bölümünden "Kamu Yöneticisi" ünvanıyla mezun oldum. Aynı Üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalında Yüksek Lisans(Mastır) yaparak "Uluslararası İlişkiler Uzmanı" Derecesiyle mezun oldum. "VLADİMİR PUTİN DÖNEMİ RUSYA DIŞ POLİTİKASI 2000-2003 YILLARI ARASI" konusunda Yüksek Lisans Tezi hazırladım. Azerbaycan Türkçe'sinde, Türkiye Türkçe'sinde, Rusça ve İngilizce mükemmel seviyede biliyorum.

Şu anda Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi" Bilim Dalı'nda Doktora öğrencisiyim. Akademik hayatıma olan ilginize ve dikkatinize göre size minnettarım. Lütfen fikir, öneri ve eleştirilerinizi emikail@yahoo.com adresine gönderiniz.

Elnur MİKAYILOV

Konya, 2009

GSM: +9(0531) 812 13 61

e-posta: emikail@yahoo.com; MSN: emikail@turansam.org

WEB: <http://www.emikail.com>